

130
040
7401

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ
ЖАҲОН ТИЛЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ**

**БЕРДАҚ НОМИДАГИ
ҚОРАҚАЛПОҚ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

ЖУРНАЛИСТИКА ВА АДАБИЁТ: КЕЧА ВА БУГУН

**(илмий мақолалар тўплами)
1-қисм**

«YURIST – MEDIA MARKAZI»

Тошкент – 2008

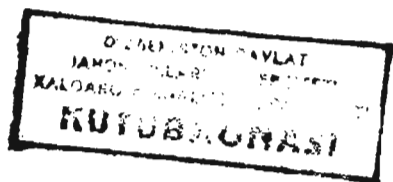
**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ
ЖАҲОН ТИЛЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ**

**БЕРДАҚ НОМИДАГИ
ҚОРАҚАЛПОҚ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

ЖУРНАЛИСТИКА ВА АДАБИЁТ: КЕЧА ВА БУГУН

(илмий мақолалар тўплами)
1-қисм

«YURIST – MEDIA MARKAZI»

Тошкент – 2008

присвоено
20/10/08

83.3(5Ў)

A29

Журналистика ва адабиёт: кеча ва бугун. Илмий мақолалар тўплами, 1-қисм. Масъул муҳаррирлар Ю. Паҳратдинов (қорақалпоқ тилидаги мақолалар), Ф. Мўминов (ўзбек ва рус тилларидаги мақолалар). Тошкент: "Юрист-медиа маркази", 2008. 128 бет.

Мазкур тўпламдаги илмий мақолалар асосини Бугунжаҳон матбуот эркинлиги куни муносабати билан 2008 йил 3 май куни Бердақ номидаги Қорақалпоқ Давлат университетида ўтказилган республика семинарига тайёрланган маърузалар ташкил этди.

Мақолаларда журналистика ва адабиётнинг мумтоз намояндлари фаолияти, ўтмиш ва бугунги жараёнлар, мазкур соҳаларда кадрлар тайёрлаш муаммолари, матбуот ва инсон ҳуқуқлари, ижод проблематикаси ва талқин маҳорати, адабий алоқалар, асар қаҳрамони характери ва ижодкор позицияси, асар поэтикаси, услуби ва жанри, паблик рилейшнз ва реклама масалалари ўрганилган.

Ахборот асри хусусиятлари, ахборот даврида миллий кадриятлар ва анъаналарнинг аҳамиятига алоҳида урғу берилган.

Такризчилар:

Қ. К. ОРАЗИМБЕТОВ, филология фанлари доктори,

Н.А. АБДУАЗИЗОВА, тарих фанлари доктори, профессор.

ББК 83.3(5Ў)

ББК 76.01(5Ў)

№ 248-2008/1839

УН 3545

© "Юрист-медиа маркази" нашриёти

МУНДАРИЖА

Кириш.....	5
А. Т. МАТЧАНОВ. Журналист кадрларды таярлау баслы максетимиз.	6
Ю. ПАХРАТДИНОВ. Журналистика ҳам журналистлер бизиң келешегимиз.....	8
Ф. А. МУМИНОВ. Ҳокимиятлар триумвираги.....	11
О. А. ЎСАРОВ. Оммавий ахборот воситаларида суд транспарентлиги: тушунчаси, шакллари ва журналистика самарадорлигига таъсири.....	15
Қ. ЖАРИМБЕТОВ. XIX аср қорақалпоқ публицистик шеъриятининг жанр хусусиятлари.....	22
Ф. И. МУМИНОВА. Конкуренция на рынке образования (зарубежный опыт).....	25
И. ҚУРБОНБОЕВ. Поэтик тушунчанинг бадий-эстетик моҳияти..	33
И. Ф. ИСМАИЛОВА. Проблемы освоения радиовещанием Узбекистана художественного опыта национальной культуры.....	35
Ф. САЛАЕВ. Таржима ва шеърӣ тизим.....	43
Қ. ЮСУПОВ. Конфликт қаҳарманлар минез-қулқын ашыўдың негизи.....	44
З. ҚОЖИҚБАЕВА. Фуқаролар ҳуқуқини ҳимоялашда матбуотнинг роли (Ўзбекистон, Қорақалпоғистон мисолида).....	47
Ш. М. ИБРАГИМОВ. Шарҳловчига қўйилган талаблар.....	49
Ҳ. АБДУЛЛАЕВ. Тасвир руҳияти ва характер поэтикаси уйғунлиги.....	53
Т.У. ЭШБЕКОВ. Ахборот манбаларини яратиш ва улардан самарали фойдаланиш.....	55
С. МАТЕКЕЕВ. Бердақ ҳам Өтеш шайырлардың өз-ара дөретиўшилиқ байланыслары.....	60
Ж. НИЗАМАТДИНОВ. Қаҳарманлық дәстанларда түс мотиви.....	63
П. АЛЛАМБЕРГЕНОВА. Сөз салмағы – көркемликте.....	64
Д. Ю. ПАХРАТДИНОВ. XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басындағы қарақалпақ поэзиясында дидактикалық қосықлар.....	65
З. ОРАЗЫМБЕТОВА. Болажақ журналистлерди әдебий редакторлаўға үйретиў мәселеси.....	68

П. Қ. АЛЛАМБЕРГЕНОВА. Қорақалпоғистон телевидениесіда бадий-публицистик жанрларнинг акс эттирилиши.....	69
Қ. Ж. ҚАЛЕКЕЕВ. Қорақалпоғистон матбуотида жири ва бахшилар ижодини ёритиш тамойиллари.....	79
М. Қ. СОЛИЕВА. Ўрта асрларда давлат бошқарувида маъмурий коммуникациянинг ўрни.....	83
А. ДОСЫМБЕТОВА. Ш. Сейтов лирикасында еркин қосықлар.....	87
А.Х.ЎСАРОВА. Оммавий ахборот воситаларида реклама: қонун ҳужжатларига амал қилиш таҳлили ва журналистик маҳорат.....	88
Ж. ҚАНИЯЗОВА. Монолог-қаҳарман ишқи дуньясының ашылыуы (Ш.Сейтовтың «Халқабад» роман-тетралогиясы мысалында)..	96
Е. ҚАНААТОВ. Портретлик очеркте мийнет адамы образының сәулелениуи.	98
И. АЛЛАМБЕРГЕНОВА. Қарақалпақ халық аңызларының тематикасы.....	100
Г. ТУРЛИБЕКОВА. Взаимовлияние традиционного и онлайн-телевидения.....	103
Ж. САҒЫЙДУЛЛАЕВА. Повесть жанрының тәбияты ҳәм көркем стиль.....	111
И. МАМБЕТОВ Қарақалпақ поэзиясында ишқи форма.....	112
М. ҚУРБОНОВА. Мисрда партиялар фаолиятининг матбуотда намоён бўлиш шакллари.....	113
Р. САЛАЕВ. Адабий алоқалар янги босқичда.....	118
Т. КЕРУЕНОВ. Классикалық поэзияда мурәжат мотивлери ҳақында.....	119
С. Ю. ПАХРАТДИНОВ. «Бозуғлан» дәстанындағы көркемлеу қураллары.....	120
Т. Қ. ЖАРИМБЕТОВА. Баспа сөзде спорт темасын сәулелендириуде жанрлар синтези мәселеси (Қарақалпақстан баспа сөзи мысалында).....	123
М. БЕРДАМБЕТОВА. Рекламаның тәсиршеңлиги.....	124

КИРИШ

2007 йилда Бердак номидаги Қорақалпоқ Давлат университети ва Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ўртасида, шунингдек Бердак номидаги Қорақалпоқ Давлат университети ва Ўзбекистон Давлат жаҳон тиллари университети ўртасида мазкур олий ўқув юртлар ректорлари томонидан журналистика масалаларида ўқув-услубий ва илмий ҳамкорлик ҳақида икки томонлама шартномалар имзоланди.

Аслида журналистика таълими соҳасида Тошкент ва Нукус олимларининг бевосита ҳамкорлиги 1995 йилда бошланган. Ўша вақтдан бери бир қатор хайрли анъаналарга асос солинди: Бердак номидаги Қорақалпоқ Давлат университети журналистика бўлимининг талабалари Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети журналистика факультетида ўқишини давом эттириб, Ўзбекистон Республикаси етакчи олий ўқув юртининг магистр дипломига эга бўлди, қобилиятли қорақалпоқ ёшлари Ўзбекистон Миллий университети ҳамда Ўзбекистон Давлат жаҳон тиллари университети халқаро журналистика факультетининг аспирант ва тадқиқотчилари сафига кўшилди, журналистика тарихи ва назарияси ихтисосликлари бўйича Қорақалпоғистон Республикасида биринчи фан номзодлари (Д. Бекбаулиев, А. Абдимуратов, П. Алламбергенова) тайёрланди, бир нечта Тошкент олимлари Қорақалпоқ Давлат университети журналистика бўлими талабаларига халқаро ва миллий оммавий ахборот воситаларининг замонавий тамойиллари бўйича маърузалар ўқиди.

Мазкур анжуман – ушбу анъаналарнинг давоми сифатида ташкил этилган биринчи конференциядир. Журналистика ва адабиёт ўртасидаги алоқаларнинг тарихий ришталари бир эканлигини эътиборга олиб, ташкилотчилар иккала соҳа ютуқлари ва муаммоларини бирлаштириб муҳокама қилишга қарор қилдилар. Маърузачиларнинг чиқишлари мазкур тўпламда илмий мақолалар шаклида чоп этилмоқда.

Анжуманда Бердак номидаги Қорақалпоқ Давлат университети, Ўзбекистон Давлат жаҳон тиллари университети, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети профессор-ўқитувчилари ҳамда амалиётчи журналистлар иштирок этади.

Конференцияни Қорақалпоқ Давлат университети қорақалпоқ филологияси факультети “Журналистика” кафедраси (мудир – профессор Юнис Пахратдинов) ва Ўзбекистон Давлат жаҳон тиллари университети халқаро журналистика факультети “Оммавий коммуникация ва ахборот технологиялари” кафедраси (мудир – профессор Файзулла Мўминов) ташкил этдилар.

Анжуман иштирокчилари уни ташкил этишда катта ёрдам берган Бердак номидаги Қорақалпоқ Давлат университети ректори, профессор А.Т. Матчановга ўз миннатдорчилигини изҳор этдилар.

Журналист кадрларды таярлау баслы мақсетимиз

Бердак атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети республикамызда көп жыллык тарийхқа ийе оқыу дәрғайы. Усы күнге шекем оқыу дәрғайымызды республикамыздың хәр кыйлы тарауларында жемисли мийнет етип атырган инсанлар жетилисип шықты. Әсиресе, республикамыздың ғалаба хабар қуралларына маман қәнигелерди жетилистирип беріу исинде журналистика қәнигелигиниң үлесі салмақлы болмақта.

Журналистика бөлими үлкен тарийхқа ийе болмаса да қанигелерди жетилистириуде өз тәжірийбесине, жолына ийе. 1983-1984-оқыу жылында университетимиздің филология факультети курамында журналистика бөлиминиң ашылуы республика көлеминде үлкен кууанышлы уақыя болды. Тилекке қарсы, айрым себеплерге байланыслы бөлим еки жылдан сон искерлигин тоқтатты. Қарақалпақ журналистикасының келешегине исенген инсанлардың, университет ректоратының, факультет дсканатының жан күйдириулері, усыныслары менен 1989-1990-оқыу жылына келип және жумысын жанландырды. 1990-жылы әдебият теориясы хәм журналистика кафедрасы ашылып, қәнигелик пәнлерден оқытыу ушын еки оқытыушы қабылланған болса уақыттың өтиуі менен журналистика кафедрасында алты оқытыушы бир лаборант жумыс ислеген.

Дурыс дәслепки жыллары журналистика қәнигелигиниң материаллық-техникалық базасын беккемлеу, оны маман қәнигелер менен тәмийинлеу мәселесинде айрым машқалалар болғаны сыр емес. Соған қарамастан университетте бар мүмкиншиликлерден пайдаланған халда сол дәуірде фотостудия хәм лаборатория кабинети менен тәмийнленген еди.

Ғәрезсизлигимиздің епкини менен Президентимиздің журналист қәнигелерди жетилистириу мәселесине айрықша итибар қаратқаны мәлим. Журналист қанигелерди қоллап-қууатлау, олардың жумысларын жанландыруу ушын «Ғалаба хабар қураллары хақында» нызам, Өзбекстан Республикасы Минстрлер Кабинетиниң 1992 жыл 26-февральдағы «Журналист кадрларды таярлау хәм қайта таярлау системасын жетилистириу хақында»ғы қарарына тийкарланып Бердак атындағы қарақалпақ мәмлекетлик университетгинде 1999-жылдың апрель айында журналистика бөлими шөлкемлестирилди. Усы қарар тийкарында бөлимди маман қәнигелер менен тәмийнлеу мақсетинде профессор-оқытыушылар лауазымларға таңлау тийкарында қабыл етилди. Соның менен бирге кафедра жумысына республикамызға белгили болған журналистлер хәм тараудың пидайы қәнигелери кең түрде қатнастырылды.

Оқыу усылы, илимий ислери Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 2001-жыл 16-август 343-санлы қарары менен тастыйықланған жаңа «мәмлекетлик таълим стандартлары» тийкарында шөлкемлестирилди.

2002-жылдың 27-августтағы Өзбекстан Республикасы Президенти И.А. Каримовтың «Өзбекстанда демократиялық өзгерислерди жәнеде тереңлестиріу

ҳам пухаралык жамийети тийкарларын кәлиплестириўдин тийкарғы бағдарлары» атлы баянатынан келип шығып бир қатар ўазыйпаларды әмелге асырыў мақсетинде журналистика бәлиминиң студентлери атаклы журналистлер ҳәм университет профессор-оқытыўшылары менен бирге сәўбетлесиўлер өткерип келмекте. «Төртинши ҳәкимияттын күшли ҳәм эззи тәрепи» тамасында өткерилген семинарда республикамызға белгили журналистлер менен бирге республикамыз көлеминде шығып турған газета ҳәм журналлардың редакторлары ҳәм белгили инсанлар қатнасты.

Журналистика кәнигелиги дәўир менен тең кәдем таслайтуғын кәнигеликлердин бири болып табылады. Сол ушын бул кәнигеликте оқып атырған студентлер теория менен бирге практиканы теңдей алып барыўы талап етилиди. Усы өзгешеликлерди есапқа алған ҳалда студентлер өз практикаларын республикамыздың белгили газеталары болған «Еркин Қарақалпақстан», «Қарақалпақстан жаслары», «Жеткеншек» ҳәм тағы басқа газеталар ҳәм Қарақалпақстан телерадиоканалында өндириллик практикада болып өз кәнигеликлерин жетилистирип барады. Бул редакциялар менен шәртнамалар дүзилген.

Бүгинги күнге келип дәўир епкини менен кафедрада жумысларды жетилистириў мақсетинде университет ректоры тәрепинен үлкен көлемде жумыс алып бармақта. Қарақалпақ филология факультети курамында искерлик көрсетип атырған журналистика кәнигелигинде үлкен көлемдеги жумыслар әмелге асырылады. «Журналистика» кафедрасы на тийисли болған фотолaborатория 2007-жылы қайта реконструкция исленди.

Кафедраның илимий педагогикалық базасының беккемлениўи нәтийжесинде, «Журналистика тараўлар бойынша», «Ғалаба хабар куралларында реклама» кәнигеликлери бойынша магистрантлар таярланып келинбекте. Бул кәнигеликлерди оқып питкерген жаслар келешекте илимий жумысларын даўам етип аспирантураға кирип билим алмақта.

Кафедрада бир илим докторы 5 илим кандидаты, алты ассистент-оқытыўшылар студентлерге тыянақлы билим берип келмекте.

Буннан тысқары студентлердин Өзбекстан көлеминде жайласқан университетлердин тәжрийбелерин үйрениў мақсетинде Өзбекстан мәмлкетлик жәхән тиллери университети Халықаралық журналистика факультети «Ғалаба коммуникация ҳәм хабар технологиялары» кафедрасы баслығы, профессор Файзулла Мўминов ҳәм Жәхән экономикасы ҳәм дипломатия университетинин профессоры Фотима Мўминовалар университетимизде болып өз тәжрийбесин, билимин студентлерге үйретип келмекте.

Бүгинги күни журналистика кафедрасына көп жыллык тәжрийбеге ийе, әдебиятганыў ҳәм фольклористика илимине үлкен үлес қосып қиятырған илимпаз, профессор Юнус Пахратдинов басшылық етип келмекте.

Улыўма алғанда, журналистика кафедрасында жумыслар мәмлкетлик таълим стандарты гийкарында алып барылмақта. Бизиң ойымызша, журналистика кафедрасынан еледе маман кәнигелер жетилилип шыға бсреди.

Журналистика хәм журналистлер бизиң келешегимиз

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлкетлик университети курамында журналистика қәнигелигиниң ашылғанына быйыл саррас 25 жыл толды. Бул жыллар дәуиринде 500 ден артық заманымызға сай жас журналистлер қанат қомлап Республикамыздын барлық ғалаба хабар қураллары тарауларына жумысқа орналасты. Жетик, тәжірийбели журналист аға-апаларымыз ғамхорлығында олардың барлығыда бар интасы менен өз қәнигелигиниң терең сырларын менгерип келмекте.

Журналист кадрларды таярлау Президентимиз тәрәпинен үлкен ғамхорлықларға бөленбекте. Тек ғана бизиң Республикамыз территориясында 39 газета 2 баспахана, 7 журнал, 1 бюллетень, Қарақалпақстан телерадиокомпаниясы, сондай-ақ 2 коммерациялық телевидение (Төрткүл, Елликқала) хәрекет етип тур. Оларда ислеп атырған ең талантлы журналистлер бүгинги ғәрәзсизлик дәуириниң өзине тән жарасықлы сан әлуан нәтижелерин дүньяға танытпақта.

Журналистлик кәсип дүньяда ең хұрметли кәсип. Оны ийелеген адам өз дәуириниң қадирли инсанлары есапланады. Оның өзине жарасықлы машақатлары да аз емес. Журналист жариялаған сан мың хабарларды оқып, тыңлап отырып аңсат бир ғана жақсы хабарлар өз-өзинен табылып турғандай сезесен. Бирак оларға деген сырлы изленислерден кейин жүзеге асып атырғанын тек журналист ғана биледи. Неше күнлеп түнди-түн, күнди-күн демей жуырып жортып, маңлайдан тер төгіп бир ғана жаңа хабардың сырлы сандығын ашыудағы хәрекетлер тек ғана журналистлерге аян. Хәрбир жаңалықты биринши болып журтшылыққа жеткеріу ушын қаншадан-қанша хәрекет, күш, талант жигер керек. Оның жол машқалалары, жазыу, сөйлеу өнери тегинликтен қолға киргизиле ме?

Юрий Гагаринниң космосқа биринши болып ушқанын дағазалауда журналисттиң изленислерин бир ядка түсирип көриң. Сырт ел хабаршылары бир неше ай, жыл бурын космосқа адам ушатуғынын еситип қаншадан-қанша тың-тыңлап жасырын мағлыұматларды күтип жатты. Бирак сол космослық кемеде биринши болып ким ушады, ол қатты сыр еди. АҚШ ғалаба хабар қураллары агентликлери бурынғы «СССР да космосқа биринши ирет ким ушатуғынын билген, жәриялаған журналистке миллион доллар сыйлық бсретуғынын бурыннан дағазалап қойды» Әне сонда биринши ирет журналистлер Москвадан хабарлап үлгерди. Не деген құдиретли толғаныулар. тапқырлықлар, илгир зейинлилик, шаққанлық, талант талап етилди.

Мине, хабаршы-журналистлердин хәрбир жаңалықты жәриялауы мысалы усы тақылет хызметке тәхәббил болады. Жаңалықтың үлкен-кишиси жоқ. Оны биринши жәриялаушынын талабына, шаққанлығына, епшиллигине, шеберлигине байланыслы.

Бердақ атындағы КҚМУдын Қарақалпақ филологиясы факультетинде бүгинги күни журналистика бөлими журналист кадрларды таярлап шығарады.

Бул бөлімде хәр жылы 25-30 жас журналист бакалаврлар, 6-7 магистрлер питкерип шығады. Олардың хәр бири университет қушағында өзлериниң студентлик алтын дәуирин бастан кеширеди. Усы жыллар хәрбир питкеріушиниң өмиринде узақ жыллар сақланатуғыны тәбийғый. Теориялық алған билимлерин әмелде сынап көреді.

Журналистика бөліминиң гейпара студентлери I-курсқа бираз турмыс жатлығуына өтипте келеді. Мектеп практикасынан баслап хабарлар, қосықлар, гүрринлер жазып, оларды жергиликли басылымларда жәриялап, радио хәм телевидение арқалы шығып сөйлеп, өзлерин бирқанша кәсіпке мөлшерлетте келеді. Бундай абитуриентлер журналистика бөлімінде оғада көп. Олар келиуден-ақ өзлеринде кәсіпке болған қызығушылығын күнт пенен ийелей баслайды.

Хәзирги ғәрезсизлик дәуиримизде Ғалаба хабар қурааларының бахалылығы хәм әхмийети оғада артты. Ол жәмийеттиң, оның қатламларының ишкерисине терең кирип, сиңсип, араласып, сол топарлардың идеологиясын, сиясий мақсетлерин хәр тәреплеме иске асыруышы белгили күшке айланды. Олардың (журналистлердиң) дәретиушилиқ услуб хәм методлары, тил хәм суўретлеу шеберлиги, жана қахарманлар дәретиу, табыу арқалы әдебий процесстиң, турмыстың ең шаққан, оператив бир мүшеси болып хәрәкет етпекте

Бүгинги күни усындай журналист кадрларды таярлап шығаруы жолында Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети ректоры, Қарақалпақ филологиясы деканаты, журналистика кафедрасының профессор-оқытушылары жәмәәти барлық мүмкиншиликлерди иске салып атыр. Журналистика бөлімінде 129 баралаврият, 15 магистрант билим алады. Оларға 3 профессор-илим докторлары, 6 илим кандидатлары, алты ассистент, оқытушылары билим береді хәм илимий жұмысларына қосымша еки илим докторы сегіз илим кандидаты, үш Республикаға мийнети сиңген журналистлер питкеріу жұмысларына, магистрлердин диссертацияларына басшылық етеді. Бундай мүмкиншиликлер айрым қәнигеликлерде бизлердегидей емес. Бөлімде илимий дәрежелилер саны жетеді.

Әдетте журналист өзиниң ең жоқарғы мақсетине өзиниң билими, терең ойлаушылығы менен ана Ұатанына ҳадал берилгенлиги, туўылып өскен ана топырағына көздиң қарашығындай етип қәдірлеуи менен ериседи. Сонлықтанда журналист идеялық жақтан өз бағдарын жетик анықлап, белгилеп, әдеп-иқрамлылық нормаларын терең ийелеп, кәсіплик шеберлигин, оның сән-әлўан сырларын айрықша өзлестирип, бүгинги дәуир руўхын дәл сезе билиуи арқалы ғана ерисиуи зәрүр. Сонда ғана ол болып атырған ўақыяларды хабарлап ғана қоймай, оларға жеке өзиниң анық мүнәсибестин билдире алады. Яғный ўақыяның раўажланыу барысына толық баха бере алады.

Журналисттиң өмиринде не нәрселер ушыраспайды дейсең. Егер проблемалық мәселелер туўылып қалса оған ойланып отыруы мүмкиншилигине ийе емес. Ол мезгилли, мезгилсиз сол мәселени үйрениуи шәрт. Пайда болып қалған машқалаға тарийхый аспекттен қатнасып альтернатив ўақыялар менен тез салыстырып оператив шешим қабыл етиуи

талап етиледі. Сол пайда болған машқалаға жеке өз пикирин билдиреді. Ұақыт жетпесе қайта оралады. Түбінде мәселе питкенше оны өзинің қадағалаушы мүлкіне айландырады. Сонда ғана журналист алдына қойған мақсетіне ерисиуі мүмкін. Бундай дәрежеде жұмыс алып бармаған журналист турмыста шетке шығып калатуғыны табиғый.

Қарақалпақ филологиясы факультетинің журналистика бөлімінің 25 жылдық тарихый жолларды басып өтседе, оның бүгинги хәм келешегинде көп ғана идералды ислерди бежеріу ұазыйпалары турыпты. Жасыратуғыны жоқ журналистика бөлімінде ислейтуғын профессор-оқытушылар елеге дейин оқыу сабақлықлары, оқыу методикалық қураалларына толық ийе емес. Сонлықтанда Өзбекстан Миллий университети, Өзбекстан мәмлекетлик жәхән тиллери университетинің журналистика факультети хәм кафедраларының қалыс жәрдемлери тийкарында көплеген оқыу колланбаларды алып келип пайдаланып турыуға мәжбүрмиз. Кейинги 2 жылда тәжрийбелі оқытушыларға «Қарақалпақстан журналистика тарийхы», «Қарақалпақстан баспа сөз хәм баспа ислер тарийхы», «Қарақалпақстан телерадио тарийхы», «Журналистика социологиясы», «Ораторлық өнери тийкарлары», «Журналистика жанрлары», «Аналитикалық жанрлар», «Реклама», «Спорт» бойыншы оқыулық, оқыу қурааллары, методикалық еслетпелер жазып шығу мәселелери колға алынып атыр. Бул пәнлер бойынша лекция текстлери таярланып айырымлары баспаға рухсат етилмекте. Ол дәслепки нәтижелерин берип атыр.

Журналистика бөлімінде оқып атырған студент жаслар Өзбекстан Республикасы, Қарақалпақстан Республикасында жаслар топарларынан ең талантлылары жеңип алатуғын сыйлықларға, стипендияларға миясар болмақта. Олардың ишинде күшли спорт шебери, талантлы хош хаўаз жигит-қызлар хәм ойыншылар көп. Жылда дәстүрге айланған факультет аралық таңлауларда журналистика бөлімінің жаслары алдыңғы орынлардың бирин ийелейди.

III-курс журналистика бөлімінде сондай талантқа ийе студентлер бар, олар келешегимиздің уллы күши есапланады. Олардан:

1) Нурымбетова Гүлнара өзи шайыр, жазыушы, 2005-2006-жыллары «Мехир нуры» шөлкемнің грантын, 2006-2007-жыллардағы «Келешек хаўазы» таңлауынын жеңимпазы, 2007-жылы «Дардли Дунё нифолари» топламына шықты. Өзиндеги жеке қыйыншылықларға карамастан хеш ұақытта да рууҳын түсирген емес. Гүлнарадан хәмме студентлер өрнек алса арзыйды. Оқыуда зейни илгер, мийнеткеш қыз.

2). Хәбиппазарова Гәўхар – оғада талантлы студент. Ол 2006-2007-жылларғы «Келешек хаўазы» таңлауына катнасты. 2007-жылғы «Зульфия» атындағы мәмлекетлик сыйлыққа усынылды. 2007-жылы Елликкалада өткерилген «Ақша көл» илхамлары 4-әнжуманына катнасып «Ең жаксы Ұатан косығы ушын» номинациясы бойынша жеңимпаз болды. 2007-жыл Жокары хәм Орта анраўлы билимлендириу министрлиги тәрәпинен «Зийрек студентлер ушын стипендиялар» дәстүринин жеңимпазы болып сертификат алды.

3) Өтепиязова Эльмира 2005-2006-жыллары «Келешек хаўазы» таңлауына Өзбекстан Республикалық басқышына катнасты. Ал 2006-2007-

жыллары «Келешек ҳаёзы» таңлаўиның «Ихтидорли талабалар» степендиялар дәстүри жеңимпазы болды.

4) Өбдимуратова Зияда 2007-2008-жылларғы «Келешек ҳаёзы» таңлаўиның жеңимпазы.

5) Исакова Гүлмийра 2007-жыл Ташкент қаласында өткерилген Универсиадада волейбол бойынша сайланды команда топарында қатнасып қайтты.

Солай етип, «Журналистика» кафедрасы оқытыўшылары алдында келешек жас журналистлерди таярлап шығарыўда оғада үлкен ўазыйпалар турыпты. Өткен оқыў жылында Өзбекстан Миллий Университети Журналистика факультети, Өзбекстан Мәмлекетлик Жәхән тиллери университети Халық аралық журналистика факультети ҳәм кафедралары менен өз-ара тәжрийбе алмасыў, бир-биреўге илимий аспекте жәрдем беріў туўралы 2007-2012-жылларға келисим дүзип, шәртнамаға еки тәрәп ректорлары кол койысты. Студентлердиң өндириллик практикадан өтиўинде ҳәм маманлығын жетилистириўде жақыннан жәрдем беріў бойынша республикалық газеталар болған «Еркин Қарақалпақстан», «Қарақалпақстан жаслары», «Устаз жолы», «Тынышлық сақшысы» ҳәм Қарақалпақстан телерадиокомпаниясы бас редакторлары менен 5 жылға келисим шәртнамасы дүзилди. Бул орайларда бакалаврлар, магистрлер өзлериниң практика мүддетлерин үзликсиз өткерип киятыр. Жоқарыдағы аты көрсетилген университетлердиң профессорлары ҳәр жылы факультетимизде болып студентлерге лекция өтип атыр. Бул дәстүр ҳәр жылы даўам ете береді.

Журналистика бөлиминде оқыў-методикалық кабинети ҳәм лаборатория бар. Олар үзликсиз ислейди. Жақында «Еркин Қарақалпақстан» газетасының бас редакторы К.Кәримов пенен ислесип газета жәмәәти жанынан талантлы «Жас журналист» студентлер топарын шөлкемлестирип мастер класс бөлимин ашпақшымыз. Оған тәжрийбели оқытыўшылар, журналистлер сабақ беріўге мирәт етилген.

Бөлим жанынан «Жас журналистлер клубы» дүзилип атыр. Студентлердиң талантын жетилистирип барыўда бул үлкен лаборатория болады.

Егер биз алдымызға мақсет етип қойған жоқарыдағы машқалаларымызды басқышпа-басқыш әмелге асырып барсақ әлбетте үлкен нәтийжелерге ерисе аламыз деп ойлайман.

Файзулла МҰМИНОВ
(ЎЗДЖТУ, каф. мудири)

ҲОКИМИЯТЛАР ТРИУМВИРАТИ

Узок йиллар давомида демократиянинг етакчи шарти сифатида ҳоқимиятлар бўлиниши хизмат қилиб келди. Бу принципга Қадимий Юнонистонда асос солинган эди. XVII–XVIII асрларда эса бу қондага бир қатор Европа файласуфлари назарий асос яратиб, уни барча демократияга интилизган мамлакатлар учун зарур эканлигини исботлаб берди. Шундай

килиб, давлат бошқарувининг уч йўналиши: қонун чиқарувчи, ижро ва суд ҳокимиятларининг бир бирига тенглиги, ўзаро мurosаси демократияни таъминловчи бош механизм деб қабул қилинди. Мазкур принцип Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 11-моддасида ҳам ўз аксини топди.

XV асрда босма матбуот ихтиро қилинди ва аста-секин кучая бошлади. XX асрга келиб, газета ва журналлар жамият ривожланишига шу қадар катта таъсир кўрсата бошладик, уларга “тўртинчи ҳокимият” деган ном берилди. Албатта, матбуот анъанавий тўртинчи ҳокимият эмас-ди, чунки унда одатдаги ҳокимиятларда бор маъмурий аппарат ёки қуролли кучлар йўқ эди. Шунга қарамадан матбуотнинг жамоавий назоратчи сифатида кучи баланд бўлди ва “тўртинчи ҳокимият” деб берилган таъриф дунёга тарқалди. Ҳақиқий демократик мамлакатларда “тўртинчи ҳокимият” юқори даражада ривожланиб, унинг битта ўзи ҳокимиятнинг қолган уч йўналинишига бемалол тенг кела оладиган бўлди.

XX асрнинг ўрталарида инсоният ҳаётига кириб келган ахборот даври вазиятни аввалгидан ҳам жиддийроқ тарзда, айтиш мумкинки, тубдан ўзгартирди. Ахборот оқимлари шундай кўпайиб кетдики, улар қолган уч ҳокимиятни деярли менсимай қўйди. Қолаверса, жадал ахборот алмашуви инсонни ҳам жиддий ўзгартирди, натижада жамиятдаги мувозанат бузила бошлади. Бу масала қанча жиддий бўлса, шунча мураккаб ҳам. Демак, биз уни бир оз батафсилроқ тушунтиришимиз керак.

Ахборот асрида бир қатор бундан олдин инсоният тарихида бўлмаган ўзгаришлар рўй берди. Масалан, АҚШда ахборотнинг эркин алмашуви ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш даражаси жуда баланд бўлганлиги сабабли, жамият аъзолари яхши яшашга интила бошладилар ва яхши натижаларга эришдилар ҳам. Фақат фойдали ишни кўзлаб яшаш ва ишлаш машҳур америкалик прагматизмнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига асос солди. Бугунги кунда бу мамлакат фуқароларидан “Сиз худога ишонасизми?” деб сўрасангиз, аксарият америкаликлар “ха” деб жавоб беради. Лекин “Сизнинг динингиз қанақа дин?” деган саволга аниқ жавоб олишингиз қийин, чунки бу мамлакат аҳолисининг анчагина қисми анъанавий дин ва фуқаролик динлардан қайси бирини танлашни билмасдан ўртада қолиб кетмоқда. Бошқача қилиб айтганда, америкаликларнинг дини – пайғамбарсиз, диний символикасиз диндир. Машҳур файласуф Карл Юннинг таъбири билан айтганда, ўта ривожланган мамлакатлар аҳолиси “муқаддас деворларни штурм” қилиб, уларни кулатдилар. “Муқаддас девор” деганда Карл Юнг динни назарда тутган эди.

Демак, ахборот асри иккита принципиал аҳамиятга эга бўлган ўзгаришни рўёбга чиқарди. Биринчиси, ҳокимиятлар мувозанати бузилди, демократик давлатларда “тўртинчи ҳокимият” бошқа ҳокимиятлар устидан галаба қозонди ва улар билан ҳисоблашмай қўйди. Иккинчидан, инсон фикрлаши, кундалик фаолияти ва бошқалар билан муносабати ниҳоятда рационаллашиб кетди-ки, у фақат фойда, даромадни изидан қувлай бошлади ва бундай ҳаракатлар давомида ҳатто муқаддас деворларнинг ҳам енгди.

Энди мувозанатни қандай қилиб тиклаш мумкин-ки, инсоният бориб-бориб табиат ва ўз ҳаётига барҳам бермасин? Инсон учун қандай муқаддас қадриятлар бор-ки, у уларга риоя қилсин, ниманидир ҳурмат қилсин, олий мезон сифатида тан олсин?

Бизнингча, бундай қадриятлар учта: ишонч, ақл ва ҳиссиёт, ёки бошқача қилиб айтганда, дин, давлат ва ОАВ. Нега айнан ушбу триумвират мувозанати ҳақида гап кетмоқда? Фикримизни асослаб берайлик. Давлат – бу инсонни унинг табиатида бўлган ёввойиликдан қочиши, жамоавий ҳаётни ақл асосида ташкил этиши. Бу ҳақда Абу Наср Фаробий ўзининг “Фозил одамлар шахри” асарида ҳам ёзган. Дин – бу ёвузликдан ишонч йўлига ўтиш, ишонч ёрдамида ички ваҳшийликдан сакланиш. ОАВ мазмуни эса инсон ҳиссиёт ва онгининг бирлиги, диалектик ойнаси. Демак, триумвиратнинг барча компонентлари одамнинг ички хусусиятлари, унинг табиатидаги ҳиссиёт ва ақл ўртасидаги доимий кураш билан боғлиқ.

Гап шундаки, инсон унинг психикасида бўлиб ўтаётган жараёнларни ўзи ҳам яхши билмайди, тушунмайди ва улардан қўрқади, гарчи унинг фикрлаши бошидан охиригача улардан иборат бўлса ҳам. Лекин одам мазкур жараёнлар таъсири остида яшайди, уни айнан шу каби психик ҳолатлар бошқаради, яхшилик ёки ёмонликка даъват этади. Энг мураккаб жойи шундаки, инсонни асосан беихтиёрий онг (бессознательное) бошқаради (файласуфлар одатда “бессознательное”ни “онгсизлик” деб таржима қилишади, биз буни жиддий хато деб ҳисоблаймиз). Инсон табиати глобал тарзда рационаллик ва ҳиссиётлилика бўлинади, лекин шу билан бир қаторда унинг беихтиёрий онгида архетиплар, инстинктлар ҳам бор.

Адолат – мувозанат бор жойда бор. Қонун чиқарувчи, ижро ва суд ҳокимиятларининг бўлиниши маълум асрлар давомида бундай мувозанатни таъминлаб келди. Лекин ахборот асрида вазият кескин ўзгарди. Янги шароитда мувозанат кўп томонлама, чуқур, астойдил, барқарор бўлмоғи даркор. Электрон асрда телевидение, радио ва интернет инсон ҳиссиётларининг давоми бўлиб қолди, қолаверса, улар инсон билан бирликни ташкил этадиган бўлди. Ахборот асри инсонни аграр ва индустриал даврлар одамларидан жиддий фарқ қилади, у ахборотнинг кучли таъсирида яшайди, ҳатто, кўпол ўхшатиш учун узр сўраймиз, инсон ахборот гиёҳвандига айланади. Ахборот одамлар бошқарувидан чиқиб кетади, у инсонларга бўйсинмай қўяди, одамнинг ихтиёрий ва беихтиёрий онгини ахборот манбаи ҳоҳлаган томонга буради.

Ахборот тарқатиш усуллари кўп ҳолларда нейролингвистик дастурлаш шаклларига ўтиб кетади. Бу эса жуда катта хавф. Украиналик олим Г.Г. Почепцов нейролингвистик дастурлашни шприц ёрдамида одамга солинаётган дорига қиёслади, шу сабабли унга ҳеч нарсани қарши қўйиб бўлмайди, деб ёзади. Бу ўхшатиш бекорга келтирилмаган.

Ахборот инсон назоратидан чиқиб кетганини биз интернет мисолида кўришимиз мумкин. Интернетни ҳеч ким бошқаролмаяпти. Ҳоҳлаган одам ҳоҳлаган маълумотларини виртуал тармоқда жойлаштирмоқда. Инсон табиати кўпроқ ҳиссиётдан иборат бўлганлиги сабабли интернетдаги ахборотларнинг

асосий қисми – анекдотлар, миш-мишлар, порнография ва шу каби бўлмагур хабарлар. Чунки истеъмолчилар бунӣ ёқтирадилар.

Олдинги даврларда ахборот тарқатиш жараёнларини дин ва давлат бошқариб келган эди ва бу мураккаб ишни уддалай оларди. Дин инсонни ёввойи тасаввурлардан маданий фикрлашга эргашган, одам кўрқадиган, тушунмайдиган табиий ҳодисаларнинг ечимини топиб берган. Кўп минг йилликлар давомида дин инсон учун фалсафа ролини бажарди ва одам дин ёрдамида ўзи яшайдиган дунё нима эканлигини тушуниб келди. Энг муҳими шундаки, инсон ўз-ўзидан, ўз табиатидан, ўз ички ҳиссиётларидан кўрқиб яшаган пайтларда дин уни ушбу кўрқувлардан қутқарди, чунки уларнинг келиб чиқиши ва сабабларини тушунтирди. Натижада дин инсонда ишончдек қучли сезгини мустаҳкам тарзда шакллантирди ва бугунги кунда улар бир-бири билан айриб бўлмайдиган даражага етди. Немис файласуфи Иммануил Кантнинг жуда қучли формуласи бор – агар худо бўлмаганда, инсон уни ихтиро қилиши зарур эди, чунки у худосиз яшолмайди.

Ишонч – бу инсоннинг энг мустаҳкам, ички қоровули. Ишонч инсонни давлатдан кўра яхшироқ асрайди. Шунинг учун ўрта асрларда руҳоний ва олимлар кўркмасдан гулханларга чиққанлар. Агар инсон ишончдан маҳрум бўлса, бу унинг учун ниҳоятда катта жудалик, фожеа бўлади, чунки ўшанда одам ҳеч нарсага, ваҳоланки, энг олий кадриятларга бўйсинмай қўяди. Демак, ишонч одамни инсон қиёфасида сақлайдиган асосий воситалардан бири. Одам, биологик мавжудот сифатида, ишончга ўта муҳтож ва усиз яшолмайди. Ишончининг энг қучли ва мустаҳкам кўриниши – бу дин.

Энди ахборот даврида давлат қандай бўлишига ўтамиз. Инсоният ўз тарихи давомида давлат деб номланган ижтимоий институтга ниҳоятда юқори баҳо бериб келди, уни қадрлади. Натижада бугун давлат – ҳокимият тури сифатида – энг ишонарли, мустаҳкам жамоавий ҳокимият деб топилиди. Ер юзидаги барча мамлакатларни бошқариш бугун давлат бошқаруви тарзида амалга оширилмоқда.

Давлат унинг иродасини жамият аъзолари бажариш учун бир қатор маънавий (мафкура) ва жисмоний (армия, милиция ва ҳ.к.) имкониятлардан кенг фойдаланмоқда. Ахборот давригача давлат бошқарувининг асосий йўналишлардан бири – давлат шунга ваколат берган идоралар ва шахслар томонидан оммавий ахборотни ишлаб чиқиш ва тарқатиш эди. Бундай ахборот биринчи ўринда давлат манфаатларини ҳимоя қиларди ва уларни кенг оммага етказиб тушунтирарди. Қисқа қилиб айтганда, ахборот давридан олдинги босқичларда давлат ўз ғоявий таъсири мамлакат фуқароларига бемалол сингдириб келган эди.

Ахборот даврида давлатнинг ахборот монополиясига барҳам берилди. Ахборот тарқатиш ва шу йўл билан турли институтлар, ижтимоий қатламлар ва шахсларнинг жамоавий онгига эга бўлиш – ахборот ёйишга имкониятлари борларга ўтиб кетди. Бугунги кунда бундай ахборот манбалари таркибида турли газета-журнал, радио ва телевидение, интернет кенгликларида ишлайдиган компания, студия, тахририятлар, корпорация, концерн ва ҳоказолар бор.

Яна бир муҳим масала шахсий ахборот алмашувига тегишли. Охирги ўн йилликда шахслар ўртасидаги индивидуал ахборот алмашуви тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада ўсиб кетди. Бугун ҳар бир шахс давлатдан эмас, ўзи хоҳлаган манбадан хоҳлаганча ахборот олиши мумкин. Ахборотга эга бўлган дунёга эга бўлади, деган тушунча бор. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, ахборот монополиясини қўлдан чиқарган давлатнинг кучи ахборот асрида пасаяди ва у ноилож заиф ижтимоий тузилмага айланади.

Оммавий ахборот воситаларига “тўртинчи ҳокимият” сифатида қисқача таъриф берайлик. Ижтимоий фикр ҳокимияти сифатидаги оммавий ахборотнинг кучи қуйидагилардан иборат. Биринчидан, ОАВ энг оммавий куч, чунки уларнинг хабарлари кўп одамларгача етиб боради. Иккинчидан, бу тезкор восита. Учинчидан, ОАВ хабарлари кенг миқёсда тарқатилади ва ҳамма жойга етиб боради. Тўртинчидан, журналистика умумхалқ назоратчи бўлиб, қолган уч ҳокимият фаолиятини кузатиб боради. Бешинчидан, демократик институт сифатида ҳам журналистиканинг устуворлига шубҳа йўқ, чунки ҳар бир киши хоҳлаган таҳририятига мурожаат этиши мумкин.

Энди тўртинчи ҳокимият сифатида ОАВнинг камчиликларига ўтамыз. Биринчидан, журналистика кенг қамровли ҳокимият бўлгани билан у чуқур илдизли, узгармайдиган ҳокимият эмас. Иккинчидан, ижтимоий фикрда яқдиллик йўқ, ОАВ мустақкам ҳокимият ҳам эмас. Учинчидан, журналистиканинг, давлат қаби, уни қарорларини бажаришга мажбурлайдиган кучи йўқ. Тўртинчидан, тезкорлик билан фаолият юритишга мажбур бўлган журналистлар турли хатоларга йўл қўйишлари мумкин. Бешинчидан, ўзларига ҳаддан ташқари кўп ваколат берган журналистлар (шахсий ҳаётга аралashiш, тухмат) тўртинчи ҳокимият обрўсини туширадилар ва ҳ.к.

Хулоса. Ахборот даврида жамиятда мувозанатни сақлаш принципи ўзгаради. Оммавий ахборот воситалари кескин ривожланиши сабабли ҳокимиятнинг қонунчилик, ижро ва суд ўртасида бўлиниши етарли бўлмай қолади. “Тўртинчи ҳокимият” шу қадар кучайиб кетадики, инсон, унга ОАВ томонидан берилган имкониятларни эпполмай, қалаванинг учини йўқотиб қўяди. Янги вазиятда мувозанатни ишонч (дин), ақл (давлат) ва ҳиссиёт (ОАВ) ўртасидаги тенглик ёрдамида тиклаш мумкин деб ҳисоблаймиз.

Олимжон ЎСАРОВ
(ЎЗДЖТУ, тадқиқотчи)

Оммавий ахборот воситаларида суд транспарентлиги: тушунчаси, шакллари ва журналистика самарадорлигига таъсири

Маълумки, ҳукукий ахборот ижтимоий ахборот сифатида ҳамиша аҳолининг катта қизиқишига сабаб бўлиб келган. Шу боис барча ижтимоий-оммабоп нашрлар ўз саҳифаларида ҳукукий ҳужжатларнинг шарҳлари, кенг аудитория саволларига ҳуқуқшунослар томонидан берилган жавоблар, суд процессига доир ахборотлар, ҳуқуқбузарлик ва унга қарши курашга

бағишланган тахлилий мақолалар, “криминал хабарлар” учун алоҳида саҳифа ажратадилар.¹ Оммавий ахборот воситалари шу йўл билан ижтимоий ахборотнинг алоҳида тури бўлган ҳуқуқий ахборотни тарқатадилар ҳамда фуқароларни ҳуқуқий ахборот билан таъминлашнинг, жумладан суд транспарентлигини амалга оширишнинг муҳим воситаси вазифасини бажарадилар. Шу боис ривожланган демократик давлатларда ОАВ томонидан суд транспарентлиги институтига алоҳида эътибор қаратилади.

Суд транспарентлиги нафакат суд-ҳуқуқ соҳасига, аynи пайтда журналистикага дахлдор тушунча ҳисобланади. Чунки одил судловнинг очиклиги ва ошкоралигини таъминлаш жуда кўп жиҳатдан оммавий ахборот воситалари фаолиятига ҳам боғлиқ. Суд залида омманинг иштироки ва суд процессларининг ОАВда ёритилиб борилиши кенг маънода давлат фаолиятининг, тор маънода эса суд ҳокимиятининг махфийлиги ва ёпиклиги тушунчасини инкор этади. Зеро, махфийлик ва ёпиклик тоталитар, авторитар ва бошқа нодемократик сиёсий тузумларга хос хусусият саналади. Машҳур америкалик тарихчи ва сиёсатшунос А.М.Шлезингер таъкидлаганидек, ёпиклик “жамиятдан давлатнинг қолоқлик, порахўрлик жиҳатларини ва жиноятларини беркитиш” учун хизмат қилади.² Транспарентлик эса демократик давлатнинг, фуқаролик жамиятининг муҳим шартидир.

ТРАНСПАРЕНТлик тушунчаси (*лотинча trans - бошдан-оёқ; бошдан охиригача, + рагео – аён бўлмоқ, ошкор бўлмоқ; сўзларидан олинган бўлиб*)³ бизга инглиз журналистика мактаби орқали (“transparent”) кириб келган ва луғавий маъносига кўра, *шаффофлик, очиклик, ошкоралик, оммавийлик* сўзларининг умумлашма маъносини англатади. Мазкур тушунча бугунги кунда сайлов, суд-ҳуқуқ, иқтисодиёт, молия, айниқса, ОАВ соҳасида кенг қўлланилаётганлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Бирок таъкидлаш керакки, журналистикага оид баъзи адабиётларда транспарентлик тушунчаси ўзбек тилида ошкоралик, очиклик шаклида таржима қилинмоқда. Журналистлар учун терминлардан тўғри фойдаланиш жуда муҳимдир. Бизнингча, ошкоралик ёки очиклик сўзлари транспарентлик тушунчасининг мазмун-моҳиятини тўла очиб бера олмайди. “Очиклик” атамаси бир томондан суд қарорига нисбатан тааллуқли ҳисобланса, иккинчи томондан давлат органи сифатида судларга нисбатан қўлланилади. “Ошкоралик” эса (фуқаролик ёки жиноят процессуал ҳуқуқида) давлат томонидан суд жараёни бошланганлигини ва бу жараёни фуқароларнинг бевосита кузатиш имконияти мавжудлигини англатади. Шу сабабли биз тадқиқотимизда умумэътироф этилган мазмун ва шаклда транспарентлик тушунчасини қўллашни лозим деб топдик.

¹ Ўзбекистон босма оммавий ахборот воситаларида 2002-2007 йилларда суд-ҳуқуқ ислохотлари, хусусан, суд процессларининг ёритилиши даражаси ва сифатини яхшилаш мақсадида ўқатишган тахлилий натижалари шунинг кўрсаткичи, нашрлар тоифаси бўйича газетанинг кўридан ҳар бир (8040 та) сонига деярли биттадан мақола тўғри келади ва газетхонлар томонидан энг кўп ўқиладиган, шунингдек тахририятлардан олинган маълумотларга кўра, газетхонлардан энг кўп хат келадиган материаллар ҳам айнан суд процесслари ёки жиноят ишлари гафендотлари ёритилган мақолаларни ташкил этади.

² А.М.Шлезингер. Циклы американской истории. М., 1992. С.433.

³ Қапаниг: <http://yas.yuna.ru>

Маълумки, оммавий ахборот воситаларининг плюралиزم ва хилма-хиллиги фуқаролик жамиятини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга.¹ Айнан шунинг учун ОАВ зиммасига ахборотларни тарқатишда жиддий фуқаролик масъулияти юклатилгандир. Яъни журналистика назарияси ва амалиётига бағишланган манбаларда қайд этилганидек, "Демократик жамиятда матбуот жуда муҳим вазифани бажариши алоҳида аҳамиятга эга омилдир. Бирок матбуот маълум чегарадан ўтмаслиги, жумладан фуқароларнинг шаъни, кадр-киммати ва ҳуқуқларига дахл қилмаслиги, шунингдек махфий маълумотларни ошкор этмаслиги лозим. Бошқа барча масалаларда, дейлик оммани кизиқтирувчи ахборот ва ғоялар ҳақида исталган шаклда (ахборотни етказиш шакллари назарда тутилмоқда — О.Ў.) ахборот етказиш матбуотнинг бурчидир".²

Шу маънода суд транспарентлигининг зарурияти шундаки, ОАВ кенг жамоатчиликка судлар тўғрисида тўлиқ ва объектив маълумотга эга бўлиш имконини бериш билан бирга, суднинг халқ орасида ҳокимият тармоғи сифатида обрўсининг ошишига, натижада мустақиллигининг мустаҳкамланишига замин яратади.

Энг муҳими, судлар тўғрисида бўлар-бўлмас гап-сўзларга чек қўйилади: фуқароларда ҳам суд ҳокимиятига, ҳам оммавий ахборот воситаларига нисбатан ишонч уйғонади. Фақат кенг жамоатчилик томонидан қўллаб-қувватланган судлар ва оммавий ахборот воситаларигина ҳақиқий мустақилликка ва эркинликка эришиши мумкин.

ОАВда суд транспарентлигининг давлат ва жамият ижтимоий ҳаётидаги аҳамиятини қуйидагича асослаймиз.

Биринчидан, суд ишларининг очик юритилиши конституциявий тамойили ҳамда унда ОАВ вакиллариининг иштироки суднинг хатога йўл қўйиши эҳтимолини камайтиради, иш ҳужжатларини текширишда ҳуқуқнинг моддий ва процессуал нормаларига аниқ амал қилишнинг кафолати сифатида хизмат қилади. Масалан, 2004 йилда республика матбуотида суд процесслари таҳлил ва танқид қилинган 57 та мақола Ўзбекистон Республикаси Олий суди томонидан ўрганилди ва 18 та иш бўйича протест келтирилди. Бу эса чоп этилган мақолаларнинг 31.5 фоизига кўрсатилган камчиликлар ўз тасдиғини топиб, ишлар қайта кўриш учун юборилганлигини англатади. 6 та мақолага ёки 10.5 фоизига тўғрисида берилди (яъни иш бўйича терговга қайтарилган; жиноят иши масаласи ҳал қилинганга қадар иш юритилишини тўхтатилган ва ҳ.к.).

Ушбу фикримизга амалиётдан биргина мисол келтирамыз. Даъвогар Сурхондарё вилоят Адлия бошқармасининг (фуқаро О.Ярматовнинг манфаатини кўзиб) жавобгар Олтинсой туман ҳокимиятига нисбатин

¹ Қаранг: Европа Кенгаши Вазирлар Кўмитаси томонидан иштирокчи давлатларга берилган тавсиялар № R (94)13. (Вазирлар Кўмитаси томонидан 1994 йил 22 ноябр кунин Вазиr ўринбосарларининг 521-сессиясида қабул қилинган.)

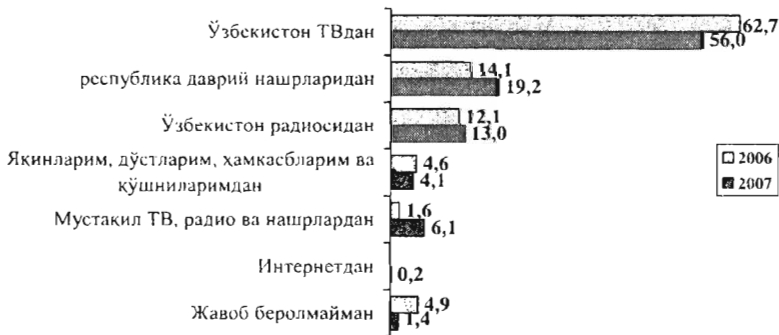
² Европaийский суд по правам человека и защита свободcлoвa в России. прецеденты, анализ, рекомендации Т.1. Под ред. Г.В.Винокурова, А.Г.Рихтерf, В.В.Чернышова. М.: Институт проблем информaционного права. 2002 -С. 139.

фермер ҳўжалигини юритиши учун ер ажратиши масаласини ҳал этиши ҳамда етказилган моддий ва маънавий зарарни ундириши ҳақидаги фуқаролик иши бўйича «Моҳият» газетасида¹ мақола чоп этилганидан сўнг иш ЎзР Олий судида белгиланган тартибда кўриб чиқилди ҳамда фуқаролик ишлари бўйича Сурхондарё вилоят суди раёсатига протест киритилди. Бизнингча, бу мисол ўзбек матбуоти фақат ҳокимиятни мақташдан нарига ўтмайди, деган иддаоларга ҳам муносиб жавоб бўла олади.

Иккинчидан, суд ишларининг очик юритилиши ва суд қарорларининг оммавий тарзда ўкилиши – фуқароларни ҳуқуқий тарбиялаш ва цивилизациялашган ҳуқуқий онгни шакллантиришнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Суд процесслари ва суд қарорлари тўғрисидаги ахборотлар фуқароларга асосан ОАВ томонидан етказилади. Масалан, 2007 йил 20-29 август кунлари «Ижтимоий фикр» жамоатчилик фикрини ўрганиш маркази томонидан ўтказилган сўровномада қуйидаги натижа кузатилди:²

Сиз мамлакатда ўтказилаётган суд-ҳуқуқ ислохотлари ва судлар фаолияти тўғрисида қайси манбадан маълумот олдингиз?

(иштирокчиларнинг фоизи ҳисобида)³

Учинчидан, суд органлари фаолияти устидан жамоатчилик назорати — ҳуқуқий демократик давлатнинг, фуқаролик жамиятининг зарурий шартидир. Айнан ушбу жараёнда ОАВ ўзини “тўртинчи ҳокимият” сифатида намоён эта олади. Ўзбекистон (суд ва ОАВ)да шундай амалиёт мавжуд: жамоатчиликда катта қизиқиш уйғотган ёки шов-шувли жисноят ишлари бўйича ўтказилажак суд процессларига ОАВ, албатта, таклиф этилади. Масалан, 2005 йил Андижон шаҳрида содир этилган террорчилик актлари бўйича ўтказилган суд мажлисини ёритиши ва жараёнлардан аҳолини хабардор этиб бориш мақсадига барча ОАВ, шу жумладан, Ўзбекистонда аккредитация қилинган хорижий ОАВ вакиллари таклиф этилди. Суд процесси давом этган бутун вақт мобайнида

¹ Моҳият. 2004. 3 апрель

² М. Хожимуҳамедов «Вопросы совершенствования освещения судебно-правовой реформы в средствах массовой информации». Доклад (конференция таркатма материаллари).

³ Сўровнома ҚҚР, барча вилоятлар ва Тошкент шаҳрида ўтқазилган ва унда 1600 нафар юрtdошларнинг иштирок этиди: эркеклар – 48,5%, аёллар – 51,5%; шаҳарликлар – 35,7%, қишлоқ аҳли – 64,3%

ЎзТВнинг “Ахборот”, “Давр”, “Пойтахт” информацион теледистурлари, “Маишат”, “Ёилар” радиодистурлари, “Халқ сўзи”, “Народное слово”, “Ўзбекистон овози”, “Голос Узбекистана”, “Правда востока”, “Адолат”, “Хуррият”, “Новости Узбекистана” газеталари,¹ шунингдек “BBC”, “Associated Press”, “France-Presse”, “РИА-новости”, “Итар-ТАСС”, “Die Tageszeitung” ахборот агентликлари ва тахририятлари мунтазам ёритиб боришди².

Сўз ва матбуот эркинлигини таъминлашда, ОАВнинг равнақ топишида муҳим аҳамиятга эга бўлган суд транспарентлиги институти узоқ йиллик тарихга эга. Айрим мутахассислар судга нисбатан транспарентлик талаблари XVII асрдаёқ Буюк Британияда адолатли, одил судловнинг таркибий жиҳатларидан бири сифатида шакллантирилганлигини эътироф этади ва ўз қарашларини ўша даврда Қиролликда машҳур бўлган акида билан изоҳлашди: “Одил судлов нима эканлигини билишнинг ўзи етарли эмас, балки у қандай амалга оширилишини кўриш муҳимроқдир”. Бизнингча, Швеция мазкур институтни расман шакллантирган илк мамлакатдир. Зеро, тарихий манбалар фикримизни яққол тасдиқлайди: 1766 йилдаёқ Шведцияда эркин нашрлар тўғрисидаги қонун қабул қилинган эди. Қолаверса, бу пайтга келиб, матбуот жамият ҳаётида муҳим мавқега эга бўла бошлади.

XX асрда транспарентлик институти чинаккам ҳуқуқий асосга эга бўлди: Финляндияда “Оммавий ҳужжатларнинг очиклиги тўғрисида”ги (1951), АҚШда “Ахборот эркинлиги тўғрисида”ги (1966), Данияда “Маъмурий ҳужжатлар билан танишиш тўғрисида”ги (1970), Норвегияда “Маъмурий бошқарувда ошқоралик тўғрисида”ги (1970), Францияда “Маъмурий ҳужжатлар билан танишиш ҳуқуқи тўғрисида”ги (1978), Австралияда “Ахборот эркинлиги тўғрисида”ги (1982), Канадада “Ахборот олиш имкониятлари тўғрисида”ги (1982), Австрияда “Маъмурий-федерал ахборотларни ошқор қилиш тўғрисида”ги (1987) ва Ўзбекистонда 1996 йилда “Ахборот олиш қафолатлари ва эркинлиги тўғрисида”ги қонунлар қабул қилинди. Мазкур қонунларнинг кўпчилиги бир неча маротаба тахрирдан чиқарилди. Таъкидлаш жоизки, ушбу ҳужжатлар матбуотнинг “тўртинчи ҳокимият” сифатида шаклланишига асос бўлиб хизмат қилди.

Дарҳақиқат, фуқаролик жамияти ва унинг муҳим таркибий қисмлари, жумладан оммавий ахборот воситалари ҳамда суд ўртасидаги ўзаро муносабатларда тўлақонли ахборотга эга бўлиш алоҳида аҳамият касб этади. Айнан ОАВ ёрдамида одил судловнинг транспарентлиги судлар ва судьялар фаолиятига оид ахборотдан эркин фойдаланиш имкониятини яратади ва бу шарт давлат ҳокимияти органлари транспарентлигининг узвий қисми саналади.

Мисолларга мурожаат қилсак. “Хуррият” газетасида фуқаро Иброҳим Мирбобоевнинг “Судга боришдан безиллаб қолдим” номли мақоласи чоп

¹ Қаранг: Қайд этилган ОАВларнинг 2005 йил сентябрь ойи сонлари.

² Қаранг: <http://www.bbc.com>, www.uz.de, www.ap.org, www.itar-tass.com, www.rjan.ru, www.afp.com

этилди.¹ Унда суд идораларидаги сансаторликлар ҳақида сўз юритилади ва судьянинг беш марта суд мажлиси кўнини белгилаб, тўла асослар бўлса-да, сиртдан ҳал қилув қарори чиқармаганлиги ҳақида ёзилади. Жумладан, "...Мен кечгача жавобгар тарафни кутиб ўтирдим, аммо улар келишмади. Суд мажлиси котибасининг олдига кириб, яна жавобгар келмаганини айтган эдим, у томонлардан бири келмаса, суд мажлиси бўлмаслигини айтиб, менга бошқа кунга судга чиқирув қозонини ёзиб берди. Қизиги шундаки, мени судья қабул қилиш ўрнига унинг котибаси қабул қилди".

Хуллас, судья ҳам, жавобгар тарафлар ҳам судга келишмайди.

"Энг ёмони, ўзларининг ҳуқуқларини тиклаш учун судга мурожаат этган фуқароларнинг ҳуқуқлари судда бузилапти", — дейилади мақолада.

Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида Президент И.А.Каримов жамиятнинг демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этиш, ҳаётимизнинг барча соҳаларини эркинлаштириш жараёнларини янада чуқурлаштириш фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг муҳим йўналишларидан бири эканлигини алоҳида таъкидлаб, суд ҳокимиятининг чинакам мустақиллигини мустаҳкамлаш, шунингдек оммавий ахборот воситаларини ривожлантириш борасида демократик андозаларни жорий этиш ва энг асосийси, давлат ва ҳокимият тузилмалари устидан жамоат назоратини кучайтириш зарурлигига алоҳида эътибор қаратганлини таъкидлаш жоиздир.²

Албатта, суд ҳокимиятидек муҳим давлат органи фаолиятида транспарентлик (ошкоралик, шаффофлик)ни таъминлаш замонавий ҳуқуқий давлатчилик тизимида муҳим шарт ва қадрият ҳисобланади.

Одил судловнинг транспарентлиги шунчаки истак эмас, балки халқаро ҳужжатларда белгиланган талабдир. Аксарият халқаро ҳужжатларда одил судловни амалга ошириш ва ташкил этиш масалаларини тартибга солишчи суд ҳокимияти транспарентлиги ҳақидаги талаблар белгиланган. Масалан, 1948 йилда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 10 ва 11-моддалари ҳуқуқ-мажбуриятларни аниқлаш ва унга нисбатан эълон қилинган жиноий айблов бўйича кўриладиган ишнинг "ошкоралик ва адолат талабларига риоя қилинган ҳолда мустақил ва ҳолис суд томонидан кўриб чиқиши"ни, 19-моддаси эса ахборот олиш эркинлигини, шу жумладан, уни кидириш ва олишдаги эркинликни эълон қилади.³ Бу каби нормалар Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро пакт (1966 йилда қабул қилинган)да ҳам мавжуд.⁴

ОАВда Суд траспарентлигига эришишдан мақсад қуйидагилар билан изоҳланади:

биринчиси, адолатли фуқаролик жамиятини барпо этиш;

¹ Мирбобоев Н. Судга боришдан безиляб қолдим // "Хуррият" 2004 27 октябрь.

² Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятнинг демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. — Т.: "Ўзбекистон", 2005 43-51-бетлар

³ Ўзбекистон Республикаси ва инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар А.Х.Самов тасвир қилганлиги остида. — Т.: "Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази", 2002. 50-бет

⁴ Уша маъна. 59-60 бетлар.

иккинчиси, оммавий ахборот воситалари орқали судлар фаолияти ҳақида кенг жамоатчиликни хабардор қилиш;

учинчиси, журналистлар ва судьяларнинг касб масъулияти ва малакасини ошириш;

тўртинчиси, ўтказилаётган суд-ҳуқуқ ислохотлари самарадорлигини ошириш, эришилган натижаларни таҳлил этиш.

Кўринадики, одил судлов транспарентлиги суднинг давлат ҳокимияти органи сифатида ахборотни, муайян суд жараёнлари ҳақидаги маълумотни олиш эркинлигини ҳамда судьялар ва уларнинг қарорлари тўғрисидаги ахборотларни ўз ичига олади ва бу вазифа асосан ОАВ орқали амалга оширилади.

Журналистика назарияси ва амалиётига бағишланган адабиётларда, шунингдек ҳуқуқий назарий тадқиқотларда суд транспарентлигининг бир неча шакли мавжудлиги баён этилади. Жумладан, фуқаролик жамияти ва суд ҳокимияти ўртасидаги ўзаро муносабатлар масаласида узок йиллардан буён илмий изланиш олиб бораётган россиялик олма Е.Б.Абросимова одил судлов транспарентлигининг 3 та асосий шаклини¹, таниқли ҳуқуқшунос олим А.Горбуз 4 та шаклини² эътироф этишади. Бизнингча, ОАВда суд транспарентлиги қуйидаги 3 та шаклда намоён бўлади.³

Биринчи шакли, давлат ҳокимияти органи сифатида суд ҳақидаги ахборотни олиш эркинлиги. Бу гуруҳга одатда суд тизимининг ташкил этилиши, судларнинг сони, уларнинг ҳудудий ва юрисдикциявий ваколатлари, суд институтларининг иерархияси, шунингдек, суд фаолиятининг процессуал қоидалари ва иш тартиби (шу жумладан, мажлислар тақвими⁴ ва ҳ.к.) ҳақидаги маълумотлар қиради. Журналистлар учун суд статистикасидан эркин фойдаланиш имкониятининг яратилиши бу шаклнинг муҳим таркибий қисми саналади.

Иккинчи шакли, муайян суд процесси тўғрисидаги ахборотни олиш борасида юзага келадиган муносабатларда намоён бўлади. У ўз ичига муайян судда ўтказилиши кутилаётган суд процесслари ва айни пайтда кўриляётган суд ишлари тўғрисидаги маълумотларга эга бўлишни; журналистларнинг иш материаллари ва суд қарорлари билан танишиши, суд мажлиси залига эркин кириши каби қоидаларни жамлайди. Афсуски, бундай ахборот ёки ушбу гуруҳга қирадиган транспарентлиkning бошқа кўринишлари кўп ҳолларда қонуний “қопи”га тушириш ёки чеклашларга дуч келмоқда.⁵ Ваҳоланки, бу жараён журналистлар ва судьялар томонидан халқаро стандартлар (жумладан,

¹ <http://www.1pp.ru/content/files/ABROSIM.pdf>

² http://jurqa.h12.ru/all_docs/u/afjoij2vbm.html

³ Баъзи журналистлар суд фаолияти транспарентлиги билан суд қарорлари транспарентлигини аралаштириб юборадилар. Суд қарорларининг транспарентлиги аслида суд транспарентлигининг бир шакли, ҳозир. Ўз навбатида суд қарорларининг транспарентлиги ҳам 4 та шаклга эга бўлиб, бу ҳақда маъмурият қисмининг Ўзбекистонда суд транспарентлиги масаласини ёритиш чоғида батафсил тўхталиб ўтамай.

⁴ Бу ўринда суд раёсати ва Олий суд Пленуми йиғинликлари назарда тутилмоқда РФда Олий суд ҳузуридаги суд департаментининг 28.12.1999 й. 169-сонли буйруғига кўра 1999йилдан бери суд мажлислари тақвими кенг жамоатчиликка маълум қилиш мақсадида, суд биносига қирғисинга осиб қўйилади.

⁵ Масс-медиа в Казахстане. Законы, конфликты, правонарушения. Итоги 2002 года./Под ред. I. Ким – Алматы: «Одил сўз», 2003. с.9-13.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 29-моддаси, Пекин қоидаларининг 8-пункти), мамлакат Конституцияси ва бошқа ҳужжатларда баён этилган қоидаларга амал қилинган ҳолда олиб борилиши керак.

Кўриб чиқилаётган гуруҳга одатда судьялар ва муайян ишни кўриб чиқишда иштирок этаётган суд маслаҳатчиларининг ҳолислиги ҳақида (объектив ва субъектив) ҳулоса чиқариш имконини берувчи ва муайян судья, суд маслаҳатчиси фаолияти (бошқача айтганда, шу судья томонидан қабул қилинган ва уларнинг юқори инстанцияда кўриб чиқилган натижалари ҳақидаги қарорлардан эркин фойдаланиш имконияти) тўғрисида ахборот олиш қафолатлари киради.

Суд транспарентлигининг *учинчи шакли*, бу — судьялик ўзини-ўзи бошқаруви, унинг тузилмаси, фаолият тартиби, интизомий жавобгарлик масалаларини кўрувчи органларнинг шаклланиши ва фаолияти ҳақидаги ахборотларни олиш эркинлигидир.

Халқаро ҳуқуқий ҳужжатларга¹ ва Ўзбекистон қонунчилигига мувофиқ,² барча суд процесслари очик ўтказилади, қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно. Шунингдек, барча суд қарорлари ошқора ўқиб эшиттирилади, ҳатто ёпиқ ўтказилган суд процессларида ҳам.³ Бундан англашиладики, ОАВ вакиллари, шунингдек ҳар бир фуқаро суд қарори билан эркин танишиши мумкин. Амалиётда эса нафақат оддий фуқаро, балки қонунчиликда махсус ҳуқуққа эга бўлган оммавий ахборот воситалари ходимлари ҳам ҳамма вақт суд қарорлари билан эркин таниша олмайди. Аксарият ҳолларда эса суд процессларида эркин иштирок этишолмайди. Бу ҳолат ўз-ўзидан суд транспарентлиги институтига алоҳида эътибор қаратишни, уни ўрганиш, таҳлил этиш ҳамда бу борада манфаатдор томонларга, энг аввало, журналистлар учун тегишли таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш заруриятини англади. Бу журналистика фани учун ҳамон долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

Қурбанбай ЖАРИМБЕТОВ
(ҚҚДУ, кафедра мудири)

XIX аср қорақалпоқ публицистик шеърятининг жанр хусусиятлари

Публицистик лириканинг асосий хусусиятлари умумий публицистика хусусиятларидан келиб чиқади. Бу долзарб ва янги ғояларни, ижтимоий аҳамиятга эга воқеаларни, шу куннинг янгиликларини тез (оператив) акс

¹ Ўзбекистон Республикаси ва инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар А.Х.Сандов масъул муҳаррирлиги остида. —Т. "Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази", 2002. 48, 54-бетлар.

² Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 113-модда. —Т. "Ўзбекистон", 2003. 31-бет.

³ Ўша манба. 7-бет.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. —Т. "Адолат", 2001. 11-бет.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. —Т. "Адолат", 2003. 9-бет.

Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал кодекси. —Т. "Адолат", 2003. 9-бет.

эттирадиган шеърлардир. Шу билан бирга публицистик шеърлар кўпинча оммабоп бўлиб келади, уларда кенг халқ оммасининг тушунчалари, бадий-эстетик қарашлари, талаблари ва истаклари қатъий ҳисобга олинади. Бу ўринда журналистик публицистика билан бадий публицистикани ажратиш керак. Журналистик публицистика шу куннинг долзарб ва ўткир муаммоларини кўтаради, адабий публицистика ҳам шу хусусиятларга эгадир. Лекин бадий публицистикада тасвирланаётган одамлар, воқеалар ва кўтарилган муаммолар бадий-эстетик элақдан (фильтрдан) ўтказилади, яъни улар эстетик ҳис-туйғулар, бадий образлар орқали тажассум топади.

Кўпгина лирик асарларда публицистик пафос уфуриб туриши кузатилади. Адабиётшунослик ва адабий танқидда бу каби шеърларни публицистик лирика деб аташ аъёна бўлиб қолган. Публицистик шеърлар лириканинг бошқа жанрлари каби ҳар хил эстетик ҳис-туйғуларни ифодалашни мумкин. Масалан, гўзал, жоғиавий, комик ва бошқа ҳис-туйғулар. Улар лирик асарда лирик қаҳрамоннинг ички кечинмалари, руҳий ҳолатлари орқали намоён бўлади.

Жаҳон лирикасининг кўпгина намуналарига публицистик руҳ сингдирилган. Бу борада антик Рим шоирлардан Вергилий, Гораций, шунингдек, Ренессанс ва кейинги даврлар шоирларнинг қатор лирик асарларини эслашнинг ўзи кифоя. Рус мумтоз адабиёти намоёндалари А.Пушкин, М.Лермонтов, А.Некрасов каби шоирлар ижодида ҳам публицистик руҳ билан сугорилган кўпгина лирик шеърларни учратиш мумкин.

Қорақалпоқ шоирлари учун маҳорат мактаби бўлиб хизмат қилган Яссавий, Навоий, Машраб, Махтумқули шеърлятида ҳам публицистик асарлар кўп учрайди. Уларда муаллифлар ўз замонасининг ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий масалаларига ўз муносабатларини билдирадilar.

XIX асрда яшаб ижод қилган ўзбек ва қозоқ шоирлари ҳам публицистик шеърлар ёзишга алоҳида эътибор берганлар. Оғаҳийнинг «Рамазон», Муқимийнинг «Сайлов», «Вексель», «Тўй», Фурқатнинг «Виставка хусусида», «Илм хосияти», «Гимназия», қозоқ шоири Абайнинг «Интернатда ўқиб юр», «Ҳайрон элим қозоғим, қалин юртим» ва бошқа шеърларида феодализм даврига ҳос иқтисодий ва маданий қолоқлик янги тарихий ва ижтимоий-сиёсий шароитлар нуктаи назардан танқид қилинади. Бу каби шеърлар ғоявий-тематик жиҳатдан XIX аср қорақалпоқ шоирларининг публицистик шеърларига ўхшаб кетади. Чунки Марказий Осиё халқларидаги ўхшаш ижтимоий тузум ва муносабатлар, ўхшаш турмуш тарзи, маънавий яқинликлар шоирларга ўхшаш ғоя ва мавзуларни танлашга сабаб бўлади.

XIX аср қорақалпоқ шоирлари Кунхўжа, Бердак, Ажиниёз, Ўтеш каби ижодкорлар нафакат қалб тугёнларини, балки жамиятдаги адолатсизликни, ижтимоий генгсизликни қоралайдиган, замонанинг ўткир ва долзарб муаммоларини кўзгайдиган шеърлар яратдилар. Улар муаммолар ва ғоялар ўткирлигини таъминлаш учун ўраб турган муҳитни бўяб-бежамасдан реал кўрсатишга ҳаракат қилади. Кунхўжанинг «Унутмасман», «Туя экансан», «Чўпонлар», «Ўрокчилар», «Ёронлар», Бердакнинг «Бу йил», «Солиқ», «Замонда», «Яхшироқ», «Ёз келарми?», «Терс қайтган», Ажиниёзнинг «Элларим бордир», «Бордур», «Бўзотов», «Кўринг», Ўтешнинг «Кўк ўзак»,

«Нуриддин», «Изимбет», «Ўтди дунёдан» каби шеърларида одамларнинг исмлари, воқеа-ҳодисалар, географик ва топонимик атамалар реал ҳаётда қандай бўлса шундайлигича номланади ва ифодаланади. Хуллас, публицистик шеърларда очеркизм хусусиятлари аниқ кўринади.

Шу каби қатор шеърларда замона ташвишлари, муаммолари, инсон бахти ҳақидаги ўй-фикрлар публицистик усул ва содда тил билан ифода топади.

Саўарға саўын болмаса,
Қабың галлеге толмаса,
Бәршеси тайын турмаса,
Туўысканын да қарамас.

Досларың шығып солыңа,
Жатар душпаның жолыңда.
Малың болмаса қолыңда,
Ҳал-жағдайыңа қарамас

Бердақ ушбу шеърда ўз замондошларини ҳеч кимдан таъмағирлик қилмасдан, ҳеч кимдан совға қутмасдан ўз ҳаётини ўз меҳнати билан яхшилашга, фаровон қилишга, моддий ва маънавий жиҳатдан мустақил бўлишга даъват этади.

Бердақнинг мазкур шеъри фақат кўнгил лирикаси бўлмасдан, у жамиятнинг долзарб, ўткир муаммоларини кўзгайдиган бадий публицистикани эслатади. Бердақ публицистик пафос воситасида ижтимоий ҳаётга индивидуал муносабатини изҳор қилади. Агар бу асарга ижтимоий-тарихий нуқтаи назардан ёндашсак, қуйидаги хулосаларга келиш мумкин. Муаллиф бу шеърда қардошлиқ, қондошлиқ муносабатларига асосланган патриархал-уруғдошлиқ тузумнинг таназзулга юз тўтиши ва жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи бўйича табақаланиш жараёнини, яъни ривожланган феодализм жамиятига ҳос индивидуализмнинг ҳаётда устунлик эътаётганини реал ифодалайди. Бердақ яшаб ижод қилган даврда, яъни XIX асрнинг ўрталарида қорақалпоқлар ҳаётида патриархал-уруғдошлиқ муносабатлар инерцияси ҳалиям кучли бўлиб улар тарихий ва ижтимоий-иқтисодий муносабатларни ҳаракатлантирувчи куч сифатидаги салоҳиятни йўқотган эди. Бундай тарихий шароитда аъёнавий уруғдошлиқ муносабатлар, тартиблар ижтимоий муаммоларини ҳал қилувчи восита бўлиши мумкин эмас. Мана шундай тарихий жараён Бердақнинг публицистик асарлари учун тасвир объекти вазифасини бажарди.

XIX аср адабиётида публицистик шеърларнинг алоҳида жанр бўлиб шаклланишининг объектив сабаблари мавжуд. Биринчидан, XIX аср Марказий Осиё халқлари адабиётида ҳаётни реалистик акс эттиришга интилиш тенденциясини кузатиш мумкин. Шоирлар аксарият шеърларида ҳақиқий ҳаётни, яъни бугунги ҳаётдаги конкрет одамларни, ҳодисаларни, воқеаларни, вазиятларни тасвирлаб, ўзлари яшайдиган ижтимоий тузум, тарихий ва социал шароитлар тўғрисида одилona ва ўткир фикрлар билдиради. Иккинчидан, публицистик шеърларда журналистик хусусиятлар яққол кўриниб туради. XIX аср қорақалпоқ адабиётидаги аксарият публицистик шеърларни

журналистикагача бўлган кўринишлар, деб баҳолаш мумкин. Демак, публицистик шеърларнинг адабиётда кўплаб пайдо бўлишининг объектив сабабларининг бири Марказий Осиё халқлари ҳаётида XIX асрда ҳалиям профессионал (ихтисослашган) журналистика ижтимоий институт сифатида шаклланмаганлигидир. Публицистик шеърлар маънавий ҳаётдаги шу бўлиқни тўлдиришда муҳим вазифани бажарди.

Ҳар ҳолда қорақалпоқ публицистик шеърларида долзарб мавзулар, ҳаётини муаммолар, инсанпарварлик ғоялар бадий ижоднинг катъий қонунлари асосида акс эттирилди.

Адабиётлар

1. Бердак. Танламалы шығармалары. Нөкис, 1987. –Б. 64-65.
2. Журналистикагача бўлган кўринишлар тушунчаси тубандаги адабиётда кенг ва аниқ яратилган: Мўминов Ф.А. Журналистика ижтимоий институт сифатида. –Тошкент: «Университет», 1998. –Б. 6-33.

Фатима МУМИНОВА
(УМЭД, и.о. профессора)

Конкуренция на рынке образования (зарубежный опыт)

По определению ЮНЕСКО XXI век признан «веком образования». В эпоху информационного общества возрастает спрос на высококвалифицированные кадры специалистов новых отраслей экономики. Спрос на рынке труда, диверсификация экономики и обновление производственных объектов, переход их на наукоемкую, коммуникационную, мультимедийную форму обусловили и необходимость изменения содержания и направления в сфере образования, подготовки кадров. Отсюда – структурные и концептуальные изменения в научно-исследовательских учреждениях, министерствах высшей школы различных стран и учебных заведениях разного уровня. Этим обусловлено и корректирование, изменение концепций высшего образования, возрастание внимания к их содержанию, изучению и исследованию. Личный и социальный успех человека в значительной степени определяется его выбором вуза, овладением интеллектуальными и профессиональными знаниями, умением добывать, анализировать и грамотно работать с информацией.

Концепции высшего образования становятся одним из важных объектов изучения в связи с процессами глобализации различных областей жизни, развитием коммуникационных технологий, расширением сфер услуг, увеличением потребностей, спроса в обществе на оперативную, специализированную, качественную, деловую и массовую информацию.

В конце 1990 - начале 2000 гг. многие страны – даже самые преуспевающие -- оказались в ситуации, которую специалисты определяли, как «всемирный кризис образования». Суть ее была в том, что существующие образовательные системы оказались не готовыми к вызовам нового времени, не

обладали необходимым запасом прочности в динамично меняющемся мире, поэтому вопрос о качестве подготовки в вузе выходил на первый план. Вместе с тем образование, например в странах СНГ, как и все прочие сферы жизни, оказалось в условиях постоянных реформ и содержало в себе противоречивость. Но, как отмечают специалисты, одно из безусловных завоеваний этих реформ - вариативность всех элементов образовательного рынка (государственные и негосударственные учебные заведения, различные типы школ, альтернативные учебники, многообразные модели образования и т.п.), которые с одной стороны, расширили для молодого человека возможности выбора, а с другой - осложнили принятие определенного решения.

Общемировые тенденции. В большинстве стран Запада лишь в послевоенные годы окончательно был закреплён принцип обязательности (универсальности) первой ступени или неполного среднего образования, понимаемой как конституционно закреплённый возрастной период (например с 7 до 16 лет) обязательного посещения школы. Универсализация среднего образования повлекла за собой повышение социального спроса на образование послесредних ступеней и потребовало расширения сети послешкольного образования. Так появилась и закрепилась потребность в планировании образования даже в тех странах, которые изначально относились сдержанно к планированию вообще. Основной его задачей стало прогнозирование и расчёт необходимых ресурсов на развитие образования с учётом социального спроса на него, с одной стороны, и требованиями рынка рабочей силы, с другой.

Новый импульс развитию планирования образования дала практика общественной жизни развивающихся стран. Подъём кредита доверия к планированию образования как эффективному средству управления развитием образовательных систем был поддержан региональными (ОЭСР, ДАТ, ОАЕ) и международными организациями (ЮНЕСКО, МБРР, МОТ). В 1963 в Париже был основан Международный институт планирования образования. В планировании образования было два направления - экономическое и социальное. В 1980 г., во многом благодаря ЮНЕСКО, конституировалась относительно новое направление научного и практического поиска, связанное с координацией политики и планирования образования, с политикой в области науки, техники, демографии, культуры и коммуникаций.

Вторая половина 1970-х годов в странах Западной Европы, Северной Америки и Японии характеризовались глубокими структурными сдвигами в экономике, которые были обусловлены последствиями энергетического и сырьевого кризиса. Именно в это время в странах Запада был взят курс на энерго- и ресурсосбережение, выведший к началу 1980-х гг. развитые страны на уровень массового применения высоких технологий. Новая техника и технологии предъявили со своей стороны новые требования к работнику. По сути дела, большинство стран столкнулись с положением, когда качество и характер подготовки работников многих профессий, от оператора ротаро-конвейерной линии до менеджера высокого уровня, не соответствовали новым технологическим возможностям. При этом сфера функциональной

неграмотности расширилась настолько, что стала включать в себя компьютерную и информационную неграмотность.

Следует указать на ряд основных направлений реформ, характерных для большинства развитых стран и непосредственно связанных с процессом всесторонней интернациональной реализации экономической деятельности.

Среди них:

- тенденция к формированию систем непрерывного образования, важнейшим звеном которых становятся высшие учебные заведения;

- обеспечение стабильного государственного (на всех уровнях) финансирования;

- поиск новых источников финансового обеспечения высшей школы и создания благоприятных условий для инвестиций в эту сферу;

- диверсификация высшего образования;

- «рецентрализация» управления образованием, выражающаяся в заметном повышении роли стратегического планирования;

- стимулирование связей учебных заведений с промышленностью, включая решение проблем интеллектуальной собственности;

- всемерная государственная поддержка расширения международных связей высших учебных заведений и интеграция образовательных комплексов.

По данным Международной организации труда в 1991г. доля специалистов с высшим образованием в общей численности экономически активного населения Европы по отдельным странам варьировалась от 8% в Португалии и Турции до 32% в Швеции. Одновременно, согласно ЮНЕСКО, выпуск специалистов с высшим образованием из года в год наращался. Франция, например, в 2000 г. готова была принять в вузы 80% молодежи, начавших учиться в 1980 г.

Доля специалистов с высшим образованием в общей численности экономически активного населения в отдельных странах Европы в 1988г(%):

	Доля		
Австрия -	18,4	Нидерланды -	23,7
Болгария -	17,6	Норвегия -	27,0
Дания -	24,1	Португалия -	8,0
Испания -	9,5	Швеция -	32,0
ФРГ -	16,9	Турция -	8,0
ГДР -	12,0	Великобритания -	25,0
Ирландия -	7,3		
Италия -	27,5		

(Данные Международной организации труда)

В конце XX века зарубежная высшая школа претерпевает большие изменения, в результате намечился ряд ключевых вопросов, на решения которых было сосредоточено внимание специалистов:

- пересмотр взглядов на концепцию университетского образования, место и роль университета в обеспечении не только научного, но и технического прогресса;

- поиск эффективных форм сотрудничества в системе школа-вуз- производство с целью более ранней профориентации учащихся, отражение в учебных планах требований к подготовке будущих специалистов, особенно инженерно-технического профиля;

- совершенствование системы управления высшей школой, которая должна стать самоуправляемой и саморегулируемой.

В условиях постоянно ускоряющихся темпов технологического развития современный университет не мог продолжать оставаться в изолированной от окружающего реального мира «башней из слоновой кости», в которой ученые, занимаясь «чистыми» (фундаментальными) исследованиями (расширяющими границы знаний, но не имеющих четких направлений и сроков практического использования их результатов) попутно готовят широко образованных специалистов с основательной теоретической базой, но не готовых к работе в конкретной отрасли производства.

Интенсивные интеграционные связи в Западной Европе, ставшей своеобразной международной лабораторией, где проходят проверку жизнью новейшие формы и методы интеграции, наглядно демонстрируют успехи и трудности на пути к созданию «общеевропейского дома». В Европе формируется единая стратегия в области научно-технического развития и охраны окружающей среды, общие информационные сети и системы, координируется валютно-финансовая политика, выработка правовых основ для миграции рабочей силы.

В целях повышения конкурентоспособности на мировом рынке европейское сообщество провозгласило единую для всех стран-членов цель - «формирование гражданина мира», готового работать в международных, национальных корпорациях в любом регионе земного шара, быть мобильным и владеть несколькими иностранными языками.

Основные направления координации развития системы образования Европы включали:

- сближение учебных программ всех типов и уровней учебных заведений, что служит основой для взаимного признания документов об образовании;

- сближение учебных программ высшей школы.

Принципиальные вопросы программы ПЭИС разрабатывали группы

1. Вопросы образования и подготовки -	Томпсон
2. Организационные вопросы -	«Бритиш телеком»
3. Коммерческие вопросы -	«Ай-Би-Эм»
4. Технические вопросы -	«Филипс»
5. Финансовые вопросы -	«Хьюлетт- Панккард»

Противоречие между неуклонно возрастающим объемом необходимых работникам знаний, умений для осуществления компетентной профессиональной деятельности и ограниченными возможностями в любых «конечных» образовательных системах для овладения ими - такова реальность естественного результата технологического прогресса. Выход из этого многими видится в замене формулы «Образование на всю жизнь» формулой «Образование через всю жизнь».

Образовательные тенденции в странах СНГ. Необходимость разработки концепции образования и государственных стандартов высшего профессионального образования нового поколения вызвана как мировыми тенденциями, так и изменениями в экономике отдельных стран СНГ. Интеграция системы высшего образования РФ в мировое образовательное пространство, например, ставит задачу наращивания в ней таких качеств, как прозрачность для международного образовательного рынка, сопоставимость и совместимость с другими образовательными системами. В сентябре 2003 г. Россия стала членом Болонской конвенции. Это вызвано стремлением быть конкурентоспособным на европейском образовательном рынке, объединить системы подготовки кадров, сделать общедоступными образцы дипломов и привлечь в Россию больше обучающихся из стран Азии, Африки и Латинской Америки. В России сегодня заметен рост сближения образования с целями Болонского процесса (особенно в том, что касается системы степеней, критериев, аккредитации) и сохранение многообразия. Последнее даже возрастает, поскольку высшее образование остается национальной ответственностью и определяется прежде всего национальными условиями, ограничениями, приоритетами.

Концепции, стандарты высшего образования нового поколения в России призваны стать проводниками международных и европейских тенденций развития высшего образования с учетом стратегических интересов и культурно образовательных программ самой страны. Это диктует разработку принципиально новых стандартов современного высшего образования, обеспечивающих универсальность, фундаментальность образования и его практическую направленность. Образовательные стандарты третьего поколения РФ концентрированно отражают развертывающиеся в мире и Европе тенденции развития высшего образования, но в их российском измерении.

Украина. Государственная политика в области высшего образования, концептуальные основы ее реформы были определены Государственной национальной программой «Образование. Украина XXI столетие». Этот документ, разработанный творческим коллективом педагогов и практиков, был рассмотрен и одобрен первым съездом педагогических работников Украины (декабрь 1992 года) и утвержден Кабинетом Министров (3 ноября 1993 года).

Реализация программы предусматривала достижение качественно нового состояния высшего образования, его интеграцию в международное образовательное пространство. Программой определены пути обеспечения приоритетного развития образования Украины. В «Национальном докладе

«Развития высшего образования в Украине (1995-2004 гг.) констатируется: «В современном мире, который вошел в третье тысячелетие, развитие Украины определяется в контексте европейской интеграции с ориентацией на фундаментальные ценности западной культуры: парламентаризм, права человека, права национальных меньшинств, либерализация, свобода передвижения, ограничение роли государства в обществе и др. составляющие и необходимые атрибуты гражданского общества».

Реализация языковой стратегии соответственно Национальной доктрине развития образования осуществляется путем комплексного и последовательного внедрения просветительских, нормативно-правовых, научно-методических, разъяснительных мероприятий. В Украине обеспечивается право национальных меньшинств на удовлетворение образовательных потребностей на родном языке, сохранение и развитие этнокультуры.

Журналистское образование. Журналистскому образованию в мире более 100 лет. Первый факультет журналистики в США был создан в 1908 г. университетом штата Миссури. К 1990 г. число университетов с журналистскими специальностями выросло до 404. Американские вузы готовят студентов по направлениям - газета, реклама, вещательная журналистика и связи с общественностью. В 1990 г., по замечаниям исследователей, наибольшее число набранных журналистов пришлось на рекламу. Помимо факультетов желающим идти в журналистику большинство редакционных газет предлагает стажировку как с начислением баллов, так и без него. Все более сильный упор в этой стране делается на непрерывное образование и профессиональную подготовку в середине карьеры. В 1980 г. Северо-Западный университет ввел первую годичную программу для журналистов, имеющих не менее, чем трехлетний опыт работы. Большинство факультетов, а также ряд фондов и других учреждений США, предлагают стипендии для иностранных студентов. Среди них - Программа международных журналистских обменов американского общества редакторов газет, стипендия для прессы дружественного фонда Альфреда, стипендия для журналистов фонда Нимана, стипендии комиссии Фулбрайта, обменные стипендии Эйзенхауэра и стипендии Хьюберта Х.Хэмфи.

В электронной версии публикации Фредерика А. Эммерет об американских СМИ 1990-х гг. дана оценка положению иностранцев на национальном медиарынке. В ней отмечается, что нет законов, строго запрещающих иностранцам участвовать в деятельности американских печатных СМИ. Однако в сфере вещания ФКК (Федеральная комиссия по коммуникации) запрещает всем иностранцам, иностранным правительствам и иностранным корпорациям владеть более, чем 25 процентами акций с правом голоса потенциального лицензента. Несколько случаев приобретения контрольного пакета акций в конце 1980 - начале 1990-х годов усилили иностранное присутствие в американских СМИ. Уроженец Австралии, медиа-магнат Руперт Мэрдок приобрел «Нью-Йорк пост», «Чикаго Сан-таймс» и «ТВ-гайд». Мэрдок также заплатил 575 млн. долларов за контрольный пакет в «20

сенчури - Фокс фильм корпорейшн» и купил семь крупных телевизионных станций у «Метромедиа», чтобы основать «Фокс бродкастинг компании» Ему удалось обойти 25-процентное ограничение для иностранцев по доле собственности на электронные СМИ, поскольку 4 сентября 1985г – до покупки - он стал американским гражданином.

Европа – колыбель высшего образования в его современном понимании. Здесь зародились первые университеты, роль и значение которых сохраняется до сих пор. По темпам модернизации высшая школа Европы на каком-то этапе отстала от США. Однако это имело и определенные положительные стороны. Западноевропейские страны не бросились сломя голову копировать американский и японский опыт, а в большинстве своем остались верны сложившимся традициям, что в то же время не помешало им разумно использовать образовательные инновации и формировать адекватную реалиям дня образовательную политику. К тому же европейские государства получили уникальный шанс воспользоваться плодами интеграционных процессов и активно включиться в процесс международного разделения труда и кооперации в сфере подготовки специалистов.

В Европе картина журналистского образования выглядит несколько иначе. В 1990 г. Европейской ассоциацией преподавателей журналистики (ЕЈТА) был подготовлен доклад о состоянии этой ветви образования в странах Западной Европы. В электронной версии «Вестника РУДН» (1996, №1) представлена работа исследователя М.Н. Пряхина «О стратегии журналистского образования». По мнению автора, журналистской специальности в западных странах уделяется не слишком большое внимание. Он пишет: «В некоторых странах Европы (например, в Бельгии, Великобритании, Греции, Дании, Ирландии, Испании, Норвегии, Швеции) юридическое определение понятия «журналист» отсутствует. В Германии – это «свободная профессия», не имеющая статуса и не требующая обязательного образования для занятия ею (в отличие, например, от медицины, юриспруденции...). В Англии при университетах существует только одно и двухгодичные курсы для тех, кто уже имеет образование, Основная репортерская масса учится непосредственно в редакциях, на работе. Во Франции сроки обучения журналистике тоже не превышают двух лет. А в большинстве университетов Германии журналистика удостоена статуса «вспомогательного предмета».

Владельцы СМИ Европы понимают дело таким образом, что главная задача здесь - обеспечить необходимыми техническими навыками людей, имеющих общее образование и желающих стать журналистами. Преподаватели и университетское руководство в противовес такому прагматическому подходу настаивают на том, чтобы у будущего работника СМИ был широкий кругозор и способность приспосабливаться к требованиям завтрашнего дня. В целом вся система журналистского образования часто подвергается жесткой критике.

В России со времени создания первых журналистских институтов прошло 80 лет, а университетской системе подготовки журналистов свыше 60 лет. Анализ российского рынка СМИ исследователями Санкт -Петербурга показал, что спрос на профессиональных журналистов высок и имеет

тенденцию к росту. Подготовка журналистов осуществляется по схеме: школьное образование - корпоративное образование (при журналистских организациях, редакциях, студиях и т.д.) - высшее образование – постдипломное образование (второе высшее, переподготовка, повышение квалификации). Среди вузов Российской Федерации по рейтингу в пятерку лучших входят факультеты журналистики МГУ, Санкт-Петербургского, Уральского, Воронежского, Ростовского госуниверситетов. Как видим, среди лидерами журналистского образования являются государственные университеты, имеющие богатые традиции. В критерии оценок журналистского образования включались и мнения главных редакторов региональных СМИ, где учитывались такие качества выпускников, как грамотность, владение словом, универсализм, системность, наличие этических представлений, оперативность, знание технологии производства, ответственность, коммуникабельность, конкурентоспособность. Анализ квалификационных характеристик журналистов проводился на основе оценок признанных специалистов в области журналистского образования и широкого круга работодателей-руководителей СМИ.

По общему мнению практиков, рынку нужны активные, коммуникабельные специалисты, способные быстро ориентироваться в ситуации, находить новости и разбираться в теме на уровне ньюс-мейкеров. Вузы же выпускают журналистов общего профиля, слабо понимающих потребности рынка. Специалисты предлагают открывать кафедры журналистики на других факультетах (экономических, медицинских и т.д.). Для большей компетентности эксперты предлагают вводить подробные и интенсивные курсы экономики и менеджмента. Особую тревогу также вызывает психологическая неподготовленность выпускников к вступлению в профессию. Считается, что выпускник, не обладающий достаточными коммуникативными навыками, не имеющий представления ни о психологии других людей, ни о методах саморегуляции обречен на фиаско.

Проблемы журналистики постоянно находятся в поле внимания ученых России. Они стали центром внимания таких конференций, как «Профессия «Журналист»: вызовы XXI века», «Современная концепция журналистского образования: проблемы модернизации», «Потребности практики СМИ и журналистское образование», «Журналистское образование за рубежом», «Российский журналист в контексте развития мировой журналистики и новые учебные программы», «Формы сотрудничества редакций и вузов в процессе подготовки журналистов» и другие. В 2007 г. на региональном уровне в Рязани прошла конференция под названием «Журналистика и журналистское образование в современном мире: идеи, концепции, технологии». В ней, в частности, было отмечено, что в настоящее время здесь наиболее остро стоят кадровые вопросы и проблемы социальной ответственности, профессиональной этики журналистики.

Журналист-организатор, способный прогнозировать, моделировать и конструировать новые издания – вот специалист, потребность в котором так велика именно сейчас. Подготовка организаторов может стать ведущей

функцией факультетов журналистики. Ведь журналист -- это не только тот, кто пишет тексты, но и тот, кто организует информационное производство. Высказывается мнение, что сегодня нельзя слепо копировать западный опыт. Европа готовит кадры для сложившейся монополизированной системы коммуникаций. Тогда как в России, например, ставится задача - построение динамичной системы мелких информационных производств. Для этого потребуются более разветвленная сеть курсов, школ, институтов журналистики. Предлагается также риторике и журналистику ввести в учебные планы старших классов средних школ.

Литература

1. Горелов А.А. Концепции современного естествознания. М., 1999.
2. Тенденции образования в современном мире. М., 2002.
3. Высшая школа за рубежом: проблемы, поиски, решения. М., 1994.
4. Васенина И.В. Проблемы становления и развития современной системы высшего образования. М., 1994.
5. Сайты Интернета. 2007-2008 гг.

Илхомбек ҚУРБОНБОЕВ
(ҚҚДУ, доцент)

Поэтик тушунчанинг бадиий-эстетик моҳияти

Маълумки, сўз-мушоҳада-ғоя узви нисбатининг эстетик идрокда уюшган моҳияти *поэтик тушунча*ни тавсифлайди. Тўғрироғи, нутқий компонентлар интизоми ва жанр адабий модификацияси ботиний муносабати оралиғида материянинг бадиийлашиш жараёни кузатилади. Луғавий конструкциянинг тасаввурий баркарорлиги ва ижодий ғоя маъно эврикишлари уйғунлиғида поэтологик аҳборот босқичма-босқич марказлашади. Аслида, ифода йўсини муайян адабий тил шаклининг вазифавий-коммуникатив жиҳатдан бадиий хосланганлик даражасини белгилайди. Анъана ва тажриба синкретизмида намоён тасвир предмети услуб хусниҳатини тўлиқ расмийлаштиради. Айнан *лирик ассоциация*нинг психологик ва аналитик мазмуни туйғу-онг-тафаккур-кечинма хусусиятидан озикланишини эътиборга оладиган бўлсак, тушунча ҳаракат динамизмининг ижодий алоҳидлиқдагина лойиҳаланиши аён бўлади. Ваҳоланки, назарий маълумот ҳамда ижодий алоқа зиддияти замирида луғавий бирликнинг *бадиий шакли* ва *эстетик мазмуни* жиддий рақобатга киришади:

Бу оташ тоблайди дўстликни факат,
Бу оташ орттирар иқболнинг кучин.
Бу оташ тафтида хурмат ва ҳиммат,
Табаррук зотларнинг даҳоси учун.¹

Шеърый шарҳда тимсол-рамз-образ уйғунлиғи (*дўстлик, иқбол, ҳурмат, ҳиммат, даҳо*) бадиий тушунча (*оташ*) атрофида уюшади. Мантикий таъкид

¹ Орипов А. Бедорик. -Т.: Ёзувчи, 1999 -Б. 26.

поэтик мушоҳаданинг шаклланиши ва ғояда намоён бўлиш тарзини кучайтиради. Аникроғи, услубий такрорланганлик ижодий оригиналлик сатҳларини бошқаради. Бу оташда «*Лермонтовнинг ўтли бир мисраси*» ҳам бор, бу оташда «*заҳматкаш ўзбекининг юрак тафти*» бор, бу оташда «*шоирнинг диарабо байтлари мисол*» мусаффолик мавжуд. Муаллиф руҳий ҳолатга бадий чизгилар берар экан, адабий конструкциянинг янги маъно кирраларини кашф этади ҳамда ахборотнинг *масаввур аниқлиги-туйғу тиниқлиги-кечинма ахлитлигига* эришади.

Ижодий ҳосланганлик ва ижтимоий субстрат ўртасидаги масофа бадий тушунча ўзига ҳослигини тайин этади. Тўғрироғи, руҳий таҳлил жараёнида ички ижодий тараққиёт белгилари ва семантик майдон динамикаси ўзаро тўқнашади. Унда «лексема ва фразаларнинг тил материалидан адабий бирликка айланиш микёслари ўз ифодасини топади. Зеро, поэтик матрица лисоний алоқа тизими, шакл структураси жузви ҳамда нутқий фаолият ҳослиги босқичларини субъектив идрок марказига йиғади»¹. Дарҳақиқат, ижодкор фитрати лугавий бирлик ҳаётий қамров даражаси ва поэтологик мундарижанинг синтактик қаторда ифодаланиш тарзини алоҳида-алоҳида ҳодиса сифатида қайта шакллантиради. Бинобарин, бадий материал ҳам ҳиссий ифода, ҳам синтактик шакл, ҳам нутқ тамойили, ҳам экспрессив атрибут, ҳам оҳанг силсиласи узлуксиз таъминотини барқарорлаштиради:

Куёш бота бошлар... гавжум қирларга

Қорая-қорая тўшалар оқшом.

Эҳ, кузги оқшомлар...

Дилимда менинг

Теран туйғуларим қўзғалар жўшиб².

Лирик тасвирда жорий лаҳза руҳий ҳолатни умумлаштиради. Аникроғи, мавжуд ҳаракат изчиллиги ижодий мустақиллик ифодага бўйсундирилади. Субъектив муносабат (*теран туйғулар*) аслида манзарага ишора (*кузги оқшомлар*)дан ибтидоланади. Дастлабки икки мисрада табиатдан олинган муқояса нисбатан дахлсизлиги сақланса, банд адоғида иккала йўналиш (ҳаёт ҳақиқати ва бадий талқин) эркин ҳамда тенг ҳуқуқли аъзоларга айланади. «*Кузнинг фалсафаси*» энди «*огир ҳаёлларга чўйган бир фасл*»ни далолатлайди. Унда «*нафис ялтирайди барги ҳазонлар*», унда «*ҳокимдек ташвишли илҳом*», унда «*кўнгул ҳам бу кеча ойдай яримта*» туйғулар мужассам. Бинобарин, «*ҳали тонг гунчаси очмасидан лаб*» дунё аталмиш макон «*бўҳрон-у тўфонлар оғушида*» қолади. Муаллифнинг адабий маҳорати сўз ва матн чегарасида алоқа ҳамда ўзаро таъсирни уйғунлаштира олиши воситасида намоён бўлади. Ретроспектив-проекцион йўсинда ҳосил қилинган тасвир предметида нафис ташбеҳлар (*Бир пари фаслнинг оғушида маст, Шабнам шовуллайди боғлар қўйнида, Салқин туман ичра бўзарар тонглар, Ҳар ёнда гўзаллик ёймиши дифтарин*) уйғунлашади.

¹Виноградов В.В. О языке художественной прозы. –М.: Наука, 1980. – С. 124.

²Орипов А. Белдорлик. –Т. Ёзувчи, 1999 –Б. 17.

Поэтик тушунча сифат кўрсаткичининг намоён бўлиш тарзи уч босқични босиб ўтади: дастлабки жузвда тасаввурлараро муштараклик юзага келади, иккинчи қатламда ақиданинг семантик майдони барқарорлашади, сўнгги босқичда эса материянинг ҳиссий тусланиш даражаси (бунда интеллект ва савқи табиий бирлашиб кетади) тадқиқ саҳнига кўтарилади. Шоирнинг “*Куз – менинг ҳаммадан яширган сирим*” ташбеҳида фасл даставвал, ҳазон рамзи сифатида тасаввур барқарорлигини истеъфодалайди, иккинчи жузвда у янги маъно кирраси (*сир*)га ишора этади. Ҳиссий тафаккур жараёнида тушунча хусусийлашади. Айнан сўз “эстетик предмет сифатида структурада – модел, тилда эса ҳар қандай ифоданинг ўзида яширин моҳият мужассам муайян тизими”¹ни далолатлайди. Унда луғавий бирликнинг мазмуний шаклланиш тарзи ва бадиий тадрижи мувозанати муҳим аҳамият касб этади.

Умуман, поэтологик категория материяга функционал-имманент ҳамда ретроспектив-проекцион ёндашувлар ҳосиласи бўлиб, истилоҳ интизоми тушунчанинг алоҳидалик-ижтимоийлик-руҳийлик белгилари ишланганлик даражасининг синхрон микёсларини бошқаради. Зотан, тарихий-генетик изланишларда сўз ўзининг максимал ифода имкониятларига интилади. Аниқлик ва мавҳумликнинг бир-бирига ўтиб туриши ҳамда композицион-нуткий шакллارаро яхлитликда уйғунлашиб кетиши поэтик талқиннинг мураккаб ҳамда кўп қатламли ҳодиса эканлигини мантиқан далолатлайди.

Климентина Исмаилова
(УзГУМЯ, доцент)

Проблемы освоения радиовещанием Узбекистана художественного опыта национальной культуры

Осмысление современного состояния общества, его развитие немыслимо без учета опыта прошлого. А так как Узбекистан по ментальности - восточная страна, то формирование национального самосознания, национальной гордости здесь лучше всего осуществлять на базе богатого духовного наследия, преемственности традиций.

Музыка – не только важный компонент радиовещания, она и неотъемлемая часть национальной культуры. Именно поэтому представляется целесообразным, прежде всего, рассмотреть вопросы освоения радиовещанием художественного опыта прошлого на примере музыкального наполнения эфира. Учитывая то обстоятельство, что государственные радиоканалы всегда уделяли должное внимание пропаганде национального искусства, музыкальной культуры, отражали преемственность поколений, отдавали дань уважения традициям и обычаям, более того активизировали эту сферу своей деятельности в годы независимости, главный акцент в данной статье будет сделан на

¹Шпет Г. Введение в типическую психологию. – М.: 1927. – С. 63.

творчестве сотрудников негосударственных радиостанций по освоению богатого наследия узбекского народа, опыта, накопленного отечественным радиовещанием.

Явившись одной из наиболее значимых новаций на рынке СМИ, рождение на информационных просторах Узбекистана на рубеже XX-XI вв. первых коммерческих радиостанций, бесспорно, привнесло в нашу жизнь явление новизны, ощущения доступности знакомства с мировым музыкальным материалом. В то же время оно породило ряд проблем, сопровождающих процесс развития коммерческого радиобизнеса в нашем регионе. В частности, это проблемы формирования музыкальной сетки вещания, то есть, так называемого «плей-листа» с учётом своеобразного «разнобоя» музыки. И речь здесь идёт не о широте диапазона музыкальных направлений, стилей, жанров и эпох, что, как правило, решается в мировой практике путём выбора радиостанцией определённого формата вещания. Основным камнем преткновения для отечественных радиостанций часто является смешение в эфире музыкальных образцов из мировой сокровищницы и музыки своей, национальной. И если в специальной литературе эта проблема чаще всего касается радиостанций, вещающих только на языке коренного населения¹, то в данной работе мы будем рассматривать ее с позиций двуязычных радиослужб, то есть, вещающих, на государственном (узбекском) и русском языках. Это объясняется не только тем, что в Узбекистане русский язык широко распространен, но и тем, что большинство негосударственных радиостанций в течение суток совмещают ведение эфира на узбекском и русском языках. Подобное «текстовое» двуязычие естественным образом подразумевает двуязычие музыкальное. Включение узбекской музыки в программу узбекистанских FM-радиостанций - явление естественное и закономерное. Помимо эстетически-ментальных запросов основной массы слушательской аудитории, предпочитающей слышать в эфире музыку Узбекистана, будь то национальный фольклор, эстрадный жанр или классические образцы изустно-профессионального наследия, трансляция музыки, принадлежащей национальной культуре страны является неременным условием сохранения национальной самобытности, формирования национального самосознания.

Сложность заключается в том, что по аналогии с творчеством композиторов, исполнителей Востока, а равно и с творчеством деятелей смежных искусств (сценического, живописи, архитектуры и т.д.), при формировании плей-листа музыкальному редактору, а в отдельных случаях и ведущим эфира, приходится «ориентироваться не на одну, а на две порождающие модели, не на одну, а на две музыкальные традиции (свою, родную и «чужую», воспринятую в процессе современного музыкального

¹ См., напр.: Независимое радиовещание: уроки успеха. Ю.Ю. Федутинна, Е.Н. Васильева, О.В. Мироненко. М., 1997. www.radiostation.ru/know/public; А.Клюкин, В.Верещагин. Разговорные и развлекательные программы на музыкальном радио // Радио: музыкальное, новостное, общественное. Под ред. В.А.Сухаревой, А.А.Аслахвердовой. М. ФНР. 2001, с.102

обучения)¹. При нетактичном обращении с разнополярными элементами музыкального эфира и происходит «невиданное ранее столпотворение музыкальных языков...»². Возможно, именно вследствие незнания основных точек соприкосновения двух или нескольких музыкальных культур, небрежного отношения к зонам контактов и пересечений музыкальных традиций, эфир многих ташкентских и областных радиостанций грешит явным диссонансом звучащей музыки. Причём, сказанное можно отнести и к подбору музыки зарубежной (в том числе и российской), когда таким же неоправданным становится смешение в эфире стилей, жанров, темповых и голосовых факторов.

Как показал анализ практики, соотношение узбекской и зарубежной музыки на отечественных радиостанциях с двухязычным ведением эфира составляет в среднем 70% к 30%. Изучение общей картины музыкального «наполнения» круглосуточного эфира радиостанций республики, свидетельствует о том, что подбор музыки, в частности, фольклорной, образцов изустно-профессионального творчества, произведений начинающих и маститых современных композиторов, в эфире большинства коммерческих радиостанций оставляет желать лучшего. Истоки проблемы, на наш взгляд, следует искать в ряде факторов, зависящих от некоторых социально-общественных, политических условий. Как правило, основным направлением работы негосударственных радиостанций в нашей стране, как и на всём постсоветском пространстве, выбрано направление развлекательного характера. Несмотря на наличие в эфире информации серьёзного плана, официальных новостных блоков, преобладающим условием построения качественного (с точки зрения «продаваемости») радио является музыка, которую будет охотно покупать потенциальный рекламодатель. Как справедливо заметил российский исследователь А.Бубукин: «Музыкальный радиобизнес – это не что иное, как производство красивой песенной «упаковки» для эфирного рекламного пространства, которое мы собираемся продавать рекламодателям»³. Этим объясняется то, что в эфире отечественных радиостанций преобладают произведения эстрадного жанра, поскольку именно эстрада, как показала практика, способна выдержать конкуренцию с остальными жанрами и видами музыкального творчества в плане «продаваемости». Итак, каково же место национальной музыки в общем наполнении отечественного радиоэфира?

На сегодняшний день картина «востребованности» узбекской музыки в эфире радиостанций республики представляется следующей: практически все радиоканалы Узбекистана включают в свои плей-листы произведения национальной эстрадной музыки. Современная эстрадная музыка звучит в эфире радиостанций «Узбегим таронаси», «Гранд», «Эхо долины», «Аъло FM»

¹ Япов-Яновская Н. XX век меняет музыкальную карту мира. Саъбатшунаслик масалалари Илмий мақолалар йулдами. Т.1998. С.132.

² Хасанова Н. Музыкальная критика современного Узбекистана: состояние, проблемы, тенденции. Автореф. канд. дисс. Ташкент, 2001. С.19.

³ А.Бубукин. Радиовещательные технологии. Музыкальное вещание. www.radiostation.ru/music

и многих других. Некоторые радиостанции обрамляют их в специальные рубрики, такие, например, как «Хит столицы» с Борисом Штекером на радио «Тегга», «Сокин унталик» («Спокойная десятка») с Хосият Шамс на радио «Хамрох» и т.д. Здесь особо следует отметить активизировавшуюся в последние годы тенденцию обращения отечественных радиостанций к музыке прошлых лет. Так, в эфире радио «Навруз» вот уже несколько лет звучит рубрика «Ретро хит-парад» с Зафаром Захидовым. На радиостанции «ORIAT FM» с первого дня ее основания функционирует рубрика «Три минуты ретро». В сетке вещания радио «Maxima» существуют специальные музыкальные подразделы: хиты 80-х, 90-х годов.

Говоря об освоении художественного опыта прошлого, особо следует сказать об использовании отечественными радиостанциями образцов музыки изустно-профессиональной традиции, лучших произведений узбекской народной музыки, ставшие классическими песни из узбекских кинофильмов прошлых лет и т.д. В этом плане особо выгодно выделяются радиостанции «ORIAT DONO», «Эхо долины», «Замин FM», «Навруз».

Примечательно, что в эфире радиостанций «ORIAT DONO», «Эхо долины», «Замин FM» узбекская народная музыка, макомы, лирические композиции прошлых лет, ялла и лапары получают должное воплощение в виде отдельных рубрик, логично вплетающихся в общую канву вещательной программы дня. В качестве примера можно привести рубрики и программы «Асл наволар» («Бесценные мелодии»), «Олтин мерос» (Золотое наследие), «Меломания» на радиоканале «ORIAT DONO», «Утган кунлар» («Минувшие дни») на радио «Замин FM» и другие.

Особую роль в сохранении культурных национальных традиций занимают ремейки, современные реинтерпретации образцов музыкального классического наследия нашего народа. Обычной практикой радиостанций республики стало включение в сетку вещания произведений известных узбекских исполнителей прошлых лет в исполнении молодых певцов. Так, достаточно активно звучат в отечественном радиоэфире такие произведения национальной классики как «Муножот» в исполнении Умиды Мирхамидовой, «Феруз-2» в интерпретации Жахонгира Отажонов, «Куйгай» в исполнении Азиза Ражабий и многие другие. Заслуживают внимания, на наш взгляд и «хиты» прошлых лет, такие, как песня «Кайдасан» Батыра Закирова в оригинальной обработке Севары Назархан и Джавохира Закирова, реинтерпретация песни ВИА «Ялла» «Торимнинг сири» группой «Хужа» и т.д.

Говоря об использовании современными радиоструктурами произведений национальной музыкальной классики, необходимо отметить следующую особенность. Своеобразие макомов, классических узбекских песен, лапаров и ялла, отличие их от ладовых, ритмических, вокально-исполнительских черт эстрадной музыки, существенно затрудняет сочетание в эфире современной поп-музыки с образцами классического узбекского наследия. Особенно это ощутимо на станциях, использующих в плей-листах композиции зарубежных исполнителей. Оптимальным в этом случае, на наш взгляд, является использование произведений, которые можно условно назвать

«приграничными». К таковым относятся произведения узбекского эстрадного искусства, написанные в традициях европейской музыки с точки зрения гармонии, ладовых оборотов, ритмики, аранжировки и т.д., но сохраняющие природную напевность и слог узбекской речи. Подобные песни, практически не нарушая «легкого» формата музыкального наполнения эфира, органично сочетаются с зарубежной композицией и одновременно подготавливают аудиторию к последующему восприятию классической узбекской музыки.

Еще одним эффективным путем сочетания эстрадных композиций (как национальных, так и зарубежных) с образцами узбекской музыкальной классики, на наш взгляд, является продуманная организация рубрик, посвященных музыкальному наследию, использование джинглов, заставок и т.д. Приведем пример. В эфире «ORIAT DONO» от 5 мая 2006 года переход к музыкально-поэтической композиции «Асл наволар», звучащей в эфире с 4.00 до 7.00, осуществлён следующим образом: 03.51. – песня «Севги» в исполнении Райхон, 03.58. – полутораминутная музыкальная заставка на мотив фольклорной песни «Ёр кетаман дейди». Далее идёт часовой джингл, объявляющий точное время, и начинается собственно композиция «Асл наволар». Причём, открывается она не музыкальным произведением, а соответствующими джинглами-заставками: 04.00. – заставка ««ORIAT DONO»да «Асл наволар»», 04.01. – газель А.Навои в исполнении Афзала Рафикова, 04.02 – отбивка «Санъат – миллатнинг либоси...». И лишь затем начинается собственно первая песня композиции. В течение трёх часов, которые посвящены теме классической узбекской музыки, через каждые две песни обязательно звучит специальный джингл или отбивка, освещающие о текущей программе. Завершается музыкально-поэтическая композиция «Асл наволар» подобным же образом, т.е. с использованием вспомогательных джинглов, заставок и т.д.

Таким образом, песенные образцы современной эстрады, отвечающие особенностям, описанным выше, позволяют определённым образом обрамлять ими рубрику, посвящённую узбекской классике, не нарушая при этом целостный настрой музыкального наполнения эфира.

Аналогичный принцип формирования музыкальной программы представляется приемлемым и для тех её сегментов, где ключевую роль играет ретромузыка, киномузыка и т.д. Следует подчеркнуть, что речь по-прежнему идёт о национальной классической музыке, контраст которой с общей массой современных эстрадных композиций (как отечественного, так и зарубежного производства) гораздо более очевиден, чем, скажем, то же «ретро», но на английском языке.

Вышеназванные приемы, способствующие органичному сочетанию в плей-листе исконно народных музыкальных произведений с образцами современной музыки, на наш взгляд, позволяют станциям работать в лучших традициях отечественного радио, отражая ментальность, яркую самобытность нации, развивать ее духовный и эстетический потенциал.

В условиях активизации коммерческих факторов в работе радиоструктур республики, ориентированности большей части слушательской аудитории на

современные шлягеры (как отечественные, так и зарубежные), преобладания развлекательного сегмента в общем потоке выпускаемой эфирной продукции задача по сохранению национальной идентичности, своеобразия культуры Узбекистана существенно усложняется. Наличие в сетке вещания малейшего "пробела", способного нарушить единую развлекательно-познавательную концепцию, не приветствуется. Музыка иного рода, нежели эстрадная, зачастую воспринимается в стилистически выдержанном эфире как явление чужеродное, "ломающее" формат, нарушающее динамику вещания.

Вместе с тем, изучение практики работы радиостанций Узбекистана с музыкальным материалом показало, что продуманная подача композиций, будь то эстрадное, или фольклорное произведение, не только влияет на музыкальный и эстетический вкус слушателя, но и определенным образом «ориентирует» его на станцию. Эта тенденция так называемого «привыкания» к определённым кругу смысловых и мелодических образов, а через них к музыкальному наполнению, настрою радиостанции, также представляется важной.

Подобно тому, как «каждая музыкальная культура в ходе своего исторического развития вырабатывает собственные средства художественной выразительности, закрепляя их в сознании слушателя...»¹, так и отдельно взятая личность более всего «понимает» свой музыкальный язык, заложенный и взращённый в сознании с раннего детства. В связи с этим вполне резонно отметить, что в условиях разнообразия музыкально-ритмической сферы мирового культурного пространства, нашедшего свое отражение в современном радиозфире, в общем контексте невысокого уровня звучащих сегодня композиций освоение и аккумуляция художественного опыта прошлого приобретает особую актуальность.

Как положительную тенденцию следует отметить попытки некоторых радиостанций пропагандировать не только национальную народную музыку, но и лучшие образцы оперного, балетного искусства Узбекистана. Не всегда такого рода попытки были удачными, но тенденция, несомненно, заслуживает внимания. Так, радиостанция «Гранд» четыре года тому назад выпускала в эфир специализированную программу, где в течение 5 минут звучал отрывок или произведение, принадлежащее к шедеврам музыкальной классики. Программа выходила в эфир ежедневно под достаточно информативным названием – «5 минут классики» и включала в себя, помимо музыки (симфоний, сюит, опер), текстовые комментарии. Но проблематичным оказалось то, что «вторжение» фортепианно-симфонического звучания в более или менее целостный рисунок «электронной» музыкальной палитры не смогло стать выигрышным моментом в общей сетке вещания. Сложность восприятия была обусловлена и тем, что программа, ориентированная на определённый круг слушателей, не предвлялась соответствующими в музыкальном плане

¹ Расулова Т. Музыка и мировоззрение (эстетический аспект). Т.. 1990. С. 63.

песнями, джинглами или заставками. К тому же, сказывался недостаточно профессиональный уровень комментаторского текста.

Таким образом, прогрессирующее развитие негосударственного радиовещания в нашей стране и связанная с этим общая музыкально-просветительская волна вызвала к жизни новые попытки насыщения развлекательного, по большей части, радиозэфира элементами классики. Что в свою очередь потребовало органичного сочетания в эфирной сетке образцов столь полярных стилей как музыка «эстрадная» и «народная». Как справедливо было замечено одним известным музыковедом: «Серьёзная музыка никогда не старалась конкурировать с лёгкой, в том числе, с точки зрения её массовости, а пыталась найти свою, более углубленную область существования».¹ А так как любая радиостанция во время трансляции программы рассчитывает, как правило, на высокий процент охвата аудитории, то вполне объяснимы непрекращающиеся поиски возможностей использования национальной классической музыки в условиях коммерциализации эфира.

Говоря об освоении отечественным радиовещанием художественного опыта прошлых лет, стремлении сохранить национальную самобытность, необходимо особо сказать об активизировавшейся в последние годы тенденции обращения станций к исламскому духовно-просветительскому наследию. Стало доброй традицией звучание в месяц Рамазан сокровенных притчей Востока, хадисов, рассказов на морально-этические темы. К примеру, очень популярны рубрики «Аль-Хадис», «Хикоятлар хазинаси» («Сокровищница притчей»), «Донолар суйлайди» («Мудрые говорят») на радио «ORIAT DONO», «Хикмат» («Притча») на станции «Замин FM», «Мисралар» («Полустишия») в эфире радио «Навруз».

Особо следует отметить программу «Фонус» («Лампада») на канале «ORIAT DONO». Радиопрограмма «Фонус» представляет собой часовую авторскую программу с использованием оригинального текста и отрывков из сокровищницы узбекского литературного и фольклорного наследия. Чаще всего, в течение часа слушателю предоставлялась возможность услышать в качественном актерском исполнении произведения Алишера Навои, Ахмада Яссавий, Бабура, назидательные истории, поучительные легенды и высказывания известных исторических личностей. Читали их такие известные мастера слова, как Екуб Ахмедов, Афзал Рафиков, Санжар Саъдуллаев. Музыкальное сопровождение, соответственно, выбиралось для подобной программы с особой тщательностью. Автор использовал образцы национального фольклора, а также изустно-профессионального творчества, учитывая соразмерность музыкальных критериев с текстовыми. Так, в выпусках программы «Фонус» в качестве музыкального фона были задействованы отрывки из инструментальных частей макомов («Сегох», «Чули Ирок», «Баёт», «Тановор», «Кадимги Ушшок» и др.), причём упор делался на разнообразие и «фактор узнавания». Таким образом, слушатель,

¹ С.Лонимский С. Взгляд из предыдущего десятилетия. «Музыкальная Академия», 1992, № 3, 25.

заинтересованный текстовым материалом, параллельно впитывал и мелодико-гармонические обороты классических примеров национального музыкального искусства. В программе «Фонус» также широко практиковалось «живое» звучание народных инструментов – танбура, сато, уда. И это еще более оптимизировало процесс пропаганды «высокого искусства» среди слушательской аудитории. Компромиссы в плане сочетания в эфире столь непохожих видов музыки как эстрадная и классическая могут стать одним из важных моментов в воспитании общей музыкальной, и, следовательно, духовной культуры общества.

Сохранению национальной идентичности способствует и следование традициям прошлого, использование современными радиостанциями положительного опыта, накопленного отечественным радиовещанием. В качестве примера можно привести программы, в которых инструментальная музыка и песни исполняются «живьем», в студии, как это было в период зарождения радио в республике. Подобное исполнение придает песне или мелодии исконно узбекское звучание, так как не усиливается ревербераторами. Примечательно, что в данных программах «живое» исполнение сопровождается «живой», импровизированной беседой ведущего эфиром с исполнителем, что также близко и понятно нашему слушателю, воспитанному в восточных традициях неофициозного, «человечного» общения. К такому типу программ можно отнести «Самимий сухбат» («Разговор по душам») на радио «Хамрох», «Шаркона» («По-восточному») на «Замин FM» и другие. Особенно привлекательны в этом плане программы, в которых, наряду с фольклорной музыкой, исполняемой «вживую» и обогащенной «живой» беседой, излагаются рецепты национальных блюд. Так, в программах «Учок бошида» - «У очага» (радио «Навроз»), «Халфана» («ORIAT DONO») слушатели не только знакомятся с исполнителями узбекской классики, слушают «живые» композиции, но и узнают об особенностях приготовления самаркандского, хорезмского, бухарского плова, нарына, тандыр-кабоба и других национальных блюд. Ведущими вышеуказанных программ являются мужчины, что также обусловлено нашим менталитетом, блюда готовятся «вживую», что придает эфиру особенный колорит (шипение масла в котле, потрескивание дров в очаге, удары шумовкой), и, что немаловажно, обязательно присутствуют такие жанры национального фольклора, как «аския», «латифа», поговорки, пословицы.

Следует заметить, что узбекские пословицы, народные поговорки, крылатые выражения из некогда популярных отечественных фильмов и литературных произведений активно используются не только в речи ведущих эфиром, названиях передач, но и в промо-роликах, рекламных «гамаках», слоганах радиостанций.

В качестве примера приведем один из промо-роликов станции «ORIAT DONO», на создание которого сотрудников радио вдохновил известный роман Абдуллы Кадыри «Минувшие дни». Ролик стилизован под письмо Кумуш Отабеку:

«Бегим, как рассказывают приехавшие в Ташкент чабаны, по стране слава идет о радио «Орият Доно». И хотя звучание его еще не дошло до

Маргилана, среди людей искусства уже легенды слагаются о нем. Если будет угодно Аллаху, в ближайшее время думаю приехать в Ташкент и среди достойных слушателей наслаждаться его удивительными мелодиями... Күмуш»¹.

Завершая разговор об освоении радиоорганизациями Узбекистана художественного опыта прошлого, следует отметить, что значение современного радиовещания как важного фактора в общей картине эстетических, моральных, общечеловеческих норм неосцимемо и что будущее общей духовной культуры нации во многом будет определяться состоянием отечественного радиоэфира.

Файзулла САЛАЕВ
(ҚҚДУ, доцент)

Таржима ва шеърйй тизим

Шеър таржимаси барча даврларда ҳам долзарб муаммолардан бири бўлиб келган. ХҲП асрда француз таржимони Анн Лефебр-Дасье, таржима қилинган шоирлар ўз шоирлигини йўкотадилар, деган қарашга амал қилиб, Гомер, Плавт, Аристофан, Теренций каби сўз усталарининг шеърйй асарларини наср воситасида французчалаштирган².

Шундай таржималар ҳам бўлганки, уларда шеърйй система ва унинг тармоқлари – вазн кўринишлари ҳам аслиятдагидек сақланган. Олмон таржимони Ф.Рюккерт Саъдийнинг «Бўстон»ни аслият ўлчовида – арузнинг мутақорйби мусаммани максур ва махзуф вазнида ўз тилига ўгирган.

Туркий халқлар шеърйй ўлчовлари хилма хилдир. Ўзбек, озарбайжон мумтоз шеърйياتи аруз асосида яратилган бўлса, кирғиз, козоқ ва қорақалпоқ шеърйياتи бармоқ вазнидадир. Ушбу ҳолатда таржимон қандай йўл тутиши лозимлиги ҳақида йирик таржимашунос Ғ.Саломов қуйидагича ёзади: «Кўпгина таржимонлар, айниқса назарййчилар асл нусханинг **вазнини айнан сақлашни** талаб қиладилар... Илмий тил билан айтганда таржимада **эквиметрикавий** ақида дастур қилиб олинади. Бироқ амалда бу маънодаги тўла «вазнйй мувофиқлик»ка эришиш амри маҳол. Чунки вазн халқ тили, адабий тил, унинг тарихан таркиб топган миллий-эстетик анъаналари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда пайдо бўлган ходиса... Таржимада бу ҳол билан ҳисоблашмаслиқнинг иложи йўқ. Вазнни **айнан сақлашга** интилиш баъзан тилга «ўравонлик қилиш»га олиб келади»³.

Буни Алишер Навоий қаламига мансуб бир ғазалнинг икки таржимаси мисолида кўриш мумкин:

Аслият:

Ёрдин айру кўнгул мулкедурур султони йўқ,

¹ Перевод со звукового файла промо-ролика из серии «Утган қушлар».

² Қаранн Ғарбовский Н.К. Теория перевода. Изд.МГУ., 2004. С. 508.

³ Саломов Ғ. Таржима назарййиси асослари. Т.. «Ўқитувчи», 1983. 176-б.

Мулкким, султони йўқ, жисмедурурким жони йўқ.¹

И.Юсупов таржимаси:

Ярдан айрылган кеўил бир мулкдур султаны жок,
Султансыз қалган мулк, демек бир тандур ол жаны жоқ.²

Д.Айтмуратов ўғирмаси:

Ярдан айра түскен көңил патшалықдур султаны йок,

Патшалықдур султаны йок, тулғадур, лашдур жаны йок³. А.Навоий
қаламига мансуб мазкур ғазал матлаби аруз шеърини тизими рамал баҳрининг
мусаммани мақсур вазнида битилган:

Соддарок изоҳланса, матлаънинг вазн ўлчови $4+4+4+3=15$ кўринишига
эга. Байт қисқа, чўзиқ ҳамда ўта чўзиқ ҳижолар эътиборга олинган ҳолда,
руқнлараро кичик тўхтам қилиниб (бармоқ вазнида туруқлар орасидаги каби),
ифодали ўқилганда асар руҳига мос оҳанг, ритм юзага келади. Хўш,
таржимонлар ушбу оҳангдорликка яқин ритмика топа олишганми? Биринчи
таржимани назардан ўтказайлик. Биринчи таржимон $5+3+3+4=15$, иккинчи
таржимон эса, бўғинларни умумий сонига биттадан қўшиб, $4+4+4+4=16$
шаклидаги мисраларни яратган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, аруз шеърини тизимида ёзилган асарларни
иккинчи тилга, айниқса, бошқа шеърини тизим шаклига эга бўлган халқ тилига
ўғирши таржимондан ғоят катта масъулият, билим ва кўникма талаб қилади.
Юқоридаги кузатувларимиз шуни исботламоқдаки, гарчи арузий асарлар
оҳанги жозибасини таржимада тўлалигича тиклаш имконияти муайян даражада
чекланган бўлса ҳам, бармоқ вазни имкониятларини тўла ишга сола олган
таржимонлар муаллиф матни ритмикасига ҳамоҳанг шакллар ярата биладилар.

Қонысбай ЮСУПОВ
(ҚҚМУ, оқитыўшы)

Конфликт қаҳарманлар минез-қулқын ашыўдың негизи

XX әсирдеги қарақалпақ прозасының 90-жыллардағы раўажланў
жылларында социал жәмийетлик, руўхый әдеп-иқрамлылық конфликтлерди
кескин түрде хәм ашықтан-ашық сәўлелендириў, сол арқалы қаҳарманлардың
руўхый дүнъясына тереңирек кирип барыў және де күшейди. Буны биз
Ш.Сейтовтың «Жаман шығанақтағы Ақтуба» (1992) романының мысалында
айқын көремиз. Роман бұрынғы совет ҳүкметини ҳүкмиранлық еткен бир неше
он жыллықлардағы ашыы шынлықты, сол дәўирлердеги мәмлекет, партия
сиясатынан баслап хәр түрли турмыс тараўларындағы конфликтлерди
сүүретлеп бериўди қатыўына қарамастан, ол реализмнің, объективлигиниң
күшлилиги хәм сол принциплерди қаҳарман образларына тереңнен сіндири

¹ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 1-жилд. Т., 1987. 270-б.

² Юсупов И. Мәңги булақлар. Аудармалар. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1985. 19-б.

³ Алишер Науаев. Сайландылары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1991. 19-б.

билиўдеги поэтикалық шеберлиги, өткірлиги менен баска дәретпелерден жүдә-жүдә айрықшаланып, дараланып турады.

«Жаман шығанақтағы Ақтуба»ның тийкарғы «объектив» сюжети хәм конфликтлери «Ақтуба» деп аталған аўылда (ямаса усы атамадағы қалада) болып өтеди. Биз оны турмыс пенен салыстырып ойлап қарасақ, жазыўшы сюжетке тийкар болған конфликтлердин орнын, негизги ис-хәрекетлер қарама-қарсылықларында өз өмиринде Нөкистин гөне қала аймағында болып өткен ўақыялар арқалы утымлы түрде, жүдә усталық пенен дәретиўшилиқ фантазия арқалы шебер жуўмақтастырып сәўлелендиргенине хайран қаласаң. Дәретпедө конфликтлер хәм қахарманлар образын сәўлелендириўдин батыллығы менен тереңлигин, ондағы көркем психологизмнің тереңлигин келтирип шығарған. Оны натурализм менен де, ямаса сентиментализм менен де алмастырып алжастырыў, шатастырыў мүмкин емес. Сөз шебери турмыста көбинесе өзи көзи көрген өрески, аса кеткен қарама-қарсылықлар менен конфликтлерди бүгинги дәўиримиздин, социал жәмийетлик турмыстың оғанда актуаль мәселелери менен жүдә тығыз байланыста сүўретлеў арқалы қахарманлардың психологиясындағы руўхый әдеп-икрамлық сыпатларды объектив, терең хәм исенимли түрде ашады. Көпшилиқ олардың биразына өзлери де тири гуўа болғанлықтан романдағы конфликтлердин кескин хәм батыл түрде ортаға қойылыўы дәл усы шығарма хәм оқыўшылар арасындағы психологиялық экспрессивликти де пайда өтеди. Бирақ соған қарамастан бурынғы социалистлик реализм әдебиятындағы конфликтлердин үстиртин «мәдениятластырып» сүўретлениўине үйренип қалған бираз сыншылар менен оқыўшылар бул шығармаға тийкарсыз сын айтты.¹ Дәретпе еле де оқыўшылар хәм әдебиятшылар арасында қарама-қарсылықлар пайда етип келмекте. Деген менен аталған шығарманы биротала жоққа шығарыўға қаратылған пикирлерге қосылыў қыйын. Ал ҳақыйқатында ондағы турмыс ҳақыйқатлығының батыл түрде сәўлелениўин мақуллап, дәретпедөги конфликтлердин тереңнен алынып, адамлар минез-қулқының анық хәм тарийхый шараптқа сай сүўретленгенин дурыс түсинип, жазыўшының социалистлик жәмийет қарама-қарсылықларын, оның ҳәр қыйлы, мың сан түрли кесепатларын гәзеп пенен әшқараланғанлығын айтыўымыз керек. Соның ушын да жоқарыдағыдай орынсыз сынға қарсы Ж.Есеновтың өз ўақтында дурыс көрсеткениндей: «...шығармада орайдан мәмлекет басқарыўдан жиберилген адам шыдамаслық надурыслықлар да, мәмлекет мүлкин тонаўшылық, паракорлық, зорлық-зомбылық етиў, жалатайлық та, менменлик, бассыныўшылық минез-қулықтың хәўиж алыўы да, ал еккинши, тәрөптен усылардың барлығына көнип ямаса оларды халықтың сезбөй садалық пенен ети өлип кеткенлик, аңқаўлықтың барлық белгилери де жасырын қалмастан, ашықтан-ашық сүўретлеген. Сондай-ақ, романда жәмийетте орын алған унамсыз қубылысларға қарсы турыўшы күшлердин бар екенлиги де көбинесе трагедиялық түрде реал ашылған».² Бизинше бул пикирлер романда социал жәмийетлик хәм әдеп-икрамлылық конфликтлерди

¹ Султанов Қ. Проза ма, яки басқа ма? // "Қарақалпақстан жаслары". 1993. 7-январь; Назылов А. Кимпири тири болғанда ма... Жазыўшы бир муш жер еди // "Еркин Қарақалпақстан". 1993. 21 август.

² Есенов Ж. Гәзеп пенен жазылған роман // "Еркин Қарақалпақстан". 1993. 20 февраль.

хәм қахарманлар психологиясын ашыўдың бағдарын әдил хәм дурыс белгилейди. Сонлықтан дөретпе мектеп сабаклықларына да өз ўақтында дурыс киргизилип хәм орынлы талланды деп ойлаймыз.

Шығармада Әмирхан, Жердаш, Айбөрек, Жеткерген, Таскылық, Темирхан, Бердаш, Гүлимбай сыяклы бир неше әдеп-икрамлық, социал-психологиялық жақтан бузық, менмен, зорлыққа кумар, жалатайшылық, шайтаншылық пенен дүнья, ақша арттырыўға куштар адамлардың ис-хәрекетлерин сүүретлеў көбирек орын алған. Ал бирақ Бийбираба, Сазтурған, Нурлөпес, Нәзигүл, Бердәмбет, Назарымбет, Нөкербай, Пәкен хәм тағы басқалардың психологиясы олардың базыларындағы ғәриплик, қойдай жуўас минезликтің басымлығы, садалық, аңқаўлық ямаса мәңгүрлик те, гейде қорқақлық, базада күн көрис тиришилиги ушын мәжбүрий бас иийўшилик жоқарыдағылар карама-қарсы келеди.

Ш.Сейтовтың бул романындағы конфликтлерди хәм қахарманлар психологиясын ашыўдағы ең бир шеберлик таманларының бири сонда, жазыўшы негизги сюжеттеги «объектив» конфликтлерди ашыў менен бирге қахарманлардың өз-ара сөйлесиўлерине де сюжетлик хәм конфликтлик ўазыйпа жүклейди, дәўирдің тарийхый карама-қарсылықларын, яғный шараят конфликтлерин адамлардың, айырым сезимтал оларға қарсы батыл гүресе алмаса дурыс сөйлеп, дурыс пикирлей алатуғын қахарманлардың өз аўзынан айтқызады. Демек, сюжет хәм конфликтлерди шығармада еки бағдарда: объектив хәм субъектив ҳалда сәўлелендиреди.

Дөретпедегі сүүретленген объектив сюжет хәм конфликтлердин орайында негизинен Әмирхан, Айбөрек, Жердашлардың унамсыз ис-хәрекетлеринен келип шыққан ўақыялар турады. Буған Гүлимбай Нағметович сыякылардың да ис-хәрекетлери келип қосылады.

«Мениң өзимниң педагогикам бар. Жигит кескир, пуллы, дүнья тапқыш, хәршеңки апаттан жол таўып қутылғыш, қыз-келиндерлерге қырғый болыўы керек-тамам! Жигиттен басқа нәрсе талап етилмейди».¹ «Әмирханның системасы» оның өз пикиринше «Бул ханлардан қалған система Қатынларды бир-бирине қараўыл етип қойыппан, булардың барлығы усы дүканның ийелери. Қатын емес булар-шайтанлар...Шайтанды жумсаў ушын шайтанға тәсил үйрететуғын шайтан болыўың керек».

Бул романда Әмирхан менен басқа қахарманлар арасындағы карама-қарсылық конфликтлер тап усы пикирлерден келип шығады. Сонлықтан да Әмирханның ойнасларының бири Айбөрек шайтанлық пенен Жеткерген деген пул-дүньялы жигит пенен танысқан соң сумлық пенен мал-дүнья топлаўды Әмирханнан да өткереди. Әсиресе Айбөрек бурынғы ойнасынан өш алыўға билек түрип кирисип Жердашты Жеткергенниң арақ дүканына қараўыл етип өткерий менен шекленбей, оны пулдың күши менен институт питкертеди. Соның ушын Әмирханның «қатын емес-булар-шайтанлар...» деген сөзлери дурыслыққа келеди. Ал оған қарсы Айбөректің мына сөзлери де бар: «Ким бирейди қорладым десе-өзин-өзи қорлаганы. Бирейге ислеген қорлығы адамның

¹ Сейтов Ш. Жаман ишын анақтағы Ақтуба. Нөкис: "Қарақалпақстан", 1992 7-бет.

басына келмей турмайды. Буны маған кемпир апам түсіндиретуғын еди. Билемен сениң намысың келетуғынын, билемен. Билсем қайтейин?! Журттан асқан билимиң жоқ, өз қақынды өзиң жулып жегендей шамаң жоқ, соның ушын хәзирше аяқасты болғанша қайылман, буны мен жениске ерисиүймиз ушын ислеп атырман. Нәкасты жеңиу ушын оның өзинен хәм бетер нәкасликке барып ийилиуге туура келетуғын жағдайлар болады» (63-бет).

Ҳақыйкатында да улыўма өмир шынлығында эсиресе социалистлик жәмийеттиң ыдырап кулау алдында инсанлар арасында усындай конфликтлердин, тап усындай ишки социаль психологиялық сыпатларға ийе адамлардың болғаны анық.

Зияда ҚОЖИҚБАЕВА
(ҚҚДУ, ўқитувчи)

Фуқаролар ҳуқуқини ҳимоялашда матбуотнинг роли (Ўзбекистон, Қорақалпоғистон мисолида)

Фуқаролар ҳуқуқини ҳимоялашга матбуотнинг қонундек ваколати йўқ. Лекин мамлакатдаги ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг назаридан четда қолган ёки фуқароларнинг таҳририятга мурожаатларини ўрганиб чиқиб, ҳақиқатдан ҳам ҳуқуқбузарлик ҳолатлари юз бераётганликлари журналистик текширувда аниқланса, буларни ошқора ва аниқ ёзиш матбуот ходимларининг вазифаси ҳисобланади. Шу билан «тўртинчи ҳокимият» қолган учта ҳокимиятга жамият ривожига раҳна солувчи оғрикли нукталарни кўрсатиб, давлат ва фуқаролар ҳуқуқини ҳимоялаган ҳолда, юргимизда қонун устуворлигини таъминлашда матбуот ўз вазифаларини бажарган ҳисобланади.

Ўзбекистон истиқлолнинг дастлабки кунларидан демократик, фуқаролик жамияти, дунёвий давлат барпо этишни мақсад қилиб қўйди. Жаҳондаги барча халқлар билан тенг ва манфаатли ҳамкорликка киришди. Бутун унинг халқаро майдондаги обрў-эътибори тобора ортиб бормокда. Бунда ўзбек ва қорақалпоқ миллий матбуотининг, қолаверса мамлакатимизда аккредитация қилинган айрим хориж ОАВ вакилларининг ҳам ўзига хос ҳиссаси бор.

Мустақилликнинг дастлабки ўн йилида матбуотимиз эришган ютуқлар қаторида журналистлик ҳамда оммавий ахборот воситалари фаолиятининг ҳуқуқий асослари яратилганини таъкидлаш жоиз. Жумладан, «Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида» ва «Ахборот олиш кафолатлари ва эркинликлари тўғрисида»ги Қонунлар шулар сирасига киради.

Сўз ва матбуот эркинлигини инсон ҳуқуқларининг таркибий қисми бўлиб, унинг даражаси жамиятда нечоғлик эканини кўзгу каби ўзида тиник акс эттириши барчага маълум. Ана шу боис бутун дунё халқлари сўз ва матбуот эркинлигини ғоят кадрлайди.

Оммавий ахборот воситаларида ҳамма нарсa худди кўзгудагидек халқнинг кўз ўнгида туради, ошқоралик, рўйи-ростлик, ҳозиржавоблик унинг нуфузини белгилайдиган асосий омиллар ҳисобланади. Фуқаролар матбуотга ўзларининг калб дардларини, қувонч ва ташвишларини баён этиш, фикр ва

мулохазаларини бемалол билдириш, у ёки бу саволларга жавоб олиш учун мурожаат этишади. Матбуот саҳифаларида босилаётган мақолаларда жамиятнинг демократик тамойиллари, жумладан инсоннинг виждон эркинлиги, фикр мустақиллиги, сўз эркинлиги каби ҳуқуқ ва бурчлари кўпроқ намоён бўлади.

Фуқаролар мурожаатларининг матбуотда ёритилиши сўз ва матбуот эркинлигининг ўзига хос кўринишидир. Бизнингча, фуқаролик жамиятида оммавий ахборот воситалари, хусусан, матбуотда фуқароларнинг ҳар бир мурожаати ўзининг ечимини топтоғи лозим. Зеро, ижтимоий фикр матбуот орқали ана шу муҳим омил асосида шаклланади.¹

Матбуот доимо халқ билан ҳамнафас, таъбир жоиз бўлса, жамиятга ва давлат ўртасидаги ўзига хос кўприқдир. Албатта, фуқаролик жамиятини барпо этишда бу «кўприқ»дан фойдаланишда маълум қонунлар ёки бошқа меъёрий ҳужжатларга таянилади. Бунда инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишга алоҳида аҳамият берилади.

Шу ўринда биз 2002 йил 13-декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси «Фуқароларнинг мурожаатларлари тўғрисида»ги қонунинг янги таҳрирда оммавий ахборот воситалари, чунончи, матбуотга тааллуқли жиҳатига эътибор қаратишни лозим топдик. Зеро, мамлакатимиздаги таҳририятларнинг «Газетхонлар билан аълоқалар» бўлими (айрим таҳририятларда бошқача номланиши мумкин) оммавий ахборот воситаларига тааллуқли қонунлар билан бир қаторда айнан шу қонун асосида фаолият юритмоқда. Бунда иш юритиш мурожаатнинг ёзма шакли – хат асосида амалга оширилишини унутмаслик лозим. Таҳририятга келган хатларни 2 гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчиси, журналистика ва адабий жанрларга тааллуқли ижод турлари, иккинчиси эса фуқаролар мурожаатлари, яъни ариза, таклиф ва шикоят кўринишини ташкил этади.

Газетада фуқароларнинг мурожаатлари ёки бошқа ижод маҳсули остида «Таҳририятдан» дея изоҳ билдирилмаса, бундай ҳолатда таҳририят шу масала ёки таклифни қўллаб-қувватлаши англанади. Агар бундай изоҳ берилмаса, таҳририятнинг ўша таклиф ёки масалага нисбатан ўз қарши позицияси борлигидан далолат беради. Ўзбекистон Республикаси «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги қонунинг 26-моддасига мувофиқ, «Таҳририят қонуний асосларда рад этган материални оммавий ахборот воситасида мажбуран эълон қилдиришга ҳеч қимнинг ҳаққи йўқ». Фуқаролик жамиятида фикрлар хилма-хиллиги (плюрализм)нинг шаклланиши ва ривожланишини инобатга олсак, ҳоҳ давлат, ҳоҳ нодавлат ташкилотига тааллуқлигидан қатъи назар матбуотнинг барча масалаларда ўз позицияси бўлиши табиий. Бунда матбуотнинг ўрни турли оммавий ахборот воситалари тарқатган хабарларни чоп этиш билан эмас, балки фуқаролар мурожаатлари – хатлар ва улар асосида ўтказилган журналист текшируви билан ҳам баҳоланади.

¹ «Ўзбекистон матбуоти» 2003. №3. 9-бет.

Шарҳловчига қўйилган талаблар

Ҳозирги даврда телепублицистика жанрлари ҳақида кўплаб адабиётлар ёзилмоқда ва илмий изланишлар олиб борилмоқда. Чунки публицистика жанрлари тележурналистлар ижодида ўзига хос усулларда намоён бўлиб бормоқда. Унинг янги кирраларини ўрганиш эса биз мутахассисларга янги вазифалар юклайди. Ҳар қандай ижодий фаолият воситалари, усуллар ва тасвирлаш қолиплари жиҳатидан кўп кирралидир. Айнан бир ҳаётий воқеа, факт уларнинг моҳиятига ҳар хил даражада ёндошилиб акс эттирилиши ва кўрсатилиши мумкин. Кўпқирралик жанрлар тизимида ўзлигини топиб “предметлаштирилади”. Барча жанрлар бўйича стукликка эришиш - турли журналистик масалаларни ҳал этиш гаровидир. Публицистик жанрлар тизими мавжудлиги ҳақиқий дунёни объектив акс эттириш билан бирга, журналистика олдида турган сиёсий, маънавий ва идрок этиш масалалари хилма-хиллигини амалга оширади.

Жанрнинг назарий асосларини аниқлаш учун унинг белгиларини, жумладан, журналистик назарияга “жанр” тушунчасини берган санъатшунослик ва адабиётшуносликдан кидириш керак. Жанр деганда барқарор белгиларга эга, ҳаққонийликни акс эттирувчи тарихан аниқ ибораларни тушунишга келишиб олишимиз керак.

Жанрлар бўлиниши асосига аввал айтилгандек фақат типлаш меъёригина қўйилган эмас. Шунингдек, бу ерда атрофдаги ҳақиқий ҳолат, у ёки бу кўрсатувлар вазифасининг ўзига хослиги, қисмлари, тематика хусусиятлари, телеасарнинг яратилишидаги шарт-шароитлар ҳисобга олинади.

Шундай қилиб, телевидение маҳсулотини қатор рамзий белгилар бўйича классификациялаш мумкин. Бу телевизион журналистиканинг назарий муаммоларини тушуниб етишда, телевидение журналистининг амалий фаолиятидаги муҳим жанрлар миқдорини аниқлашга имкон яратади. Жанрлар назариясининг ўзи, кўпқиррали ва мураккаблиги билан ажралиб турган ҳолда, жонли ва ўзгарувчан амалиёт билан бирга ўз кўринишини ўзгартириб, доимий ривожланиш жараёнида бўлади.

Тикланиш ва ривожланиш, янгиликнинг пайдо бўлиши ва эски жанрларнинг йўқолиб бориши – тарихий-ижодий жараёндир. Бизнинг телевидение амалиёти қотиб қолган жанрлар схемасининг яроксизлигини ишончли исботлайди. Кўз ўнгимизда нафакат радио ва газеталарга, ҳаттоки ўтган йиллар телевидениесига ҳам хос бўлмаган янги қолиплар яратилмоқда.

Жанрлар қўшилиши бутун публицистикага хос. Лекин бу жараён айниқса телевизион публицистикада, телевизион журналистиканинг янгилиги учунгина эмас, балки улкан бойлиги – овоз билан бериладиган тасвир тили борлиги учун яққол кўринади. Жанрлар сарҳадлари ва уларнинг йўқолиши мураккаб ҳаётий муносабатларни, замонамизнинг драматик тўқнашувларини аниқроқ ифода этиб беради.

Телевиденида кўрсатув нечоғлик мураккаб бўлмасин барибир унинг асосини баркарор жанр қолиплари ташкил этади. Информацион публицистика жанрларига интервью, телевизион чиқишлар ва фикр билдириш (“сюжет”), матбуот-конференцияси, брифинг, хисобот, репортажларни; таҳлилий публицистикага суҳбат, шарҳ, корреспондентияларни, талкин, тафсилот, мақола, тақриз; бадиий-публицистика жанрларига – очерк, лавҳа, эссе, фельетон, памфлетларни киритиш мумкин. Ҳар бир жанр бўйича ўқув қўлланма ва дарсликларда алоҳида тавсиф берилгани боис биз телепублицистиканинг таҳлилий жанрига кирувчи шарҳнинг Ўзбекистон телевидениесига тутган ўрни ҳақида фикр юритамиз.

Мустикалликдан кейинги йилларда республикаимиз телевидениесига ҳам шаклан, ҳам мазмунан ўзгаришлар рўй берди. Агар телеканалларни яхшилаб кузатадиган бўлсак, унда ранг-баранг жанрлардан фойдаланган кўрсатувларни кўрамиз. Телетомошабинлар эҳтиёжи ҳам замонга қараб ўзгариб боради. Бугунги кунда узундан-узоқ, монолог тарзидаги кўрсатувлар ўрнини тезкор, қисқа, аниқ ва сермазмун кўринишдаги чиқишлар эгалламоқда. Ана шундай жанрлардан бири шарҳ бўлиб, бу сўзнинг луғавий маъноси, келиб чиқиши ҳақида бир оз тўхталиб ўтамиз.

“Шарҳ” арабча сўздан олинган бўлиб, “изохлаш”, “тушунтириш” маъноларини билдиради. Фикримизни аниқроқ ифодаласак, бу азалдан қадимий китобларга изоҳ бериш, уни оддий халққа тушунарлироқ қилиб шарҳлаш асосига келиб чиққан ҳаракат. Оддий китобхон учун бундай шарҳлар жуда қўл келган. Оммавий ахборот воситалари тизимида эса шарҳ ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий воқеа, ҳодисаларнинг, ҳужжат ва бошқа матнларнинг моҳияти ва аҳамиятини оммага тезкорлик билан тушунтириб, баён қилиб бериш вазифасини бажаради. Унинг асосий мақсади - фактларни тўғри ва мохирона танланган ва таққосланган ҳолда томошабинлар онига аниқ етказиш ва билимини шакллантириш. Шарҳда фактларни таҳлил қилиш, таққослаш, фикрни далиллаш, умумлаштириш ва хулоса ясаш каби турли усуллардан кенг фойдаланилади. Берилиш тартиби ва баён қилиш услугига кўра шарҳ радио, телевидение, матбуот ва интернет сайтлари учун алоҳида мўлжалланган бўлади. Матбуотда сўзга, радиода овозга ва маънога ҳам эътибор берилса, телевиденида бундай имкониятларга тасвир ҳам қўшилади. Тасвир ва сўз мутаносиблиги эса жуда муҳим.

Шарҳларнинг ҳар хил тури мавжуд: сиёсий шарҳлар, маданий-ижтимоий, спорт билан боғлиқ кўринишлари ва бошқалар. Шарҳда долзарблик катта аҳамият касб этади. Бугунги кун муаммолари телешарҳнинг ҳамиша диққат марказида бўлади. Телевизион таҳлилий публицистик жанрлардан бири бўлган шарҳ эса ҳозирги ҳаётимизда жуда муҳим аҳамият касб этади. Унинг тезкорлик хусусияти ҳам мавжуд бўлиб, албатта, кечикиб берилган шарҳнинг қиймати камлигини биз яхши биламиз. Воқеалар қанча тез шарҳланса, аудиторияни шунчалик забт эта олади. Ҳар кунги кўпгина воқеа-ҳодисалар содир бўлади. Уларни ҳеч қандай воситаларсиз, шарҳларсиз ҳам кўрсатиш мумкин. Лекин томошабинларнинг ҳаммаси ҳам бунга тўғри тушунмайди. Ана шу ерда шарҳловчининг маҳорати иш беради.

Бу ерда, воқеа-ҳодисалар кадр ортидан шарҳланаётган бўлса ҳам, асосий фигура журналист, шарҳловчи ҳисобланади. Гарчи воқеа-ҳодисалар экран мониторида бир-бир ўтиб, томошабин уни ўз кўзи билан кўриб, қулоғи билан эшитиб турса ҳам, асосий воқеликни шарҳ орқали яхшироқ тушунади. Шу ўринда, айтиш керак, шарҳловчи воқеа-ҳодисаларни оммага тушунтириб беришда жуда катта роль ўйнайди.

Шарҳловчи сўзининг айнан қоидаси энциклопедияда шундай келтирилади: "Шарҳловчи - бирор нарсани, воқеа-ҳодисани тушунтириб берувчи; изох берувчи, шарҳчи, газета-журнал, радио, телевидение ва интернет сайтларида муайян воқеалар (ижтимоий, сиёсий, ҳарбий, иқтисодий, маданий, спорт)га бағишланган шарҳлар муаллифи". Шарҳловчи – алоҳида кишилар билан телесўрсатувда бирор бир нарса ҳақида суҳбат қилувчи мутахассис ҳисобланади, у ўз шахсий муҳокамаси билан видеофрагментлар мазмунини очиш ва меҳмон билан студияда суҳбат қилувчи мутахассис ҳисобланади. Одатдагидек, у бой ҳаётий тажрибага эга саёхатчи, ёки бутун ер шарини айланиб чиққан учувчи, хизмат кўрсатган шифокор ёки ўз соҳасининг таникли кишии бўлиши мумкин. Албатта, улар ўз иш фаолияти ва ҳаёти ҳақида чиройли гапира оладиган ҳақиқий зиёли киши бўлиши зарур. Яна «камерани сеза билиш» - кўринмайдиган аудитория билан алоқа қилишни уддалаш қобилияти даркор, «таникли бўлишга қобилият» – мураккаб нарса тўғрисида гапира билиш маҳорати керак. Телевидение бу ролга кўпроқ етакчи газеталарнинг публицистларини таклиф қилишади. Бу шундай ҳолки, телевизион «ошхона» билими олдида, фикрлаш маҳоратига юқорироқ баҳо берилади.

Шарҳловчи – тафсилотчилардан фарқланади, чунки у, биринчидан, мураккаб «журнали» кўрсатувининг муаллифлигини ўнглаб олиши ёки студияда мулоқот олиб бора олиши керак; иккинчидан, шарҳловчи сиёсий мулоҳазада сиёсий тафсилотчидан баландроқ туриши зарур. У, тўғрироғи, энциклопедист, аммо тарғиботчи ёки ташвиқотчи эмас. Лекин тафсилотчи ёки шарҳловчилик ишларида ҳам умум ўхшашликлар борки, улар ҳар иккиси ҳам экранда маълум мавзуда муҳокама ва қарашлари билан чиқадилар. Улар шахси томошабин учун ҳам қизиқ, ҳам таниш. Иккалалари ҳам етук ёшда, етарлича ҳаётий тажриба ва ҳулосалашга асоси бор, таққослашни билган зиёлилар. Яна улар иккалалари ҳам ёрқин сўз устаси ва публицистик монологларни санъаткордек ижро этиш маҳоратига эга бўлган кишилардир.

Журналистнинг муҳим вазифалари сирасига шарҳлаш ҳам киради. У ОАВда жамиятнинг умумий фикри кўзгуси сифатида ёки мутлақо мустақил ташкилотларнинг манфаатлари ифодачиси бўлиб мамлакатда ва жаҳонда юз бераётган воқеаларни шарҳлаб бориши зарур.

Шарҳловчи бирор воқеа ёки хабарни шарҳлар экан, турли ҳодисалар ўртасидаги алоқадорликни, буларнинг замирида нималар борлигини очиб беради. Лекин шарҳлаш дегани – журналистнинг фақат ўз шахсий фикрини билдириш дегани эмас, балки бу воқеа нима учун руй берганини тушунтиришга интилишдир. Агар спорт шарҳловчисининг масъулияти ва маҳорати ҳақида сўз юритадиган бўлсак, аввало, республикамизда бугунги

кунда спорт шу даражада ривожландики, бу соҳанинг ҳар бир кўриниши учун алоҳида шарҳловчи талаб этилмоқда. “Спорт” каналида ҳам, бошқа каналларда ҳам спорт шарҳловчилари жуда кўп чиқишмоқда, спорт эса муҳим мавзуга айланмоқда. Лекин спорт шарҳловчиси билан спорт тафсилотчисининг фарқиға мутахассислар унчалик эътибор беришмайди. Спорт мусобақаси бўлаётган жойдан кўрсатувни олиб бораётган кишини кўпинча шарҳловчи деб таништиришади. Лекин у шарҳловчи эмас. Рус тилида уларни комментатор дейишади, ўзбекчасига эса тафсилотчи ёки изоҳловчи бўлади. Шунинг учун ҳам спорт тафсилотчиларини шарҳловчи деб талкин қилиш нотўғри.

Спорт соҳасида, назаримизда, шарҳловчилар етарли. Ҳар қалай улар анчагина. Лекин бошқа мавзуларда - иктисодий, сиёсий соҳаларда фақат бир-иккита таниқли журналистни олмаганда, шарҳловчилар, чуқур таҳлил қилувчилар жуда кам. Бир пайтлар (албатта, мустақилликдан кейинги йиллар) Қобилбек Каримбековнинг “Ҳарита” деган кўрсатувни бўларди. Томошабинлар бу кўрсатувни мунтазам кўриб борар эди. Шарҳловчи унда дунёда бўлаётган сиёсий воқеаларни таҳлил қилиб, шарҳлаб берарди. Ҳозир бундай кўрсатувлар йўқ демоқчи эмасмиз. “Таҳлилнома”, “Давр ҳафта ичида” каби кўрсатувларни мисол келтиришимиз мумкин. Лекин булар, ҳозирги ахборот асри талабларидан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, жуда кам.

Дарҳақиқат, давр бугунги телевидениедан тезкорликни талаб қилади. Агар журналист замоннинг долзарб муаммоларини зудлик билан томошабинга етказиб бера олмаса, табиийки, у ҳаётдан орқада қолган бўлади. Янгиликларни қуруқ етказмасдан, уни атрофлича ўрганиб, таҳлил эта билиш шарҳловчининг вазифасидир. Сиёсий шарҳловчи, аввало, сиёсатнинг мағзига етсин. Шунингдек, журналист жавобгарликни ўз зиммасига ола билиши керак. Танқид қилишга ким ҳақли? Албатта, ўз соҳасини яхши ўрганган, билимли, юраги бор шижоатли журналист. Ҳақиқатпарвар журналист курашчан бўлади. Шарҳловчининг телевидениеда тутган ўрни ҳам мана шу ерда кўзга ташланади.

Унинг «менинг фикримча» деб тарафкашлик қилишга ҳаққи йўқ. У воқеани борица айтиши лозим. Айниқса, кадр ортидан шарҳлайдиганларнинг иши қийин ва маъсулиятли. Шарҳловчи ўз мавзуси билан, матн билан яхшигина таниш бўлиши билан бирга, доим сергак туриши керак. У мавжуд воқеликни ҳаяжон-эмоцияга берилиб шарҳласа, томошабин ҳам ундан баттар ҳаяжонланади. У ҳар бир дақиқага мос келадиган сўзни топа олиши, эсда қоладиган, ёрқин иборалар, образлардан фойдаланиб жумла тузиши шарт.

Телевидениеда шарҳларнинг ўзига хос хусусиятларини гапирадиган бўлсак, «Газеталар шарҳи» кўрсатувини ҳам тилга олиш жоиз. 1996 йил март ойдан бошлаб Ўзбекистон телевидениеси республикамызда чоп этилаётган газеталарнинг 10 дақиқалик шарҳини бера бошлади. Бундай шарҳнинг пайдо бўлиши сабабларидан бири, газета ададиниң қамайиб кетгани, одамларнинг газета ўқимай қўйгани ва телевидение аҳоли учун ахборотнинг асосий манбаи бўлиб қолганлигидир. Шу сабабли эрталаб газеталарнинг кундалик шарҳи берилма бошланди. Ўша пайтдаги шарҳлар анъанавий тарзда яъни мақолаларга шахсий муносабат билдириш усулида бериларди. Аммо, кейинча шарҳларнинг мазмунини ўзгартирила бошланди. Газеталар, мақолалар ва муаллифларга

нисбатан бошловчининг шахсий фикрлари камая борди, одамлар мақолаларнинг номини эмас, улар ҳақида шарҳловчи томонидан айтиладиган тайёр баҳони қабул қилишга одатлангани учун, ҳатто айрим томошабинлар «шу ҳам шарҳ бўлдими?» деб айтишарди. Мана шундай шароитда ижтимоий онг ривожланмай қолади. Нима яхши, нима ёмон эканлигини шарҳловчи эмас, одамларнинг ўзи фикрлаб билишлари лозим. «Газеталар шарҳи» тўғри йўлни танлаган эди, аммо бу кўрсатув ҳам узокқа чўзилмади.

Замонавий телевидениеда бир савол жуда ўринли - шарҳловчи ихтисослашиши шартми? Албатта, бугунги кунда бошқа соҳада бўлгани каби журналистларнинг ихтисослашуви масаласи муҳим бўлиб турибди. Шарҳловчи чуқур билим, кенг мушоҳада ва ўз фикрига эга булган ижодкордир. Аммо айрим шарҳловчилар воқеа-ҳодисаларни турли ахборот манбаларидан олиб, фақат изоҳлаб беришади, ҳолос.

Мамлакатимиз дунёвий жараёнларга фаол қўшилиб бораётган ва мустақилликнинг тамал тоши мустаҳкамланаётган ҳозирги пайтда ҳар бир кун, ҳар бир соат янги-янги ва бир-биридан долзарб вазифаларни қўндаланг қўймоқда. Бугунги юз берган воқеага ҳар бир ОАВ ўз шарҳловчиси орқали муносабат билдириши ва бу муносабат кенг оммага етиб бориши ҳаётий заруриятга айланиб борди.

Ҳамро АБДУЛЛАЕВ
(ҚҚДУ, доцент)

Тасвир руҳияти ва характер поэтикаси уйғунлиги

Ёзувчи Х.Дўстмуҳаммад «Бозор» романида давр кишилари руҳиятида ҳукмрон ахлокий қусурларни типиклаштиради ҳамда «гоҳ модернизм унсурларидан, гоҳ реалистик тасвир принципларидан, гоҳ романтик бўёқлардан фойдаланган тарзда»¹ Фозилбек характерининг индивидуал кирраларини умумлаштиради. Кишилиқ жамиятининг ижтимоий тафаккури шиддат билан ўсаётган ҳозирги даврда «замонавий қаҳрамон» образини яратиш ҳар бир романнавис олдидаги бош вазифадир.

Адабиётда эса «Бадий характер – бу индивидуал белгиларни ҳам ўз ичига олган ҳолда маълум бир ижтимоий шароитда пайдо бўлган, ижтимоий маъно касб қилган ирода йўналишининг асардаги бадий иродасидан иборатдир. Фақат ижтимоий шароит асосида юзага чиққан шахс иродаси характернинг асарда бадий ва ғоявий негизини таъмин этади»². Олим М.Қўшжонов тўғри таъкидлаганидек, «Бозор» романидаги Фозилбек образи ҳам бугунги ижтимоий бозор шароити туфайли зарурат сифатида юзага келган бадий асардаги маънавий, фалсафий талкиндир.

Ёзувчи романда давр муаммолари ва давр қаҳрамони характерини яратар экан, бу жараёнда турмушнинг оддий икир-чикирларига эмас, кўпроқ

¹ Санжар Содик. Ҳаққонийлик кучи // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2008. 8 декабрь.

² Умутов Х. Бадий психологизм ва ҳозирги ўзбек романчилиги. Т.. 1983. 32 бет.

келажакка дахлдор бўлган воқеа-ҳодисаларга эътибор беради. Шу боисдан ҳам Х.Дўстмуҳаммад яратган қаҳрамонлар ўртасидаги диалоглар шунчалик оддий сўзлашувчилар эмас. Балки характернинг турли хил кифоаларини психологик йўналишда очишга ёрдам берувчи полифоник воситадир. «Бозор» романида диалогларни қўллашнинг (анъанавий услубда ёзилган романларга нисбатан) ўзига хос хусусияти шундаки, қаҳрамонларнинг ўзаро диалогларини кузатар эканмиз, сиз ҳам улар билан бирга муайян муаммо юзасидан баҳс-мунозарарага киришасиз.

Қалбингизда бедорлик уйғотиб, давр муаммолари устида фикрлашга чорлайди. Фақат бугина эмас, китобхонни мантиқан фикрлашга тортиб, давр кифоасини ва қаҳрамони руҳиятини қалбан, ақлан кашф этишга ундайди.

Романда кўзга ташланувчи аниқ хусусият шундаки, ёзувчи реал заминда туриб сюжет ривожини давомида онгли равишда асар ғоясини янада бўрттириш мақсадида романтик бўёқлардан ва модернистик тасвирдан маҳорат билан фойдаланади. Асар экспозицияси ҳам ўзига хос «Дунё боши гулзор, одоши мазор, гулзору мазорнинг ораси бозор» эпиграфи ва «Бозор» тимсоли тасвири билан бошланади. Замонамиз кишилари ва «Бозор» кифоасини очишда бош қаҳрамон Фозилбек билан Қосимбек, Диёрбек, Қадрия, Бахтиш, Вон Суу, Ғулломжон, Эгам Боболар ўртасидаги диалоглардан мохирона фойдаланган.

Х.Дўстмуҳаммад ҳоҳ реал шахслар образини яратсин, ҳоҳ тимсол, рамзий образларини яратсин мунозараларда муаллиф нутқи руҳий ҳолатларни ойдинлаштирувчи вазифасини бажаради. Нафакат руҳий ҳолатларни балки қаҳрамоннинг маънавий «инсон сифатидаги моҳиятини ҳам очишга ёрдам бериши керак». Фозилбек ва Диёрбек ўртасидаги диалогни олайлик: - «Отамизнинг сенга меҳри бўлакча» - деди ақаси қўққисдан. Фозилбек бундай гапни кутмагани, шунинг учун бўлса керак, бу гапнинг замиридаги ниятни илғай олмади. Ақасининг ўйловлари бошқа бир дард билан боғлиқлиги унинг кейинги гапида аён бўлди қўйди.

Бозорбошликни сенга топширсалар, бу ёқда тишини кайраб турган қашкирлар унча-бунча одамни...

Диёрбекнинг кўзлари ўйнаб кетди, унинг назарида шу дақиқада бозорнинг кимнинг ихтиёрига ўтиши ҳал бўладигандек, уқасини кўндирса бас, бахт қуши ўзининг қўлига келиб қўнадигандек эди. («Бозор». 142-бет).

Ақа ва уқа ўртасидаги бу «икки сюжет»ли диалог икки вазифани бажаради. Биринчидан: Диёрбекнинг маънавий кифоасини очиш учун уни муайян муҳитга солиб, бирор фаолияти тасвири орқали «ким»лигини намоён қилиб ўтирмайди. Аксинча баёнчиликдан сакланади. Романнинг сюжет йўналишини анъанавий услубда ёзилган асарлардагидек воқеалар эмас, балки образларнинг фикр мулоҳазалари, дунёқараши, онги ташкил этади.

Ахборот манбаларини яратиш ва улардан самарали фойдаланиш

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 22 сентябрдаги "Давлат ва хўжалик бошқаруви органларининг жамоатчилик билан алоқаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 203-қарори ижросини таъминлаш ҳар бир ташкилот матбуот (ахборот) хизмати зиммасига улкан масъулият юклайди. Матбуот хизматининг биринчи вазифаси – тегишли ташкилотнинг жамоатчилик билан алоқаларини мунтазам таъминлаб боришидир.

Жамоатчилик билан алоқаларни йўлга қўйишнинг иккита муҳим шарти бор. Биринчиси, ташкилот фаолиятига оид ахборотларни доимий равишда жамоатчиликка етказиш бўлса, иккинчиси, жамоатчилик фикрини муттасил ўрганиб бориш.

Биринчи вазифани амалга оширишда ОАВ билан ҳамкорлик муҳим ўрин тутади. Ҳар қандай ахборотни оммага ОАВ тезкорлик ва ҳозиржавоблик билан етказиб беради. Бу жараёнда матбуот хизмати узлуксиз равишда зарур ахборот манбаларини яратиб бориши зарур. Иккинчи вазифани амалга оширишда ҳам матбуотнинг ўрни бекиёс.

Биринчи вазифани тўла-тўқис бажариш, яъни, зарур ахборот манбаларини яратиш ҳақида. Мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган турли ташкилотларнинг матбуот хизматлари асосан ахборот манбаларини яратиш, яъни, тегишли ташкилоти фаолиятига оид муҳим маълумотлар, янгиликларни ёритиб бориш билан ҳам шугулланмоқда. Улар бу вазифани амалга оширишда замонавий ахборот технологияларидан самарали фойдаланишмоқда. Яъни, интернетдаги веб-сайтлари орқали кундалик ахборотларини ёритиб бориш ўз-ўзидан ахборот манбаини вужудга келтиришга хизмат қилади.

Қайсики ОАВ ходими бирор ташкилотдан ахборот олишни истаса, аввало унинг тегишли веб-сайтини кузатиши мумкин. Бугунги кунда қатор давлат, нодавлат нотижорат ташкилотлари, жамоат бирлашмаларининг интернетдаги веб-сайтлари кузатилса, зарур ахборотларни топиш мумкин. Бу эса давлат ва хўжалик бошқаруви органларининг жамоатчилик билан алоқалари тобора ривожланиб боришга хизмат қилади.

Бироқ, ахборот манбаларини яратиш, пировардида, ахборот тарқатиш борасидаги бу илғор усулдан ҳали-ханузгача қўлаб ташкилотларнинг матбуот хизматлари етарли даражада фойдалана олмайtgанидан ҳам кўз юма олмаймиз. Буни уларнинг хўжаkўрсинга "очиб қўйилган" веб-сайтларининг деярли бўм-бўш ёки ғарибгина саҳифаларидан ҳам кўриш мумкин. Бу ўринда гап – кимгадир маломат килиш эмас, балки, бу борадаги илғор усулларни ўз вақтида самарали фойдаланиш, ОАВни зарур ахборотлар билан муттасил таъминлаш ҳақида бормоқда.

Матбуот хизматларининг ана шу фаолиятига журналистлар қандай муносабат билдиришмоқда? Республика газеталарининг сўнгги беш йил мобайнидаги таҳламлирини, айрим тўпламларни кўздан кечиран эканмиз, ушбу мавзудаги тақлифлар, танкидий фикрлар эътиборимизни тортди. “Хуррият” газетасининг 2004 йил 25 февраль сониде ёритилган Динора Дўлтаеванинг “Матбуот котиби: мансабми ё масъулият” сарлавҳали мақоласида шундай фикрлар баён этилган: “Мутахассислар ҳисоб-китобларига кўра, Америка матбуотида чоп этиладиган материалларнинг 80 фоизи (!) пиар маҳсулоти – яъни, матбуот хизматлари тарқатган ахборотдан иборат экан. Энг катта жанжаллар чиққан пайтда ҳам биринчи бўлиб тегишли идора раҳбари ёки матбуот котиби журналистлар олдига чиқиб, расмий баёнот беради. Бизда эса матбуот котиблари керакли ахборотни ҳамма ОАВга етказиш у ёқда турсин...”

Ёш журналист фикрлари кимларгадир таънали туюлар. Бироқ, унинг мақсади – қатор вазирлик ва ташкилотлар матбуот хизматлари фаолиятини яхшилашга қаратилгани сезилиб турибди.

Журналист Тошпўлат Раҳматуллаев “Америка журналист нигоҳида” деган китобида АҚШ Давлат департаменти матбуот хизмати томонидан ҳар куни ўтказиладиган брифинг ҳақида шундай ёзган: “Эргалаб соат 4.45 да матбуот хизмати ходимлари газета, телевидение материалларини таҳлил қилишга киришади. Интернетдан газеталар чиқиши кўздан кечирилади. Ана шундай таҳлил асосида шу куннинг энг долзарб муаммолари аниқланади ва брифингда журналистлар томонидан берилиши мумкин бўлган саволлар рўйхати тузилади. Ушбу материалларни олгач, матбуот котиби Пентагон, ҳарбий разведка, Марказий разведка бошқармасига мурожаат этиб, айти пайтда нималар ҳақида очиқ гапириш мумкину нималар ҳақида мумкин эмаслигини маслаҳатлашиб олади. Яъни давлат ва ҳарбий сирларга кириши мумкин бўлган маълумотлар аниқланади”.

Д. Дўлтаева ўз мақоласида матбуот хизмати ходимларидан зарур ахборотни олиш муаммога айлангани ҳақида қуюнчақлик билан ёзса, таникли журналистнинг китобида АҚШ Давлат департаменти матбуот хизмати томонидан ҳар куни брифинг ўтказилиши ҳақида ҳикоя қилинган. Демак, қатор матбуот хизматлари фаолиятини янада такомиллаштириш учун АҚШ каби тараққиёт чўққиларини забт этаётган давлатларнинг матбуот хизматлари тажрибасини атрофлича ўрганиб, илғор тажрибалардан андоза олишимиз фойдадан холи бўлмайди.

АҚШлик мутахассис Маргерит Хокси Салливан хоним 2003 йили юртимизга ташриф буюриб, матбуот хизматлари ходимлари билан суҳбат ўтказган эди. Сўнг, улардан бир гуруҳини Америка Қўшма Штатларига тақлиф қилди. Улар қаторида АҚШга бориб келган журналист Улуғбек Долиев ўз таассуротларини шундай баён этганди: “Матбуот хизматлари фаолияти АҚШда қанчалик муҳим ўрин тутишининг гувоҳи бўлдим. Ўрганса арзийдиган жиҳатлари жуда кўп экан...”.

Матбуот котибларимиз ўша “ўрганса арзийдиган жиҳатлар”, умуман АҚШда кўрган-билганлари ҳақида батафсилроқ мақолалар ёзганларида нур устига аъло нур бўлур эди.

Ёш журналист Нилуфар Очилова Германияда икки ярим ой амалиёт ўтаб келди. У “Тенгдош” газетасининг 2004 йил 14 февраль сониди ёритилган бир суҳбатида шундай фикрларни баён этган: “Малакавий битирув ишимда Германия парламентида Паблик Рилейшнзнинг қўлланилишини кўриб чиқдим. Назарий билимлар билан бир қаторда амалий тажриба инсон билимини оширади. Германия федерал ерлари орасида ўз мавқеига эга бўлган Саксония парламентининг Паблик Рилейшнз бўлимида малака оширишим мени сиёсий парламентнинг омма билан қандай алоқада бўлишини кўришга ва ўрганишимга тurtки бўлди. Саксония парламентининг жамоатчилик билан алоқалар бўлимида иш олиб борувчи жами саккиз киши парламент фаолиятини ёшларга таништириш борасида йил давомида турли кўргазмалар, баҳсли мунозаралар билан бирга “Очиқ эшиклар куни” ҳамда “Саксония куни” каби тадбирларни ташкил этади. Мен мана шу кунларнинг гувоҳи бўлдим”.

Кўриниб турибдики, республикаимизда жамоатчилик билан алоқаларни ривожлантиришга хизмат қиладиган матбуот хизматлари фаолиятини раvнак топтиришимиз учун имкониятлар етарли. Бунинг учун биринчи галда шу соҳадаги назарий илмларни пухта ўзлаштирсак, иккинчидан, жаҳондаги илгор тажрибалардан андоза олишимиз қанчалик зарур эканлиги ҳаёт тақозосига айланган.

Матбуот хизмати қайси соҳага тааллуқли? Қайси ўқув юртларида унинг мутахассисларини етиштириш мумкин? Назарий асосларини қайси фанлар ўргатади?

Кўпчилик учун ҳали янгиликдек туюлаётган соҳа – матбуот хизматининг номидан ҳам кўриниб турибдики, у матбуот соҳасида ўзига хос бир йўналишдир. Фаолияти эса журналистика, ОАВ билан ҳам боғлиқ.

Сўнгги йилларда журналистика факультетларида матбуот хизматининг назарий асослари махсус фан орқали ўргатила бошланди. Зеро, ўқув режамизга киритилган “ОАВ ва матбуот хизматлари” дарсида талабалар бу муҳим соҳанинг ҳам назарий пойдеворини ўрганишгаётган бўлса, амалиётини вазиrлик, ҳокимлик ва етакчи ташкилотлар матбуот хизматларида ўзлаштириб олишмоқда.

Республика журналлари ва газеталарида жамоатчилик билан алоқалар йўналиши бўйича бир қатор мақолалар чоп этилди. Хусусан, “Жамият ва бошқарув” журналининг 2003 йил 4-сониди ёритилган “Фанлараро фан”, “Ўзбекистон матбуоти”нинг 2003 йил 6-сониди “Матбуот хизмати ва ОАВ”, 2005 йил 1-сониди “Икки палатали парламент”, 6-сониди “Мақсад: ахборот тарқатиш”, “Адвокат” журналининг 2003 йил 3-сониди “Ошкоралик мезони”, “Тафаккур” журналининг 2004 йил 3-сониди ёритилган “Тафаккур майдони”, “Мулоқот” журналининг 2004 йил 5-сониди “Маънавий қанот”, “Филология масалалари” журналининг 2005 йил 2-3 сонларида “PR ва матбуот хизматлари”,

"Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетасининг 2005 йил 18 март сониди "Ўзаро ҳурматга асосланган муносабат", "Хуррият" газетасининг 2005 йил 19 октябрь сониди "Матбуот хизмати: мақсад ва масъулият", 2006 йил 27 сентябрь сониди "Ахборот тезкорликни талаб қилади", "Моҳият" газетасининг 2005 йил 16 декабрь сониди "Глобаллашув: ахборот манбалари", 2006 йил 10 март сониди "Интернетда янги веб-сайтлар" сарлавҳали мақолалар шулар жумласидандир.

Қайсики ташкилот кенг жамоатчилик билан мунтазам алоқалар ўрнатмас экан, демак, уни кўпчилик билмайди, билмаганидан сўнг ҳеч ким унга мурожаат қилмайди, фаолиятига муносабат ҳам билдирмайди. Ўз-ўзидан аёнки, ҳеч ким билан алоқа қилмайдиган, бировнинг қорига ярамайдиган ташкилот фаолияти билан ҳеч ким қизиқмайди. Жамоатчилик назаридан йироқ ташкилот амалда ҳаётдан йироқлашиб қолаверди...

Жаҳон андозаларини ўрганган ҳолда биз PR фанидан жамоатчилик фикрини шакллантиришда, омманинг фикрини ахборот ёрдамида бошқаришга эришишимиз мумкин. Зеро, PR давлат ва жамият ташкилотлари билан бирга қонун чиқарувчи органлар, ҳокимият органлари билан бир томондан, иккинчи томондан, кенг халқ оммаси, шахслар, ижтимоий гуруҳлар ва институтлар ўртасида ўзига хос алоқа ўрнатишга ёрдам бериши шубҳасиз.

Юргимизда матбуот хизматлари фаолиятига сўнгги йилларда алоҳида эътибор берилаётир. Зеро, қатор вазирлик, қўмита ва турли ташкилотларда матбуот хизматлари фаолият кўрсатаётган фикримиз далилидир. Айни вақтгача вазирлик, ҳокимлик ва бошқа турли ташкилотларда ташкил этилган матбуот хизматлари кўпроқ тажрибалар асосида фаолият кўрсатиб келаётгани сир эмас. Айтиш мумкинки, баъзи соҳаларда бу борада муайян тажрибалар ҳам тўпланди ва у жамиятда ўзига яраша воқелик сифатида кўзга ташланмоқда.

АҚШлик мутахассис Маргерит Хокси Салливан хонимнинг «**Масъул матбуот котиби**» тўпламида матбуот хизматини ташкил этиш ва унинг фаолиятини муайян мақсадларга йўналтириш борасида муҳим фикрлар баён этилган. Матбуот хизматларини рағбатлантиришда халқаро андозалар ўзига хос тажриба мактаби бўлиши мумкин. Масалан, АҚШ вице-президенти бўлган Дик Чейнининг матбуот котиби Жулиана Гловер матбуот хизмати ходимлари фаолиятига оид фикрларини шундай ифода этган: «Яхши матбуот котиби янгилик тизимида ишлайдиган ҳар қандай қонуний ташкилотнинг ахборот тўғрисидаги ҳар бир сўровини, ҳатто: «Мен бу масалага кейинроқ қайтаман» деган бўлса-да, қондириши шарт. Олдий ҳушмуомалалик асосий қоида бўлиб хизмат қилиши даркор. Гарчи ушбу дамда матбуот душманларча отланиб турган бўлса ҳам, улар ахборот тарқатиш учун керак бўлиб қоладиган вақт келади. Шундай дам келганда улар қимдан қарздор эканликларини унутишмайди» деган фикри ҳар қандай матбуот котиби учун асқотиши мумкин.

АҚШда президентлик бошқаруви тизими масалалари бўйича эксперт бўлган Стивен Хесснинг фикрича: «Матбуот хизматида ҳукуматнинг садақаси ёки унинг таъсирчанлик кўрсаткичи сифатида эмас, балки эркин жамият табиатидан ва давлатнинг фуқарога муносабатидан келиб чиқадиган нарсаси сифатида қараш керак. Демократия шароитида ҳукумат учун, у қандай

бошқараётгани тўғрисидаги ахборотни оммага етказишдан ҳам кўра нима табиийроқ бўлиши мумкин? Демократик жамиятда матбуот билан мулоқот, бу – бурч!».

Демокримизки, матбуот хизматлари фаолиятига оид назарий билимлар, амалиётда эса халқаро тажрибалар қанчалик чуқур ўрганиб борилса, улардан ўз фаолиятимизда ҳам самарали фойдаланиш имкони пайдо бўлаверади.

Шуни эътироф этиш жоизки, сўнгги йилларда юртимиздаги кўплаб ташкилотларнинг матбуот хизматлари фаолияти такомиллашиб бормоқда. Улар фаолиятини янада ривожлантириш мақсадида амалиётда қўллаш учун услубий қўлланма яратишга ҳаракат қилдик. Унда баён этилган тавсиялардан матбуот (ахборот) хизмати фаолиятида кенг фойдаланиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараккиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. –Т.: Ўзбекистон, 2003. – 320 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Оммавий ахборот воситалари соҳасида кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш давлат дастури тўғрисида”ги қарори. 2006 йил, 7 август.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Давлат ва хўжалик бошқаруви органларининг жамоатчилик билан алоқаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори. 2006 йил, 22 сентябрь.
4. Аврамов Д.С. Профессиональная этика журналиста: Учебное пособие. –М.: МГУ, 2003. – 237 с.
5. Алешина И. Паблик рилейшнз для менеджеров. –М.: ИКФ Экмос, 2002. – 480 с.
6. Арзиев Ф. Паблик рилейшнз – ахборот ортидаги манфаат. //Халқ сўзи. 2003, 4 ноябрь.
7. Блэк С. Введение в паблик рилейшнз. Ростов-на-Дону: “Феникс”, 1998. – 320 с.
8. Засурский Я.Н. Искусство свободой. Российская журналистика: 1990-2004. – М.: МГУ, 2004.
9. Катлип С.М., Сентер А.Х., Брум Г.М. Паблик рилейшнз. Теория и практика. – М.: Вильямс, 2003. – 624 с.
11. Королько В. Основы паблик рилейшнз. – М.: “Рефл-Бук”, К.: “Ваклер”, 2001. – 528 с.
12. Лугат-маълумотнома: Журналистика. Реклама. Паблик рилейшнз. 1700 атама. /Нестеренко Ф., Казем М., Маматова Я., Ирназаров К. ва бошқ. –Т.: “Зар қалам”, 2003. – 400 б.
13. Монахов В. Свобода массовой информации в интернете. –М.: “Галерея”, 2005. – 416 с.
14. Муминов Ф. Паблик рилейшнз: история и теория. –Т.: “Ижод дунёси”, 2004. – 120 с.
15. Муминова Ф. Современные зарубежные СМИ. –Т.: “Университет”, 2004. – 100 с.
16. Ольшанский Д.В. Политический PR. СПб. – М.: “Питер”, 2003. – 456 с.
17. Почепцов Г. Паблик рилейшнз для профессионалов. –М.: “Рефл-Бук”, К.: “Ваклер”, 2000. – 624 с.
18. Пресс-службы и близость. Составитель – П.А.Полонский. –М.: “Юридический мир”, 2006. – 90 с.
19. Рахматуллаев Т. Америка журналистнинг охида. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2003. – 100 б.
20. Салливан М. Масъул матбуот хизмати. Regional Program Office. Vienna. RPO. –Т.: 2002. – 74 б.
21. Холдков Ж. Жамоатчилик фикри: у қандай шакллантирилади? // Фидокор. 2005. 28 июнь.
22. Чумпков А. Связи с общественностью. –М.: “Дело”, 2000. – 271 с.

**Бердак хәм Өтеш шайырлардын өз-ара
дөретиўшилик байланыслары**

Әлбетте, хәр қандай жәмийетлик шараятларда да әдебий байланыслар әмелге аса беретугынлығы тарийхый әдебий процесстеги ҳақыйқат шынлық екенлигин бизиң өткендеги дәўирлеримиз айқын тастыйықлап отыр. Сол айтылғанындай-ақ өткен XIX әсирдеги қарақалпақ классик шайырларына да мәмлекет хәм басқа да жоқары басқыштағы орынлардың белгили унамлы шараятлары жаратып берилмесе де олар арасында, яғный Күнхожа, Әжинияз, Бердак, Өтеш, Омар хәм тағы басқалардың белгили дәрежеде дөретиўшилик қатнаста болғанлығын, хәттеки олар атаклы орта Азия шайырлары менен көзбе-көз ушырасып, тығыз контактлы байланыслар орнатпаса да, солардың тәлипилими менен әдебий поэтикалық шеберликлеринен хабардар болып, олардан тәлим алып отырғанлығын тарийх бетлери анық тастыйықлайды. Әсиресе, солардың ишинде атаклы қарақалпақ шайыры Бердак пенен оның заманлас хәм заңгилес, қатарлас шайырларының бири Өтеш шайырдың өз-ара творчестволық байланыслары менен олар арасындағы дөретиўшилик, поэтикалық үнлесликлер сол әдебий процессти дурыс түсинийде үлкен әхмийетке ийе.

Усы мәселеде ең алды менен Бердак шайырдың өзи жазып қалдырып кеткен мынадай қатарларына айрықша дыққат аударып, оны биз сөз етип отырған көзқараслар руўхынан таллап өтиўимиз мақул болар еди.

Белгили халыққа нышаны,
Ядымда тур хәр қашаны,
Қартайғанда Күнхожаны,
Көрген күнлерим, күнлерим.

Айтып сөзлерди тыңлатып,
Кемис жерин хәм оңлатып,
Бир ярым ай бирге жатып,
Хәз етип өткен күнлерим.¹

Бердимурат мениң өзим,
Күнхожаны көрди көзим,
Еситтим Әжинияздың сөзин,
Олар хәм шад болған емес.²

Демек, бул қатарлардың өзи-ақ биз сөз етейин деп отырған шайырлар хәм халқымыздың белгили сөз шеберлериниң арасындағы өз-ара байланыслардың сөзсиз түрде әмелге асып отырғанлығын дәлийллейди. Ҳақыйқатында да бир ярым ай бирге жатып сәубетлес болып, өз-ара пикирлер алысыў - бул әнейи

¹Бердак. Таңдамалы шығармалары. -Нөкис: "Қарақалпақстан" 1987. Б. 145.

²Бердак. Таңдамалы шығармалары. -Нөкис: "Қарақалпақстан". 1987. Б. 136.

кубылыс емес, ал ол нағыз устаз-шәкіртлік байланыстардың жүдә тереңлесіп кеткенлігін аңлататуғын фактілердің биірі болып есепланады.

Ең алды менен Бердақ хәм Өтеш шайырлар арасындағы әдебий байланыстардың сыпатлы таманы екі шайырдың поэзиясының да өткір халықлық сыпаттарының басымдылығында, реализминің, турмыс шынлығын сәулендіріудегі объективлігінің өткірлігінде болып есепланады. Дурысында екі шайыр да теңдей ортақ болған бір социаль жәмийетлік дәуірде өмір сүріп, олар сол дәуірдің шынлығын, сол жылларға тән болған типик шараятлар менен дәуір қарама-қарсылықтарын, социал әдалатсыздықтар менен ел басқарыу іслері арасындағы наданлық пенен ақыл-парасатсыздықтарды, сатқынлықты, садалықты, алдаушылық пенен өсек-өтірікшілікті, халықтар арасындағы көбірек болып тұрған ала ауыздық пенен урыс-қағыс, қан төгіспелерді, киши яки болмаса аз сандағы халықтардың үстинен үстемлік етіушілік, миллетшілік, шовинизмнің белгілерін де хадалый түрде ашықтан-ашық хәм терең образлы халда ашып сәулендірмеуі мүмкін емес еді. Әсіресе, усындай социал-жәмийетлік позицияларда хәм оларды образлар арқалы тереңнен сәулендіріуде барлығынан да бұрын Бердақ шайыр поэтикалық жақтан алда тұрды десек асыра сиптеушілік емес екенлігі хәзіргі пайытлары анық белгілі болып қалды. Усындай көзқараслардан Бердақтан поэтикалық жақтан үлгі алып, оның менен өзінше дәретиушілік жарыста болған, қатарма-қатар, зәңгілес мәністе қәлем тербеткен Өтеш сыяқлы шайырлар аз болған жоқ.

Бердақ шайыр хәм Өтеш Алшынбай улының поэзиясы арасындағы өз-ара поэтикалық байланыстардың тағы бір таманы қарақалпақ халқының ұллы классик хәм патриот шайыры менен Өтеш шайырдың поэзиясының жоқарыдағыдай мәселелерді қәлеген шығармаларында да көтеріп шығыудағы айрықша батыллығы ер жүрекшілік белгілердің биірі болып есепланады. Міне, усындай мәселелердің этирапында қалай еткенде де Бердақ басқа шайырлар менен бірлікте Өтеш шайырға да поэтикалық шеберлік жағынан үлгі болды десек қәте емес сыяқлы. Бизің бул сөзлеримізді Өтеш шайырдың Бердаққа хұрмет ретінде арнап жазған төмендегі қатарлары айқын тастыйықлайды.

Бердақ пенен халық дус етті,

Әжайып жақсы ис етті,

Оның дослығын көрсетті,

Наразылық исти сәўмеймен.

....Халықтан озған шайыр Бердақ – қолдаулы.

Хақыйқатында да, бұнда терең иззет хұрмет көрсетіу бул Өтеш шайырдың ишкі психологиялық хәм моральлық дәретиушілік дұнъятаныушылық көзқарасларында бірден ямаса тосыннан келип шықпағандығы анық. Ол Бердақтан оғада көп ғана үлгі хәм тәлім-тәрбиялық сыпаттарды өзіне қабыл етіу арқалы да өз поэзиясының терең мәнілілігі, жоқары идеялылығы менен бірге жоқары эстетикалық тәсіршенділігі менен унамлы өзгеше поэтикалық сыпаттарына да ерисіп отырды.

Бердақ хәм Өтеш шайырлар арасындағы өз-ара дөретиўшилиқ байланыслардың жүдә жоқары басқышларға көтерілгенлигин Өтештиң «Бердақ баксыға жуўап», «Өтти дүньядан» атлы дөретпелери анық тастыйықлайды. Себеби, екеўи де әдебияттаныў илиминде бурыннан айтылып киятырганында, тәнха уллы классик шайырға арналғанлығы хәм өзлериниң жоқары көркемлик шеберлик сыпатлары, өзінше ишки поэтикалық дүзилиси менен парк қылады.

Сондай-ақ, Өтеш шайырдың «Бердақ баксыға жуўап» қосығының сюжетлик-композициялық бағдары – Бердақтың «Шежире»си сыяқлы өз ишине бираз жылларды, бир қанша дәуірлерди хәм сол ўақытлардағы бир неше бийлердің образларын ашып беріўи жағынан да тек ғана айтысқа емес, ал эпикалық шығармаға ямаса айтыс пенен дәстанның, шежирениң сыпатлы өзгешеликлерин өзине жәмлестирип синтезлеўи арқалы айрықша өзине тартып тур.

Өтеш шайырдың «Өтти дүньядан» дөретпеси Бердақтың өлимине арналып, тийкарынан 108 бәнт, барлығы 438 қатар қосықтан ибарат болып ол 7 бөлимнен турады. Ең айрықша белгиси сонда Өтеш шайыр да бунда ең алды менен Бердақ сыяқлы дәслепки бөлиминде қарақалпақ халқының улыўма тарийхына қысқаша тарийхый поэтикалық экскурс жасайды, Едил-жайық бойларын, Ноғайлылар дәуирин, улыўма шежирешиликти, Түркстанды тилге алады.

Оны Өтеш шежиреден көрмишлер,

Соның аз-кем жерин айтып бермишлер,-деп жазады.

Усы шығарманың Бердақ шайырға арналған бөлими өз тәсиршеңлиги, айрықша эмоционаллығы, өзгешелеў бир поэтикалық пафосы менен де көзге тасланып турады. Онда лиризм, лирико-психологиялық сыпатлар, ўақыя хәм тарийхый шынлық ҳақыйқатлылығының детальластырып, картиналар арқалы беріў күшли сезиледи. Усындай сыпатлар шығарманың прологлық бөлиминде-ақ айқын көринип тур. Шығармада

Еңирей-еңирей көздің ети түрилди,

Көрген адам қорқар мениң түримди,

Жүрген-турғанларым көзге көринди,

Рас-ақ өттиң бе, достым дүньядан. (137)

деген сыяқлы лирик қахарман – шайырдың ишки психологиялық халатларын беріўши қатарлар мол. Булардың барлығы шығарманың көркем-эстетикалық, поэтикалық сыпатларын көтеріп тур.

Бундай картиналық сүүретлеўлер Өтеш шайырдың лиро-эпик шығармасы болған «Өтти дүньядан»ға айрықша бир эстетикалық поэтикалық сыпатлар енгизип, оның Бердақтың өзи дөреткен шежирелик сыпат дәстүрин бийкарламастан, ал соны ишки композициялық, поэтикалық жактан байытып, түрлендирип беріўге хызмет етеди.

Бизиң ойымызша Бердақ шайыр хәм Өтеш поэзиясы арасында өз-ара дөретиўшилиқ-поэтикалық шеберлик байланыслар усылардан ибарат хәм буны және де теренлестирип изертлеўлер мүмкин деп ойлаймыз.

Қахарманлық дәстанларда түс мотиви

Қарақалпақ халқы өзинің эпослық мийрасына бай. Бул мийраслар өткен кенес дәуириде халық ауызынан жыйналып, баспада жәрияланып изертлениу объектине айланды. Үлкен изертлеулер исленди. Деген менен, қарақалпақ фольклористикасында қахарманлық дәстанлардың еле сөз етилмей, изертлеу объектинен шетте қалып қиятырғанлары бир канша. Және, қахарманлық дәстанлардың үйренилиуінде эпослар генезиси, дәуирлик өзгешеликлери, шынлыққа катнасы, тарийхыйлығы, көркем формалық өзгешелиги т.б. мәселелер шешим хәм жуўмақларды күтип турған актуаль мәселелерден саналады. Қахарманлық дәстанлардың структуралық, моделлик сыпатлары фольклористикада изертлеуди талап етип турған, дәстанлардың жанрлық өзгешелигин ашып беріудеги және бир зәрур тәреплериниң бири. Қахарманлық дәстанлардың изертлениуінде мотив мәселеси, олардың терең үйренилиуи жүдә әхмийетли. Мотив ҳаққында қарақалпақ фольклористикасында жалпы аты аталып, айырым мотивлердиң халықлық, идея-тематикалық мазмуны фольклористикада талқыланғаны ғана болмаса, арнаулы түрде мотив түсиниги, структуралық көлемдеги әхмийети, оның сюжетке катнасы, сюжетти бирден-бир раўажландырыушысы екенлиги, мотивтиң түрлери т.б. изертленбей шетте қалып қиятыр. Усындай мотив түрлериниң бири түс ҳаққында азы-кем сөз етип өтпекшимиз.

Мотивтиң қолланылуы өзгешелигинде тийкаргы сюжетти бириктириуши. оларды раўажландырыушы ен баслы түрлерин, негизгилерин нәзерде тутамыз. Себеби, мотивти белгили дәрежеде бармак бүгип санап шеклеп таслау мүмкин емес. Қахарманлық дәстанларда («Алпамыс», «Қоблан», «Едиге», «Ер Шора») батырдың туўылыуы, батырдың атланысы, жекпе-жек гүреси т.б. мотивлер қатарында түс көриу мотиви сюжетти курамалы бағытта жетеклеп раўажландырыушы кубылыс. Әдетте, унамлы персонаж, көпшилик жағдайларда унамсыз персонажлар тәрепинен де түс көриу эпизоды қолланылады. «Алпамыс» дәстанында Тайшыхан түс көреди, түсин хеш ким жорый алмайды. Сонда Көкеман куўқыл мәстан кемпирдиң хабарын береді. Патша мәстанды алдырып, түсин бир-бир баян етеди. Әдетте түсти баян етиу эпикалық көркемликте, сулыу қатарларда бериледи.

Жатырып едим тахтымда,

Әйне сәхәр ўақтында,

Түнде жаман түс көрдим,

Түсимде әжеп ис көрдим...

деп басланады. Солай етип, түсинде Тайшыханның қойларына арқадан бир бөри тийискени, Әшим кәл оны айырыуға халы жоқлығы, қойларды таслай келип Арзайым атлы қызына қол салғаны, не қылады шопан деп қарсыласып барғанында оның жағасына қол салыуы, таўлан жерге урыуы, басын кесип алыуы, тахтына жүрис қылыуы, буннан кейин патшаның хаўлығып ояныуы сөз етиледи. Түстиң жорылыуында мәстан тәрепинен Байсыннан батырдың

киятырғанлығы айтылады. Бул мотив аркалы дәстанның ўақыясы және шийеленисип барады. Енди патша мәстаннан Алпамысты елге жетпей жолда жоқ етиўди сорады.

«Қоблан» дәстанында Қобланның түс көрип Бөке дәўди жеңгенлиги, «Шора» дәстанында Нәриктиң түсинде әл ҳаўадан қаршыға қус пәлпәлlep келип ийнине коныўы, алмас қылышты қолына алып, қынабына салып қойыўы кусаған түс мотивлери бериледи. «Едиге» дәстанында Тоқтамыстың көрген түси – батыр Едигениң келиўи, тахтын алыўы, астарлы бағытта сўўретленеди. Булардын барлығы зайыбы тәрепинен жорылады.

Қахарманлық дәстанларда түс сюжетлик линияда азгана орынды алғаны менен ўақыяны шийеленистирип, курамалылық келтирип шығарады. Көрсетилген мысаллардағы түс көрген персонажлар бул процесстен кейин жедел ҳәрекетке түседи. Усылай ўақыя раўажлана береди. Түс мотиви пүткил ўақыя жуўмағын аныклап та турады. Душпан күш қандай ҳийле сумлық ислесе де ҳақыйкый түстеги астарлы ўақыялар орынланады.

Улыўма фольклор дүньясы мотивлердиң көплигинен куралады. Мотивлер аркалы көрсетиледи. Мотивлерде фольклор шынлығының – мазмун жобасының ҳәм билдирилиў, көрсетпелилик жобасының ажыралмаслығы сәўлеленеди.

Патима АЛЛАМБЕРГЕНОВА
(ҚКМУ, оқытыўшы)

Сөз салмағы – көркемликте
(Бердақ лирикасы мысалында)

Қаракалпак әдебияты тарийхы ҳаққында сөз болғанда Бердақ Ғарғабай улының дөретиўшилиги өз алдына бийик шың екенлиги мәлим. Әлбетте, оның тийкары шайыр шығармаларының көп қырларында, ой-пикир дүньясының теренлигинде. Сонлықтан шайыр дөретиўшилигин изертлеген илимпазлар Н.Дәўқараев, И.Сағитов, Х.Хәмидов, О.Кожуров, К.Мәмбетов, Ә.Пахратдинов, Б.Курбанбаев, Қ.Жәримбетов х.т.б мийнетлери менен мақалаларында Бердақ дөретиўшилигиниң анаў, яки мынаў тәреплери кеңнен сөз етиледи. Лекин, бүгинги күнимизде шайыр шығармаларының көркемлиги мәселесин орынлы сөз етиў әҳмийетли. Шайыр лирикаларында инсанның кеўил туйғыларын тербетиўши сезимлер, ой-пикирине қозғаў салатуғын мазмунлар терек түрде жеткерилген. Мысалы:

Ел қыдырып, ел гезген мен,
Бираз адамнан безгенмен,
Сумлықтың бәрин сезгенмен,
Ағалар мынаны көрдим.

Мен шайырман, шайтан емес.
Айтпасаң сөз ядқа келмес,
Бул сөз парқын надан билмес,

Оларды көз бенен көрдим. («Көрдим» қосығынан. Бердақ. Таңдамалы шығармалары. Нөкіс, 1956, 83-бет.)

Шайыр биринши шуўмақта не демекши? Бунда шайыр өмир сүрген дәуириниң қарама-қарсылықлы шынлықтарын, яғный өз ишинен шыққан аталық бийлердиң әдалатсызлығы, бир тәрәптен Хийўа ханлығынан салынған салықлар, есапсыз азаптар алып келгенлигин, әпиўайы жайдары қосық формасы арқалы сүўретлесе, екінши шуўмақта шайырдың уллылығын, сөз мәнисин улығлауында көремиз. Себеби, ақыллы менен наданның арасында кәңшелли шексізлик бар. Мине, сол дәуірде наданлар кимлер?-деген сораў оқыўшының дыққатын қаратады. Мине, бул мазмун шайырдың шайтан көз бенен көрди, сөзлери аллитерациялық бағдарда көркемликте тәмийинлеген.

Және де: Сине сәнлери келискен,

Ямаса: Көрдим-көрдим, аға беглер.

Жақсылар жаманды теклер («Көрдим», 81-бет.)

Бул қатарларда да с,с,к,к,ж,ж сеслериниң тәкирарланғанлығы аллитерация арқалы антонимлик пикирлер терең жеткерилген. Бундай бағдар шайырдың «Надан болма», «Дәўран», «Заманда», х.т.б. қосықтарында шебер қолланылған. Аллитерациялар 10-11 буўынлы 3-4 буўнақтан ибарат қосықтарында да мазмунды тереңлестіріп, көркемлекте күшейтип турғанын қорығимизге болады. Мысалы:

Жылдан-жылға //заман //териске айналды,

Жол табалмай //ақыллылар //ойланды,

Жүйрик шешен// тиллеринен //байланды,

Қаранғы// қаплаган //қайғы заманда. («Заманда», 48-бет.)

Улыўма, Бердақ лирикаларының көркемлекте шайырдың аллитерациялардан орынлы пайдаланыўында, заман шынлығын кескин ашыўда, хәттеки, символлық, аллегориялық сүўретлеўлерден де пайдаланыў өзіншилигинде көринеди.

Дәўлет ПАХРАТДИНОВ
(ҚКМУ, оқытыўшы)

ХІХ әсирдин ақыры ХХ әсирдин басындағы қарақалпақ поэзиясында дидактикалық қосықлар

Қарақалпақ әдебияты пайда болғаннан баслап хәзирги күнге шекем өз басынан қанша дәуірлерди хәм жәмийетте өткерген болса, сол дәуірлердеги әдебиятқа қандай өзгешеликлер болғанын үйренип барыўымыз керек.

Қарақалпақ әдебияты өзиниң көп әсирлик раўажланыў тарийхына ийе. ХІХ әсирдин ақырына шекем бурын әдебиятымызда өз көринисин таппаған хәр қыйлы лирикалық жанрлар пайда болды. Олардың раўажланып хәм жетилисиўине аўызсеки хәм классикалық әдебият ўәкиллериниң салмаклы үлеслери бар екени сөзсиз.

Айызеки әдебиет үлгилери болған терме-толғаулар, нақыл-мақаллар озиниң идеялық мазмуны жағынан турмыстың барлық тарауларын өз ишине алатуғын кең тематикаға ийе. Яғный, оларда әуладлар тәжірийбеси, турмыс ҳақыйқатлығынан туўған, адам өмиринде болып өткен түрли ўақыялардың, терең ой-пикирлердиң жуўмағы келешек әуладқа нәсият хәм ўәсият етилген. Сонлықтан да, мазмунында ақыл-нәсият пикирлерди қамтыған шығармалар қарақалпақ әдебияты тарийхында, жәмийетлик турмыста үлкен орын тутып келеди.

XIX әсир қарақалпақ әдебиятында шайырларымыз ақыл-нәсият мазмунында бир қанша шығармалар дәретти. Қарақалпақ поэзиясында дидактика өз алдына жанр болып қәлиплесўин әдебиятшы Қ.Жәримбетов былайынша тәрййплейди: «Қарақалпақ шайырлары халық дидактикалық поэзиясының, Ахмад Яссаўийдиң, әсиресе, Мақтымқулының жолынан барып, нәсият қосықларын жазыўда өзлерине үрдис етип алды. Нәтийжеде ақыл-нәсия қосықлары өз алдына үлкен бир лирикалық жанрға айланды.»¹

Төрт қатарлы бәнтлерден ибарат дидактикалық шығарма жазыў XVIII әсирдиң ақыры XIX әсирдиң басында пайда болған. Қосықтың пайда болыўына, әлбетте, терме-толғаулардың, нақыл-мақаллардың тәсири күшли болды. XIX әсир қарақалпақ әдебиятында дидактикалық қосықлардың жанрлық өзгешеликлерин хәм раўажланыў тарийхын арнаўлы түрде изертлеген Қ.Турдыбаев дидактикалық қосықлардың пайда болыўы ҳаққында былай дейди: «XIX әсир шайырларының дидактикалық қосықлары тийкарынан мазмун жағынан халық термелери менен жыраў-шайырлар әдебий мйрасларының даўамы саналады. Халық дәретиўшили-гиндеги хәм де жыраў-шайырларға тийисли болған терме-толғаулардың бәнти шашыранды көринисте болса, XIX әсир шайырлары оларды жазба поэзия өзгешеликтери менен байытты, толықтырды – олардың дидактика-лық қосықлары мурабба формасын алып, а-а-а-б түринде уйқас тәртибине ийе болды.»² Терме-толғауларда бәнттиң хәм уйкастың турақлы болмаўы XIX әсирге келип жазба әдебиятта сапластырылды. Төрт қатарлы бәнтлерде белгили бир уйкасқа түсетуғын қосық қатарларында шығарма дәретиў үрдиске айлана баслады.

XIX әсир қарақалпақ шайырлары Күнхожаның «Неге керек», «Керек маған», «Бара алмас», Әжинияздың «Керек», «Йигитлер», «Болмаса», «Аржағында болмаса», Бердақтың «Халық ушын», «Жаксырақ», Қашан рәхатланадурсаң», «Балам», Өтештиң «Дәрқир», «Қарыз алма» хәм т.б. қосықлары өз дәўириниң дидактикалық мазмунда жазылған қосықларының үлгилери сыпатында көзге тасланады. Ал, XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы қарақалпақ лирикасында алдыңғы дәўирлерге қарағанда ақыл-нәсият мазмунындағы қосықлар аз жазылғанының гүўасы боламыз.

Хәр бир дәўирдеги раўажланып баратырған әдебиет белгили бир бағытты хәм жанрларды өзінде жетилистирип отырады. XIX әсирдиң ақыры XX

¹ Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қасиеттери хәм раўажланыў тарийхи. Нөкис, "Билим", 2004. 65-б.

² Турдыбаев Қ. XIX әсир қарақалпақ әдебиятында дидактикалық қосықлар (жанр өзгешелиги хәм раўажланыў тарийхи). Филология илим. канд. диссерт. автореф. Нөкис, 2005. 17-б.

эсирдин басында жаратылган шығармалардың мазмунына нәзер аударар екенбиз, ақыл-нәсиат қосықтарына қарағанда сол заманның күнделікли турмыс тиричилигин сұйретпей публицистикалық хәм тәрийп қосықлары көп дөретилген. Буның менен биз бул дәуірде дидактикалық шығармалар жазылмады демекши емеспиз, тек ғана ол қолланылуы тәзлігін пәсейткенін айтпақшымыз. Дидактика XIX эсирдин ақыры XX эсирдин басына шекем-ак дәуирдин талабына бола писип, жетилискен еді.

XIX эсирдин ақыры XX эсирдин басында Гүлмураттың «Надан екенсең», Құлмураттың «Демишлер», «Не пайда», Бегжанның «Дигилдик», «Қалли куу», Қоразбектин «Бир өмир майдан ишинде», Әбдикәдирдин «Ол неге дәркар», «Болар», «Керек», «Мегзер», «Жаксы», «Жигирма беш», «Устаз», Қазы Мәуликтин «Ол неге дәркар», Сапуұранын «Керек», Гүлқатыйшаның «Бийкеш», Аяпбергеннің «Қайда», «Бүгин» хәм т.б. қосықтарын ақыл-нәсиат мазмундағы шығармалар қатарына киргизиўге болады. Мысалы:

Йүзлери гүл киби хәм қалем қаштан,
Хеш заты болмаса ақыл-хуўыштан,
Өңирге тағылған тилла-гүмиштан,
Баста сәрқаш, жүзде қалдын не пайда?¹
(Құлмурат «Не пайда?»)

Ямаса:
Дуйым пухараны ертсе изине,
Хәр бир инсан уйысқандек сөзине,
Досыў-душпаныны анықлап көрсе,
Шуныңдсқ ақыллы дана шер керек.²
(Әбдикәдир «Керек»)

Бул келтирилген мысаллардың мазмуны улыўмалық характерге ийе. Сондай-ак, бул дәуірде жазылған дидактикалық шығармалардың мазмунына алдыңғы дәуірлердеги дидактикалық шығармаларға қарағанда бираз анықлық киритилген. Өмир бойы зулымлыққа қарсы жүргизген сапалы хәм саналы пикирлерин енді шайырларымыз жобалы ой-пикирлер менен толықтырып шығарма дөретіў усылларына өтті. Мәселен, Бегжан шайырдың «Қалли куу» шығармасы усындай характерге ийе. Шайыр бул қосығында Қарымбай дегеннің жалпылдағының халыққа ислеп атырған унамсыз қылўаларын әшқара етип, оның хәр кимнің есигинен сығалап, жаманлық ойлап жүргенине өзинің адамгершилиқ сыпатқа бай пикирлери менен ақыл айтады. Қалли куўға халық пенен бирге болыў кереклигин, болмаса бир өзин шетлеп қаласаң – деп ақылландырады.

Куўлық етсең, куў ағаштай куўарсаң,
Сен де биздей болып ақыр жаўарсаң,
Басыңа түссе баспақшы сен боларсаң,
Зиңкийин бир өзин қаларсаң иним.¹

¹ Халық шайырлары XIX эсирдин ақыры XX эсир басындағы қарақалпақ шайырларының шығармалары. Нөкіс: "Қарақалпақстан" 1982. 75-б.

² Сонда, 109-б.

Жуумакластырып айтқанда, XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақ поэзиясында дидактикалық жанрда шығармалар аз дәрежесіне қарамастан өзінің тематикалық, мазмунлық шеңберін кеңейтіп отырды.

Злияха ОРАЗЫМБЕТОВА
(ҚҚМУ, оқытушы)

Болажақ журналисттерді әдеби редакторлауға үйрету мәселесі

Әдеби редакторлау тийкарлары пәни университеттің журналистика қанигелигинде бир неше жыллардан берли оқытылып киятыр. Бул пәннің болажақ журналист кадрларды, китап редакторлары менен баспасөз тарауында хызмет етиуши қанигелерди, әдеби хызметкерлерди хәм корректорларды таярлаудағы әхмийети күдә үлкен.

Усы күнге шекем қарақалпақ журналистикасының тарийхына хәм теориясына, реклама тарийхына хәм теориясына арналған бир неше колланбалар баспадан шығарылды хәм бул мийнетлер оқыу процесинде кең түрде пайдаланылып келмекте. Бирак, журналист қанигелер хәм әдеби хызметкер ушын текст дүзиуде, мақала жазыуда хәм оны редакторлауда стилистикалық қағыйдаларды сақлау, тилдің көркемлеу қурауларынан, тил элементлеринен хәм стилистикалық бирликлерден пайдаланыуда әмелий көнликпе пайда етиуге жәрдем беретугын мийнет жазылып, баспадан шығарылмаған еди. Сонлықтан да, жергиликли баспасөз материаллары тийкарында, яғный, газета, журнал хәм китап текстлеринен пайдаланып, болажақ журналисттер, әдеби хызметкерлер, редакторлар хәм корректорларға стилистикалық текст дүзиу, оны әдеби редакторлау бағдарында көнликпе пайда етиуге жәрдем беретугын колланба шығару мақсетке муапық. Себеби, әдеби редакторлау тийкарлары пәнни оқытууда теория менен әмелиятты бекем байланыстырудың әхмийети, оқытуды мәмлекетлик стандарт дәрежесинде алып бару, оны турмыс пенен байланыстыру, студенттің алған билимин әмелиятта, өндирис пенен жәмийетлик исте колланыуға үйретиу зәрүрлиги күшли. Әмелий шынығыулар арқалы студент теориялық алған билимин нығайтады, текстти ис жүзинде грамматикалық, орфографиялық, пунктуациялық жақтан сауатлы жазыуға, әдеби тилдің қағыйдалары бойынша жазып хәм сөйлеп билиуге үйренеди. Бул пән фонетика, орфография, лексика, грамматика, пунктуация, стилистика бойынша теориялық билим берип қоймастан, ал, студенттің көркем түсинигин асырууға, ой-пикирин логикалық жақтан дурыс қурай билиуге, дәл хәм анық, тәсирли хәм мазмунлы егип жазыуға хәм сөйлеуге, гүрришлесууге, өз бетинше пикир жүритиуге, пикирин анық хәм тужырымлы жеткерип беріуге, улыума теориялық билимин әмелиятта коллана билиуге үйретеди. Бул ушын жергиликли баспасөзден, әдеби шығармалардан алынған мысаллар менен ислесиудің әхмийети үлкен.

¹ Сонда, 86-б

Сонлықтан да, усыған тийкарланған қолланба яки шынығыўлар топламын таярлап, баспадан шығарыў, студенттиң теориялық билимин әмелиятта нығайтыў, дәретиўшилиқ пенен шуғыллапыўын жанландырыў, өндирислик искерликке таярланыў процессин раўажландырыў, жаңа заманның белсене искери болыўға ерисиўин тәмийинлейди.

Перхан АЛЛАМБЕРГЕНОВА
(ЎзДЖТУ, ўкитувчи)

Қорақалпоғистон телевидениесидә бадий-публицистик жанрларнинг акс эттирилиши

Муайян миллий телевидениеда халқнинг хусусиятлари бадий-публицистик жанрларда ёрқин намоён бўлади. Чунки ҳар бир халқнинг дунёқараши, табиат ва инсониятни тушуниши, унинг тарихи ва бугунги кун. ақл-идроқи ва ҳиссиётининг акс эттирилиши айнан бадий-публицистик шаклларда кўпроқ очилади ва кенг аудиторияға тушунарлироқ бўлади. Бадий-публицистик жанрларнинг бири бу – лавҳа. “Лавҳада образлилик ахборотлиликдан устун туради”,¹ – деб ёзади “Телевизионная журналистика” китоби муаллифлари. Бундай фикрга қўшилиш қийин. Чунки образнинг ўзи ҳам – ахборот. Ахборотлилик нафакат журналистикада, шу билан бирга публицистикада ҳам устуворлик қилади. Мутахассислар телевидениедаги тасвирнинг ўзида қанча ахборот мужассам эканини яхши билишади. Лекин ушбу китоб муаллифларининг “лавҳа учун очеркдан талаб қилинадиган композицион тўлиқлик, чуқурлик, мантиқийлик шарт эмас”,² – деган қараши тўғри.

Бу жанрни биз “бадий-публицистик лавҳа” деб атамоқчимиз ва у телевидениенинг хусусиятларидан келиб чиқади. Матбуотда лавҳа бадий-публицистик жанр ҳисобланади, шунинг учун фақат “лавҳа” дейиш билан чекланилади. Аммо телевидениеда тасвир иштирок этиши туфайли оддий хабар ҳам лавҳа (ёки сюжет) деб аталади. Атаманинг тўғри ёки нотўғрилигини таҳлил этиш ўринсиз. Журналистлар орасида кенг тарқалган оддий ибора бўлгани учун уни амалиёт анъанаси деб қабул қилишимиз керак. Аммо телевизион лавҳа билан очеркнинг кичикроқ кўриниши бўлган лавҳани улардан ажратиб кўрсатиш зарур. Шунинг учун ҳам иккинчи типдаги кўрсатувларни бадий-публицистик лавҳа деб атаган маъқул.

“Лавҳа (бизнинг версиямизда бадий-публицистик лавҳа – П.А.), – борлиқни акс эттирадиган, ўзига хос, ихчамлаштирилган, лекин қатта микдордаги ҳаёт нафаси тасвиридир. Унинг ёрдамида инсон характерида, борлиқнинг ўзида қандайдир муҳим жиҳатлар ифодаланади”.³ Шахсдан гашқари лавҳанинг қаҳрамонлари гуруҳ, ташкилот ҳам бўлиши мумкин.

¹ Телевизионная журналистика. Учебник. Под ред. А.Я.Юровского и др. М.: МГУ. 1998. С. 204

² Телевизионная журналистика. Учебник. Под ред. А.Я.Юровского и др. М.: МГУ. 1998. С. 204

³ Современная журналистика. Рук. проекта д.и.п. К.Т. Ирназаров, авторы: проф. д.и.п. Нестеренко Ф.П., д.и.п. Ирназаров К.Т., к.ф.п. Маматова Я.М.Т.; “Зар қалам”, 2006. С. 262

Энди мисолларга мурожаат этайлик. 2004 йил 5 сентябрда эфирга чиққан бадий-публицистик лавҳани муаллиф А. Бекбергенова, режиссёр Одилбаев тайёрлади. Кўрсатув таникли санъаткор, Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ артисти, марҳума Ойимхон Шомуротованинг ҳаёти ва ижодига бағишланди. Кўрсатувда у ижро этган сахна асарларидан парчалар берилиб, қизлари Гулистон ва Ойимгул Шомуротовалар билан суҳбат уюштирилди. Уй-музейидан эпизодлар олиб берилди. Шунинг ҳам қайд этиш лозимки, бу ўлмас санъат соҳибасининг меҳнатлари мустақиллик даврида ҳам юксак кадрланиб, “Буюк хизматлари учун” орденига сазовор бўлди.

Дастлаб биз бу кўрсатувни очерк деб баҳоладик. Аммо, унда қаҳрамон ҳақида фактлар келтирилган эса-да, етарли даражада таҳлил этилмаганлигини, ижодкорга хос изланишлар, адабиётлар, ютуқлар очиб берилмаганлигини таҳлил давомида аниқлаб, унинг лирик бадий-публицистик лавҳа доирасида қолиб кетганлигига амин бўлдик.

Бадий-публицистик лавҳаларнинг ҳам ҳар хил турлари бўлади. Лекин у, биринчидан, журналистика жанрлари таркибига киради ва адабиёт ҳамда журналистика жанрлари ўртасида туради, иккинчидан, ушбу лавҳа журналистика жанри вазифасини бажаради, яъни телевидение орқали кенг оммага мўлжалланган янги маълумотларни тезкорлик билан тарқатади.

Лавҳалар ичида юбилей лавҳа тури ҳам учраб туради. 2004 йил 8 сентябрь куни “Маънавий маданият” рукнида навбатдаги кўрсатув узатилди (муаллиф - А. Изимбетова, режиссёр - М. Холиллаев). Унинг асосий мавзуси адабиётшунос олим Қалли Айимбетовнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида бўлди.

Лавҳанинг бадийлигини кучайтириш учун бошида, ўртасида, кўпроқ эса охирида мусика ёки қўшиқ берилиши – Қорақалпоғистон телевидениеси учун одатий ҳол. Масалан, Т.Пиримбетовнинг (бошловчи ва режиссёр - М.Хўжанов) 2005 йил 17 сентябрда эфирга кетган “Қишлоқ ҳаёти” кўрсатувини шунга мисол бўла олади.

Одатда, бадий-публицистик лавҳалар студия павильони ва реал ҳаётдан иборат икки фонда олинади.

Лавҳанинг яна бир тури бор – бу сўзсиз, табиат ёки кўча манзараларидан иборат сюжетлардир. Булар аслида журналистикага оид эмас, лекин телевидениедан берилганидан кейин ОАВ маҳсулотига айланади. Мазкур типдаги лавҳалар “Ассалом, Қорақалпоғистон”, “Якшанба оқшоми”, “Хабар” ахборот дастуридан олдин ёки кейин берилади.

Бадий-публицистик лавҳалар Қорақалпоғистон телевидениесида эфирга узатилиши бу – ўлка тележурналистларининг ютуғи. Миллий хусусиятларни акс эттирадиган жанрларни аудиторияга ўз вақтида ва етарли даражада етказиб туриш – ҳар бир телеканалнинг вазифаси ва Қорақалпоғистон телевидениеси ушбу вазифани яхши бажармоқда.

“Очерк – бадий публицистиканинг тасвирий воситалар ва ифодалаш имкониятлари жихатидан энг бой бўлган мухим жанри... Очерк – бадий телепублицистиканинг магзини (оригиналда “ядро”) ташкил этади”¹.

“Бадий ва публицистик элементларининг уйғунлиги образлар яратилишида, долзарб муаммони қўйишда ва уни ўрганишда ўз аксини топади. Кўп ҳолларда очеркнавислар баённинг равлонилиги ва кетма-кетлигидан воз кечиби, публицистикага мурожаат этишади, ўшанда асарнинг композициясини воқеалар ривожини эмас, балки муаллиф фикрлашининг мантики белгилайди”². Қорақалпоғистон телеэкрани орқали эълон қилинган очеркларда ҳам ушбу қонуниятга риоя қилинади.

Мисолларга мурожаат этайлик. 2000 йил 25 сентябрда “Инсон, табиат, экология” руқнида эфирга чиққан ўттиз дақиқалик кўрсатув жанр хусусиятига кўра телевизион мақолага анча яқин туради. Лекин биз диққат билан ўрганиб чиққанимиздан сўнг бу кўрсатув Орол денгизи худудидаги Жартибас кўли ҳақидаги муаммоларни очерк деган ҳулосага келдик. Бунга иккита омил сабаб бўлди. Биринчидан, муаллиф Каримбай Даўлетмуратов кўрсатувни асосан кадр ортидан олиб борди, кадрда эса кўп муаммоларни манзаралар тасвирланди. Иккинчидан, режиссёр суратга олиш пайти катта маҳорат кўрсатиб, журналистдан кам ишламади. Натижада кўрсатув анча бадий хусусиятларга эга бўлди. Журналист келтирган фактлар эса кенг қамровли бўлиб, кўпроқ Жартибас кўли ва у билан боғлиқ масалаларга бағишланган (табиат манзаралари, одамлар, ноқонуний балиқ овлаш ва ҳ.к.). Кўрсатувга иккита интервью қиритилди.

Портрет очерклари ҳам тез-тез учраб туради. “Портрет очеркида асосан бир кишининг ҳаёти, тақдири марказий ўрин тутаяди. Бошқа персонажлар қаҳрамон образини очишга хизмат қилувчи восита ролини бажараяди. Очеркда қаҳрамон кўпроқ ижтимоий меҳнат фаолияти орқали ифодаланади”³. Уларнинг типик намунаси сифатида 2004 йил 15 сентябрда эфирга чиққан ва давлат арбобларидан бирини М. Жуманиёзов ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги “Тарих ва тақдирлар” кўрсатувини айтиш мумкин (муаллиф - У.Нугманова, режиссёр - Б.Дағаров). Бу ерда ҳам архив материалларидан фойдаланилган, қаҳрамон билан бирга ишлаган замондошларининг фикрлари берилган.

Очерк бадий-публицистик асар бўлиши билан бир қаторда журналистик исботни ҳам талаб қилади. Хужжатлилик очеркка ишонч қилини беради, асарнинг публицистик мақомини кўтаради. Ушбу хусусиятлар мазкур очеркда ўз аксини яхши топган. Масалан: “ҚР Жўқорғи Кенгесининг I-архив фондидаги 188-сонли хужжатда 119–189-бетлар орасида М. Жуманиёзовнинг ҳаёти ва фаолиятига оид хужжатлар сақланиб, шу хужжатлар орасида 1951 йили ўз қўли билан ёзилган таржимаи ҳоли мавжуд”.

Қорақалпоғистон телевидениеси фаолиятида телеочеркларнинг бошқа турлари ҳам мавжуд. Яъни, “йўл очерки - муаллифнинг қишлоқлар, шаҳарлар ва мамлакатлараро сафар пайтида йиғилган мушоҳада ва мулоҳазалари,

¹ Телевизионная журналистика. С. 201.

² Современная журналистика. С. 213

³ Тоғасев О. Публицистика жанрлар. Т.. Ўқитувчи, 1976. 93-бет

ўрганган ва эшитганларининг бадий-публицистик тасвири”.¹ Типик йўл очерки сифатида 2005 йил 21 январь кундаги “Аҳволинг қалай, овулдош?” кўрсатувини келтириш мумкин (муаллиф –Қ.Бекбаулиев). Кўрсатувни жанр нуктаи назаридан ўрганиш шуни кўрсатдики, унда йўл очерки билан ижтимоий, яъни Мўйноққа бағишланган очерк ўзаро уйғунлашиб кетган. Журналист топган объект ва у ҳақда гапириш учун танланган усул маълум маънода жанрнинг қандай бўлишини белгилайди. Бу кўрсатувда айнан шу йўлдан борилган ва у республиканинг энг олис (6-7 соатлик масофа) туманидан тайёрланган.

Муаллиф дастлаб атроф манзараларини йўл-йўлакай тасвирга туширган ва уни ушбу очеркнинг биринчи саҳифаси деб баҳолаш мумкин. Миллий мусиқа фонида туманнинг табиати, йўлдаги овулларни тасвирлаш томошабинда маълум бир бадий-эстетик кайфият уйғотди, бу эса мазкур жанрнинг таркибий қисмидир. Сўнг туман марказига кириб борилади. Кўрсатувнинг иккинчи қисми туманнинг тарихий музейига бағишланган. У ердаги тарихий ҳужжатлар, шахслар, ҳар хил миллий буюмлар, умуман, тарихий экспонатлар, телеочерк жанри талабларига мувофиқ йирик планда, аниқ кўрсатилган. Жумладан, мусиқа фонида бир дақиқа атрофида заллардаги картиналар ҳам намойиш этилади. Музей тарихи ва фаолияти ҳақида гапириб бериш учун суҳбатдош ҳам танланган, аммо у томошабинларга таништирилмади.

Ушбу жанрнинг бир хусусияти шундаки, сафар давомида кузатилган ижтимоий қимматга эга бўлган материалларни маълум бир ғоявий мақсад асосида сараланиб, типиклаштириб беради. Очерк ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш учун унинг кейинги саҳифаларини ҳам кўриб чиқайлик. Учинчи саҳифаси кураш мусобақаси, тўртинчиси – туман ёшларини иш билан таъминлаш, бешинчиси – аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш, олтинчиси – Орол денгизи қирғоқларини ободонлаштириш ва еттинчиси – она Ватан ҳақидаги шеърга бағишланган. Бир спортчи ва “Қамолот” ходимидан қисқа интервьюлар олинган. Натижада кўрсатув анча жонли чиқди. Энг муҳими - унда публицистик руҳ бор. Чунки журналист очерк жанрига мос келадиган усулларни танлай олди, натижада кўрсатув яхши таассурот қолдирди. Афсуски, бундай кўрсатувлар Қорақалпоғистон телевидениесига бармоқ билан санарлидир.

Бошқа жанрлар каби юбилей руҳида тайёрланган очерклар ҳам бор. Бундай материални воқеа очеркининг бир тури деб таърифласак, тўғри бўлар эди. Олим Ю. Ҳамдамов ёзганидек, “воқеа очерки, бизнингча, журналистдан икки жиҳатни талаб қилади. Яъни, муаллиф 1) замон ва макон жиҳатидан чекланган бирор-бир муҳим воқеа тасвири, 2) ҳаётида ана шундай воқеа содир бўлган одам шахсининг тасвирини бирлаштиради”².

“Қорақалпоғистон мустақиллик йилларида” юбилей (байрам) очерки 2005 йил 1 сентябрь куни соат 21.40-22.40 да эфирга чиқди (кўрсатув муаллифи - Марат Таўмуратов). Кўрсатув шапкасида Тошкентдаги байрам

¹ Тоғоев О. Публицистика жанрлар. Т.: Ўқитувчи, 1976. 99-бет.

² Ҳамдамов Ю. Замон ва мезон. Т.: “Ўзбекистон”, 1991. 18-бет.

мушакбоззлигидан олинган тасвирлари бор. Унда, асосан, мустақиллик йилларида қўлга киритилган ижобий натижалар, амалга оширилган ишлар, қурилган бинолар, хуллас, ҳар бир соҳада эришилган ютуқлар ҳақида қисқача сўзлаб ўтилди. Таълим ҳақида гапирилганда янги таълим масканлари, транспорт ҳақида гапирилганда эса аэропорт, вокзал, йўл қурилишлари тасвирлари берилди.

Ўлка (вилоят, шаҳар, жамоа, шахс) ҳақидаги байрам очеркларида архив материалларидан ҳам фойдаланилади. Бу ерда шундай тарихий далиллар сифатида Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримовнинг қорақалпоқ халқи ва Қорақалпоғистон Республикаси ҳақидаги фикрлари сюжетга киритилган. Бундай усулни қўллашдан асосий мақсад – томошабинга тарихни яхшироқ ҳис қилдиришдир, ўшанда кўрсатув таъсирчан чиқади.

Мустақиллик мавзуси доимо тележурналистлар назарида бўлиб туради. Буни ўтмиш тарихимизга, миллий қаҳрамонлар хизмати ва хотирасига қўп эътибор беришида ҳам кўrsa бўлади. Республика тележурналистлари Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” деган сўзларига риоя қилиб келмоқдалар. 2005 йил 18 июнда эфирга чиққан “Тарих ва тақдирлар” тарихий очеркида қорақалпоқларнинг озодлик учун кураши раҳбарларидан бири, халқ қаҳрамони, ботир Ерназар Олакўз ҳаёти ва жасорати ҳақида сўз юритилади. Тасвир кўпроқ музейда олинган бўлиб, ботирнинг расомлар чизган суратлари, воқеалар ва кураш жараёни акс эттирилган картиналар туширилган.

Ерназар Олакўз қорақалпоқларнинг фахри бўлгани учун бундай мавзунини тўғри ёритиш муҳим аҳамиятга эга. Муаллиф У. Нугманова шунинг уддасидан чиқа олган. У кўрсатувдаги маълумотлар ишончлироқ чиқиши ва мавзунини атрафлича ёритиш мақсадида олим ва ёзувчиларга мурожаат этган. Масалан, Ерназар Олакўз олиб борган курашнинг илмий жиҳатдан ўрганилиши ҳақида Нукус педагогика институти олими Мақсет Тўремурастов, бу курашнинг бошқаларидан фарқи ҳақида академик Собир Камолов, ботирнинг халқ олдидаги хизматлари хусусида эса таниқли ёзувчи Тулепберген Қайипбергенов, таълим масканларида кураш тарихини ўрганиш масаласи бўйича тарих фанлари номзоди Ийгилик Қосимбетов, ушбу курашга 150 йил тўлиши муносабати билан ўтказилган анжуман тўғрисида Жамийет Бердиев гапирди, шонра Гулнора Нурлепесова эса шеър ўқиб берди. Шу билан бирга “Қорақалпоғистон тарихий сиймолари” деб номланган янги китобдан парча келтирилди. Ерназар Олакўз қабрининг зиёрати ҳақида ҳам кадрлар кўрсатилди.

Натижада журналистнинг кўрсатуви томошабинга Ерназар Олакўз ҳақида бугунгача етиб келган маълумотлар доирасида тўлиқ тасаввур берди ва очерк сифатида ўзини оқлади.

Шу ўринда миллий телевидениенинг фаолияти билан боғлиқ бир жиддий масалага эътиборни қаратмасдан бўлмайди. Кўрсатув очерк жанрида тайёрланган. Очерк бадиий-публицистик жанр бўлгани сабабли тележурналистнинг ўзи ҳам бевосита кадрда кўриниб туриши талаб этилади. Лекин бу кўрсатув ҳам қўп бошқа кўрсатувлар каби кадр ортида олиб борилди. Бунинг сабаби нима? Нега миллий экранимиз шахсларсиз телевидениега

айланиб қолди? Бу эса телевидениедек бутун халқ кўрадиган ОАВ учун жуда жиддий муаммони келтириб чиқармоқда.

Умуман олганда, Қорақалпоғистон телевидениесида очерк жанридаги кўрсатувлар етарли даражада. Уларнинг журналистик, публицистик ва бадиий-эстетик савияси ҳам ёмон эмас. Лекин шу билан бирга очерк талаб қиладиган айрим хусусиятлар (масалан, ижодкор шахсияти) айтарли даражада намоён бўлмапти. Телевидениенинг хужжатлилиқ табиати сатирик кўрсатувларнинг самарадорлигини кўп марта кўпайтиради, бу эса, ўз навбатида, журналистдан жиддий масъулият талаб қилади”¹. Сатира ҳар бир аудиторияни ўзига торғади ва доимо томошабинларнинг диққат марказида бўлади.

Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон, умуман, Марказий Осиё мамлакатлари телевидениеси учун хос бўлган жанр – бу телевизион миниатюралар театри. Гарчи бундай кўрсатув театр деб аталса ҳам, у анъанавий театр бўлмай, фақат телеэкранда яшайдиган жанрdir.

Томошабинлар ўртасида унинг обрўси жуда баланд. Бундай миниатюраларни миллионлаб одамлар катта қизиқиш билан кутади ва томоша қилади. Мазкур жанр – том маънода телеэкран ҳосиласи. Унда телевидение учун хос бўлган долзарблиқ, чакқонлиқ, парадокслар, ҳазиллардан иборат кучли сатира ва юмор бор. Бундай миниатюраларни анъанавий театр сахнасига олиб чиқиш қийин, чунки у ерда актерлар ва сюжетлар алмашиши телевидениедагидек тез бўлмайди. Натижада, тезлик ва шу билан бир қаторда эффект йўқолади. Демак, айтиш мумкинки, телеминиатюраларнинг ўз қонуниятлари бор, агар улар бузилса, жанрга зарар тегади.

Қорақалпоғистон телевидениесида бундай кўрсатув аввалги даврда тез-тез чиқиб турган бўлса, мустақиллик йилларида ҳам эфирга узатилиб турилади. Шулардан биттасини муаллиф С.Жумагулов тайёрлаб, 2003 йил 9 февраль куни эфирга узатди.

Кўрсатувда ёзувчи К.Раҳмонов каламига мансуб “Қувғунчилар фирмаси”, “Бу хона бўш эмас”, “Янги шифо” сингари қисқа сатирик асарлар сахналаштириб берилган. Мазкур инсценировкаларда жамиятимизда мавжуд баъзи камчиликлар тилга олинади. Жумладан, “Янги шифо” асарида бир табибнинг қатор беморларни дорисиз, руҳий сеанслар билан даволагани танқид қилинади. Бу мавзу Алан Чумак ва Анатолий Кашпировскийдай экстрасенслар миллионлаб одамларни телевидение орқали “даволаб” юрган пайтда долзарб эди. Шундай қилиб, Қорақалпоғистон телевидениеси даволашнинг бундай ғайриилмий усулларини биринчилар қаторида сатира ёрдамида танқид қилиб чиқди. У айтиш ўрнида ҳам ўз маданий-маърифий вазифасини, шунинг баробарида сатирадан фойдаланиб, дам олиш (гедонистик) функциясини амалга оширди.

Қорақалпоғистон телеэкранида бошқа телевидениеларда учраймадиган ёки анъанавий таснифлашга тўғри келмайдиган жировчилик, бахшичилик, байрам дастурлари, турли концерт ва спектакллар каби жанрлар ҳам бор.

¹ Телевизионная журналистика. С. 206.

Жировчилик ва бахшичилик ўз бадий ва эстетик мазмуни ҳамда жиҳатларига кўра долзарб ижтимоий муаммоларга бағишланган бўлиб, умуминсоний кадриятларни улуғлайди. Ҳаётда ва экранда эса бадий-публицистик қонуниятлар асосида амалга оширилади.

Булар анъанавий журналистикага эмас, балки бадий ижодга хос жанрлардир. Лекин бундай кўрсатувларни соф бадий кўрсатув деб баҳолаш ҳам қийин. Чунки телевидение орқали намоиш этиладиган ҳар бир бадий кўрсатув санъат асари бўлиши билан бир қаторда телевизион хусусиятларга ҳам эга бўлади. Бундай хусусиятлар каторида, энг аввало, оммавийликни тилга олиш мумкин. Мисол тариқасида театр сахнасида ижро этилган спектакл билан худди шу спектаклни телевидение орқали узатиш ўртасидаги фаркни кўриб чиқиш мумкин. Театрдаги спектаклни беш юзта, нари борса, мингта одам кўриши мумкин. Телевидение аудиториясини эса юз минглаб томошабинлар ташкил этади. Бу – биринчидан. Иккинчидан, барча театрларда сахналаштирилган ҳамма спектакллар ҳам телевидение орқали узатилавермайди. Телеэкран учун фақат айрим, кенг ижтимоий қатламлар учун эътиборли бўлган, долзарб муаммоли, публицистик оҳангга эга спектакллар танланади. Катта аудиторияга олиб чиқилган спектакль унинг ижтимоий мавқеини кескин ўзгартиради. Худди шу гапни мусикали ёки бошқа кўрсатувлар ҳақида ҳам айтиш мумкин.

Нега Қорақалпоғистон телевидениесида бундай жанрлар мавжуд? Чунки қорақалпоқлар ҳаётида ёзма тарихий асарлар деярли йўқ, уларнинг бутун тарихи жировлар куйлаган дostonлардан етиб келган.

Шулардан биттаси – жировчилик. Бир қараганда, жировчилик очеркка ўхшайди. Аммо аслида буларнинг ўртасида фарқлар борки, шунинг учун уни алоҳида жанр сифтида таснифладик. Бугунги кунда телевидениенинг дам олиш дастурларида машҳур жировлардан бири Жақсилик Сиримбетовнинг ўғли Б.Сиримбетов ва шогирди Б.Есемуротов, шунингдек, марҳум машҳур жировлар Жумабой жиров ва Ж.Сиримбетов ижросида асарлар бериб борилади.

2003 йил 28 январда “Халқ севган бахши” кўрсатуви эфирга чиқди (муаллиф - А.Изимбетова, режиссёр - Д.Алламуратова).

Кўрсатув бахши Жапақ Шамуратов хотирасига бағишлаб ўтказилган тадбирдан махсус тайёрланган, матни сермазмун, тарихий фактлар билан бойитилган. Муаллиф иш жараёнида тегишли манбалар ва адабиётларга мурожаат этгани яққол кўзга ташланади. Жанрига келсак, уни лавҳа ёки очерк дейиш қийин, чунки бу ерда асосан тарих ҳақида сўз боради. Шунинг учун жанри давр этюди деб баҳолашса, тўғрироқ бўлади.

Унда бахши ёшлигида кимлардан таълим олгани, масалан, Москвада В.Шафраников, Д.Тухманов, Н.Ягодинлар мактабларида ўқигани ҳақида маълумотлар бор. 1939 йилда “Алақайыс”, “Ешбай” каби куйлар Москвада грампластинкага ёзиб олингани тилга олинади. Маълум бўлишича, бахшининг 200 дан ошиқ мусикий асарлари ёш авлодга мерос қолган.

Бу кўрсатувни бошқаларидан ҳужжат асосига қурилганлиги ажратиб туради. Муаллиф томонидан келтирилган ушбу характердаги маълумотлар кўрсатув ишончлилигини оширган.

Шу ерда масаланинг яна бир жиҳатиға эътибор килмасдан бўлмайди. “Телевизионная журналистика” дарслиги муаллифлари телевидениенинг ахборот, маданий-маърифий, интегратив, ижтимоий-педагогик, ташкилий, таълимий ва дам олиш (гедонистик) функциялари борлигини қайд этади. Энди юқорида тилга олинган кўрсатувда ушбу функциялар бор-йўқлигини кўриб чиқсак.

Бу ерда ахборот функцияси бор. буни исботлашга зарурат ҳам йўқ. У маданий-маърифий функцияни ҳам бажаради, чунки бахшичилик – қоракалпоқ халқининг буюк маданий мероси. Интегратив функция икки томонлама намоён бўлади. Биринчидан, бир қатор санъат турларини ўзида бирлаштиради (ички сифат), иккинчидан, турли жамият қатламларини миллий гоя атрофида жипслаштиради. Ижтимоий-педагогик функция бахшичиликнинг табиатида бор, чунки халқ ижоди мумтоз тарбиявий восита сифатида ҳар томонлама тан олинган. Таълимий функциясига ҳам шубҳа йўқ, чунки шундай кўрсатувлар туфайли жамиятнинг деярли ҳар бир аъзоси ушбу дostonлар, қаҳрамонлар, шоирлар, бахшилар, жировлар ҳақида кенг миқёсдаги маълумотларга эга бўлади. Дам олиш функцияси телевидениенинг аксарият кўрсатувларига хос, бахшичилик ва жировчилик эса - бутун халқ яхши кўрадиган дам олиш усули.

Демак, санъатнинг бу турларига бағишланган кўрсатувларда телевидениенинг барча функциялари ўз аксини топади ва биз уларни энциклопедик характерга эга кўрсатувлар деб баҳолашимиз мумкин. Бундай дастурлар аслида бошқа мамлакатлар телевидениеларида камдан-кам учрайди, у ерда айнан икки-уч функция яққол амалга оширилади. Масалан, айрим мамлакатлар телевидениесида дам олишга мўлжалланган кўрсатувда таълим ёки тарбия билан боглиқ масалалар кўтарилмайди ва ҳк.

Айрим кўрсатувлар бевосита журналистик жанрлар шаклида тайёрланмаса-да, телевидение орқали аудиторияга етказилгани сабабли, улар маълум даражада оммавий ахборот воситаси ҳосиласига айланади. Лекин бу билан ўша асарлар журналистик маҳсулот бўлади дегани эмас, аксинча, телевизион хусусиятга эга бўлади. ҳолос. Масалан, 2006 йилнинг апрель ойида (2, 12 ва 16 кунлари) телеэкран орқали ёш бахшилар Г. Султонмуротов ва Т. Ережеповлар, Қўнғирот бахшиси О. Барлиқов ҳамда бахши киз З. Ибрагимова ижросида бахшиларнинг учта ярим соатлик концерти узатилди. Ушбу кўрсатувлар фақат журналистикага хос очик ижтимоий муаммога эга бўлмади, аммо уларда соғинч, мухаббат, қаҳрамонлик, ваъдага вафодорлик каби ички муаммо мавжуд эди.

Шу ерда козогистонлик олим Қудайберген Турсун миллий тележурналистиканинг тарихи ва ривожланиш тамойилларига бағишлаган докторлик диссертациясида “Бахшилар айтишуви”ни алоҳида жанр сифатида ўз тадқиқотиға киритганини эслаш ўринли бўлади.

“Такриз - бадий, бадий адабиёт, санъат, фан, журналистик асарларга жавобан мулоҳаза, баҳо, (кўпроқ ганқидий) тарикасида фикр юритадиган жанр.”¹ Аслида, тележанрларнинг анъанавий таснифида такриз йўқ. Негаки, бу

¹ Тертыйный А.А. Жанры периодического печатги. М.: Аспект Пресс. 2000. С. 146.

жанр кўпроқ матбуотга хос деб ҳисобланади. Лекин 2005 йил 11 май куни “Хабар” дастурида Тошкент шаҳридан тайёрланган материал берилган. Яъни, Зулфия мукофоти совриндори, Ўзбекистон Давлат консерваторияси студенти Ойжамал Тўремуротова илк марта Кенесбай Рахмоновнинг “Ўлим жазоси” асарига мусикасини басталаган. Тошкентда таҳсил олаётган ёш санъаткорлар томонидан саҳналаштирилгани, бу республика театрлари фестивалида муваффақиятли ўтгани таъкидланади. Профессор Фани Тўлаганов асар мусикасига яхши баҳо берган ва бу ҳақда ўз фикрларини билдирган.

2005 йил 17 сентябрь куни эфирга узатилган “Қизим сенга айтаман” кўрсатуви кўпроқ тақризни эслатади. Кўрсатувда Бердақ номидаги Қорақалпоқ Давлат мусикали театрида режиссёр Жалғас Султобоев саҳналаштирган “Қайнона” спектакли ҳақида фикр юритилади.

Жанр нуктаи назаридан материал анча мураккаб, унда тақриз билан бир қаторда интервью, репортаж, мақола ва очерк белгилари ҳам бор. Одатда, бундай ҳолда кўрсатувнинг жанри унинг етакчи хусусиятидан келиб чиқиб белгиланади. Бу ерда бундай хусусият спектакль ҳақидаги фикрларда намойён бўлгани учун биз уни телевизион тақриз деб баҳоламоқчимиз. Сухбатга пойтахтдаги Сапар Хўжаниязов номидаги Ёш томошабинлар театрининг бир гуруҳ актёрлари ҳам қорланган бўлиб, улар “Қайнона” спектаклига ўз муносабатларини билдирганлар.

Умуман олганда, кўрсатувда актриса билан килинган суҳбат жонли чиққан. Лекин журналист изохлари ва саволларида одат бўлиб қолган камчиликлар кўзга ташланади. Мисол учун матндан бир парча келтирайлик: “Биз бугунги кўрсатувимизни театр саҳнасида хизмат қилаётган санъат ходимлари орасида бўлиб тайёрлаганмиз. Сабаби театр саҳнасида халқ ўз ҳаётини яқиндан кўради. Шунинг учун ҳам бизнинг кўрсатувимиз “Қизим сенга айтаман” деб номлангани учун халқ ўзининг кўп кўнгилсиз ҳолатларини, қизиқарли, мазмунли ҳаётини, шунингдек, халққа намуна бўладиган одамларни кўрадиган бўлгани учун театр саҳнасида халқимиз ўзининг ҳаётини кўради. Шунинг учун ҳам биз кўрсатувимизда санъат соҳаси ходимлари орасидаги ютуқлар, муаммолар хусусида сўз юритишни маъқул кўрдик”. (Саволларни таржима қилишда асл ҳолатни сақлаб қолишга ҳаракат қилдик.) Саволларда ҳам шундай нуксонлар бор.

Ушбу кўрсатув мисолида биз яна бир муаммога эътиборни қаратмоқчимиз. Бу – сарлавҳа масъулияти. Журналист ўз кўрсатувининг сарлавҳасига халқ мақолини чиқарган экан, бундай ҳаракат кўрсатув давомида ўзини оқлаши зарур эди. Аммо бу ҳол кузатилмади. Сарлавҳадаги сўзлар кимга нисбатан ишлатилган? Агар спектаклга нисбатан бўлса, бу ерда қайнона мавзуси ва халқ мақоли ўртасида чалкашлик борлиги аниқ, чунки сарлавҳа телетомошабинини асосий гоёдан узоклаштирмоқда. Агар режиссёрга нисбатан имо-ишора килинган бўлса (яъни, спектаклингиз унча ҳам яхши эмас деган маънода), унда буни яққолроқ кўрсатиш керак эди.

Қорақалпоғистон телевидениесига ҳужжатли телефильм ҳам учраб туради. Телефильм аслида журналистика жанри эмас. Бундай асар кўпроқ кино, санъатшуносликка тегишли. Лекин ҳужжатли телефильмни айрим пайтлари

мутахассислар телевизион журналистика жанрлари таркибига ҳам киритади. Шундай фильмлар Қорақалпоғистон телевидениесидан эфирга узатилиб турилади. 2005 йил 18 сентябрда “Мийрас” рукнида эфирга чиққан ва “Қиз камолга етса” деб номланган кўрсатув бунга мисол бўла олади. Фильм рус тилида тайёрланган ҳамда қорақалпоқларнинг миллий кийим-кечаклари ва уларни тикадиган ателье фаолиятига бағишланган. Лекин тасвирлардан ва баъзи келтирилган маълумотлардан аниқ бўлдики, фильмни “Қорақалпоқфильм” киностудияси суратга олган. Шундай кўрсатувларнинг таъсири бўлса керакки, бугунги кунда халқ орасида миллий кийимларда юриш яна урфга айланмоқда.

Телефильм жанрида бажарилган асарлар қаторига биз 2005 йил 21 июнь кунидаги “Қорақалпоқнома”, 8 июль кунидаги “Сур” деб номланган кўрсатувларни киритишимиз мумкин. Масалан, биринчи фильмда қорақалпоқларнинг миллий урф-одатлари, анъаналари, тантаналар дастурлари, кийимлари акс эттирилиб, асар жуда яхши чиққан.

Умумий хулоса сифатида айтиш мумкинки, бадий-публицистик жанрлардан фойдаланиш Қорақалпоғистон телевидениесига қониқарли аҳволда. Буни яхши савияда тайёрланган бир қатор бадий-публицистик лавҳа ва очерк, жировчилик ва бахшичилик жанрларидаги кўрсатувлардан ҳам билиб ола бўлади.

Кундалик ҳаётда бадий воситалардан кенг фойдаланиш қорақалпоқ проза ва поэзиясида узок вақтдан бери давом этиб келаётган миллий анъанадир. Ушбу анъана олдин босма матбуотга, кейинчалик эса радио ва телевидениеге ҳам кўчди. Бундай ёндашув, ўз навбатида, Қорақалпоғистон телевидениесини бошқа мамлакатлар телевидениесидан фаркланиб туришига сабаб бўлмоқда.

Агар биз Нукус телестудиясини Тошкентдаги телестудия билан киёсласак, бадий-публицистик жанрларнинг учта тури уч хил, бир-бирига ўхшамайдиган натижа беради. Биринчидан, лавҳа ва очерк жанрлари иккала телевидениеда деярли тенг аҳволда. Сатирик жанрлар нуктаи назаридан Тошкент студияларининг қўли баланд келмоқда. Бахшичилик Хоразм ва айрим бошқа вилоятлардан тайёрланган кўрсатувларда онда-сонда учраб турса-да, жировчилик ўзбеклар ва тожиклар учун ноанъанавий жанрдир.

Бадий-публицистик жанрларда кўрсатув тайёрлаш ва узатиш – ҳар бир янги авлодда миллий онг, кадр-қиммат ва гурурни тарбиялаш дегани. Бизнингча, ушбу амалиёт Қорақалпоғистон телевидениесининг асосий ютуқларидан биридир.

Худди шу фикрларни лавҳа ва очеркларнинг мавзу ҳамда қаҳрамонларига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Тарихий шахслар, ҳозирги замон олимлари ва давлат арбоблари, шоир ва ёзувчилар, деҳқон, ишчи ва спортчилар мазкур кўрсатувларнинг етакчи қаҳрамонлари сифатида экранга чиқмоқда. Миллий ҳунармандлик, санъат, рассомлик, проза ва шеърят бадий-публицистик жанрларнинг етакчи мавзулари ўрнида хизмат қилмоқдалар.

Бадий-публицистик жанрлар Қорақалпоғистон телевидениесига миллият характериға мос ҳолда тайёрланиб, шеърлар ва мусиқа билан тўлдирилади.

Бундай услуб Европа (масалан, Россия) телевидениесига хос бўлмаса-да, Осиё мамлакатлари телеэкранларида учраб туради.

Қорақалпоғистон тележурналистлари жанрлар самарадорлиги ва таъсирчанлигини кучайтириш мақсадида тарихий ҳужжатлар, бадий деталлар ва бошқа видео- ҳамда аудиовоситалардан фойдаланмоқдалар.

Сарлавҳа қўйиш маҳоратига келганда, бадий-публицистик жанрлардаги кўрсатувларда кўп ҳолларда қизиқарли ва томошабин диққатини ўзига тортадиган тарзда қўйилади ("Аҳволинг қалай, овулдош?" ва ҳ.к.). Лекин баландпарвоз, ортиқча пафосли сарлавҳалар ҳам кам эмас.

Айтиш мумкинки, бадий-публицистик жанрда тайёрланган кўрсатувлар бошқа жанрларга нисбатан қорақалпоқларнинг миллий турмуш тарзи ва характерини тўлароқ намоён этади.

Куанышбай ҚАЛЕКЕЕВ
(ЎзДЖТУ, тадқиқодчи)

Қорақалпоғистон матбуотида жиров ва бахшилар ижодини ёритиш тамойиллари

Мустақиллик даврида қорақалпоқ матбуоти халқ бахшилари ва жировлари ҳаёти ва ижодини муттасил чоп этиб боришга катта аҳамият қаратди. Техника ва технологиялар беҳад ривожланиб кетган давримизга келиб уларнинг ижодига ёшларнинг қизиқишини такомиллаштириш матбуотнинг асосий тамойилларидан бирига айланди.

Ватанимиз давлат мустақиллигига эришгандан сўнг чоп этилган дастлабки мақолалардаёқ эркин фикрлаш, кенг мулоҳаза юритиш, тарихга мурожаат қилиш хусусияти сезилади. Жировчилик, бахшичилик санъатининг пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихига оид журналистик асарларда қизик фактларга дуч келиш мумкин. Бундай мақолаларнинг муаллифлари жировчилик инсониятнинг энг қадимги санъат турларидан эканлигини исботлашга ҳаракат қилишади. Шу нуқтаи назардан С. Баҳадированинг кўбизга бағишланган мақоласи характерлидир. Унинг ёзишича, кўбиз ҳақидаги дастлабки маълумотлар Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит-турк» асарида учрайди. У кўбизга туркий халқларнинг мусиқа асбоби дея изоҳ берган. Кўбиз ва жировлар билан боғлиқ маълумотлар Лутфий, Навоий, Хоразмий ва Абулғози Баҳодирхон асарларида ҳам мавжуд. Мақола муаллифи инсоният кашф этган мусиқа асбобларининг ичида энг қадимийси кўбиз деган фикрни илғари сураркан, бошқа мусиқа асбобларининг юзага келишига кўбиз асос бўлган дейди. Муалиф мақоласида «Кўбизда чалинадиган номалар ер юзида одам боласи ҳали кам, кўпроқ кенглик ҳукм сурган вақтда инсоннинг дастлаб замин узра «Ёр юзининг эгаси мен!» деб бор овоз билан ҳайқиритишининг ифодаси бўлиб жаранлаган. Шу овознинг ўзи Рим тош ёдгорликлари сингари ёскидир. «Кўбиз» деган атама «кўб», «кўба» - «кўп яхши сўз», «кўп яхши воқеа» деган маънони англатади. Хуллас, бу атама кўп яхши сўзлар ҳамда

музыка оркали бўлиб ўтган тарихий воқеаларни, ботирлар ҳақидаги мадҳияларни теварак-атрофга ёйиш деган маънони билдиради. «Жиров» сўзининг ўзи «жир» - бўлган воқеани, ботирлар мадҳини куйлаш деган тушунчани англатади. Қўбиз энг кўҳна музыка асбоби сифатида бошқа халқларнинг музыка асбоблари юзага келиш учун таъсир кўрсатган»¹ - дея таъкидлайди.

Мақола муаллифи жировчилик маҳоратини мумтоз санъат турлари билан қиёслаш оркали унинг бошқа музикачилик санъатларидан устунлигини исботламокчи бўлган. Муаллифга далил сифатида куйидаги факт хизмат қилади: музикаий маҳсулоти жиҳатидан энг бой композиторлардан ҳисобланган П. И. Чайковский 6 симфония, 10 опера, 3 балет ижод қилган, қорақалпоқларнинг ҳар бир достони эса 10 мингдан 25 минг мисрагача бўлади. Ҳар бир достонда мингдан зиёд қўшиқ, терма, тўлғов қўлланилиб, улар ижро этилганида бир-бирига ўхшамайдиган 140 дан зиёд нома (куй) юзага келади. Балет ёки операни бир ёки икки соат ижро этиш мумкин. Жировлар етти-саккиз кун давомида 10-12 соатлаб ижро этадилар. Демак, жировчилик қиёс этилаётган балет, опера каби санъат турларидан мураккаброқ ва бойроқдир².

«Қарақалпақстан» журналининг 2004 йил, 1-сонида чоп этилган С. Раманованинг «Музыка маданияти – маънавият пойдеворидир» сарлавҳали мақоласида ҳам миллий музыка билан боглиқ қадимий қадриятларни ёшлар қай даражада эъзозланаётгани масаласи ўртага ташланган. Муаллиф «Қорақалпоқ музикаий анъаналари ичида юксак ижод маҳсули саналмиш жировчилик жанри энг қадимий санъат турларидан ҳисобланади. Жировчилик, чечанлик санъати халқ оғзаки ижодининг тури бўлибгина қолмасдан, қорақалпоқлар ўтмишининг ўзига хос солномалари ҳамдир. Ўтмишда яшаган Куркут, Майки, Кетбуга, Сўпбошли Сипра жиров, Асан Қайғи, Қозитувгон жиров, Мунке, Ерен (Жийренше)лар халқ ичидан чиққан бахши ва жировлар бўлиб, ҳақли тарзда халқ кечмишининг солномачилари сифатида тан олинган. Шу боис уларнинг анъаналари ХХI асргача эъзозланиб сақлаб келинмоқда»³ - деб кўрсатади. Шу билан бирга, муаллиф таассуф билан ёзадики, ёшларнинг кўпчилиги ҳозир энгил эстрада музикаларига кўнгил қўйиб, миллий мумтоз куйларига етарли эътибор беришмаяпти. Бунинг олдини олишда оммавий ахборот воситалари қатта аҳамиятга эга деган фикрни илгари сўради.

Мустақиллик даври Қорақалпоғистон матбуотида жиров-бахшилар ҳаёти ва ижодини ёритишда доимо фаол қатнашиб келган олимлар сирасига Қ.Мақсетов ва С.Баҳадироваларни киритиш мумкин. Улар фольклоршунос олим сифатида узок ва яқин ўтмишда яшаган халқ бахшилари ва жировларининг ҳаёти ва ижодини тарғиб ва ташвиқ этишда фаоллик кўрсатишган. Жумладан, Қ.Мақсетовнинг «Халқимизнинг буюк жирови» деб номланган мақоласи таникли жиров Қиёс Қайратдин ўглининг ҳаёти ва ижодига бағишланган. Айни пайтда, унда жировчи санъаткорнинг шаклланиш жараёни кўрсатилиши билан ҳам бу мақола характерлидир. «Қиёс Сайфулла

¹ «Амиўдарья», 2003. № 5-6. 99 бет.

² «Амиўдарья», 2003. № 5-6. 100 бет

³ «Қарақалпақстан», 2004. № 1 42 бет

жировга шогирд тушади,- деб ёзади муаллиф – устознинг қаттиққўллигига чидам бериб, унинг айтганларининг ҳаммасини бекаму кўст бажаради. Қиёсنى имтиҳондан ўтказган Сайфулла жиров унга «Эгри ёғоч исканжасиз тузалмайди, ихлос қилмаса, ният қилинган иш битмайди, ниятинг ёмон эмас экан, чироғим» деб»¹, унга астойдил жировчиликнинг сир-асрорларини ўргата бошлайди.

Қорақалпоғистон матбуотида тарихий шахслар ҳаёти ва ижодини ёритувчи материаллар уларнинг таваллуд кунларига бағишланган рубрикаларда чоп этилган. Масалан, С. Баўатдиновнинг «Қарақалпақстан жаслары» газетасининг 2007 йил 18 феврал сониде эълон қилинган «Ўзига хос йўли бўлди Қиёс жировнинг» сарлавҳали мақоласи буюк куйчининг 100 йиллиги муносабати билан ёзилган. У Қ.Мақсетовнинг юқорида таҳлил қилинган мақоласини маълум даражада тўлдиради. Муаллиф Қиёс Жировнинг ижодини халқ ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тадқиқ этади.

Қ. Мақсетовнинг «Амир Темур ва қорақалпоқ жировлари»² сарлавҳали мақоласи буюк соҳибқироннинг 1996 йили нишонланган 660 йиллиги муносабати билан чоп қилинган. Мақолада Амир Темур ва темурийлар даврида яшаган қорақалпоқ жировлари ҳақида сўз юритилган. Муаллиф, асосан, «Едиге» достонига тўхталган. Халқ бахшилари томонидан яратилган, бахшилар, жировлар томонидан куйланган мазкур достонга янада реал тарихий асар сифатида ёндашилган. Бунинг ўзиёқ юқорида қайд этганимиз - қорақалпоқлар халқ бахшилари ва жировларини тарихчи сифатида улуғлайди, деган фикрни яна бир қарра тасдиқлайди. Тарихий эпос бўлган «Едиге» достониде XIV асрнинг иккинчи ярмида Едигенинг Тўхтамиш устидан галаба қозониши тарихда қандай бўлса, достонда ҳам шундай тасвирланган»,- деб ёзади Қ. Мақсетов.

«Едиге» достони қорақалпоқ қахрамонлик эпосининг энг гўзал намуналаридан бўлгани учун унинг матнига қорақалпоғистон матбуотида алоҳида эътибор берилади. «Амиўдарья» журналининг 2004 йил 1- сониде «Едиге»нинг Жумабой жиров Базаров айтган варианты чоп этилди. Ҳар ҳолда, бундай машҳур достонни айтган жиров қатта маҳоратга эга бўлиши аниқ. Жировдан тасаввур қуввати, тасвир маҳорати, сўзни заргардек танлаш санъати талаб қилинади. Бундай поэтик хусусиятга эга бўлиш лозимлигини жировнинг ўзи ҳам яхши англайди. «Едиге» достониде сўз маҳоратига бағишланган шундай мисралар бор (таржимаси):

«Шундай чиройли сўйласанг,
Сўз маъносини теран етказсанг,
Халқ олдида достон айтмоққа яраша нутқинг бўлса.
Қариганим йўқ, чироғим,
Жарангласа деб овозим,
Шу сўзларни айтди Генжембай».

Жировларнинг халқ орасида обрў қозониши, энг аввало, уларнинг ижрочилик маҳоратига боғлиқ бўлган. Жировчиликда ижро – бу сўз танлаш,

¹ «Еркин Қарақалпақстан». 1995. 25-январь.

² «Еркин Қарақалпақстан». 1996. 8 март.

ифода этиш ва куйнинг бирикиб кетишидан таркиб топади. С. Баҳадированинг «Жиров номалари – бебаҳо тарихий ёдгорлик»¹ сарлавҳали мақоласи бу фикрнинг ёрқин исботидир. Муаллифнинг ёзишича, қорақалпоқ достонларининг аксари етти мингдан йигирма беш минг қаторгача бўлади. Айни пайтда, уларнинг жуда кўп вариантлари учрайди. Ҳар бир вариантни ижро этишда алоҳида куйдан фойдаланилган. Қиёс жиров «Алпомиш» достонини 29 вариантда айта олган. Демак, бир достонни ижро этишда жиров 29 куй вариантига ҳам рўя қилган. Олиманинг қайд этишича, катта жировлар кейинги авлодларга достонларни қай усулда ижро этишни, қандай куйлардан фойдаланишни достон кўлёзмаларининг хошияларига ёзиб қўйишган. Бу факт қорақалпоқ жировларининг ўз давомчиларига кўрсатган раҳнамоликларининг ёрқин далилидир.

Жировларнинг устоз-шогирдлик муносабатларига алоҳида эътибор билан қаралган. Қорақалпоғистон матбуотида бу мавзуда муттасил мақолалар босилиб туради. Жумладан, С. Раманованинг «Музыка маданияти – маънавият пойдевори»², К. Мамбетназаровнинг «Жийемурат жиров жырлаган «Алпомиш» достони»³, Т. Адамбоева ва А. Алимоваларнинг «Соз билан суҳбатни ёлғон демангллар...»⁴ каби мақолаларда шу мавзу қаламга олинган.

Т. Адамбоева ва А. Алимоваларнинг мақоласида бахши Г. Тилеўмуратов ҳақида сўз юритилади. Муаллифлар бахшининг ижодий фаолияти ҳақида ёзишаркан, унинг устози кимлар бўлганига алоҳида эътибор қаратишган. «У қорақалпоқ бахшчилик санъатининг бир қисмини ташкил қиладиган, - дея ёзишади улар, - Арзи бахшининг шогирдлари Бегим ва Даўит бахшиларга шогирд тушиб таълим олган»⁵. Шуниси характерики, устоз-шогирдлик анъанаси қаламга олинаркан, икки-уч устоз доирасида сўз юритилган. Демак, машхур бахшилар, жировлар етишиб чиқишда уларнинг бевосита устозлари билан бирга, устозларнинг устозлари ҳам билвосита ҳисса қўшганлар. Бу, аввало, устозлар руҳига ҳурматни англатса, иккинчидан, жировлар ва бахшиларнинг яратган усуллари, йўллари адабийлигини кўрсатади. Шу жиҳатларига кўра, мазкур мақола муайян аҳамиятга эга.

Таникли фольклоршунос олим Абубакир Диваев Туркистон вилояти ходимларининг биридан «Алпомиш» достонини ёзиб келишни илтимос қилган. Шу тариқа, 1896 йил июн ойида Сирдарё области Амударё қисмининг Тўртқўл волостида яшовчи Жийемурат жиров Бекмуҳаммад ўғлидан ёзиб олинган «Алпомиш» достонининг матни 1897 йилнинг ноябр ойида нашрга берилади ва 1902 йили араб ёзувида (русчага таржимаси билан) «Сборник материалов для статистики Сирдарьинской области» мажмуасининг 10- жиллида босилган. Мазкур матн «Алпомиш» достонини гадқик этувчилар учун ҳамон қимматли манба бўлиб хизмат қилиб келмоқда. Шунини ҳам таъкидлаш лозимки, татар халқининг фарзанди Абубакир Диваев бу хизмати билан қорақалпоқ

¹ «Қарақалпоқстан жаслар», 2000. 5 октябр.

² «Қарақалпоқстан», 2004 № 1

³ «Амударья», 2000 № 5.

⁴ «Қарақалпоқстан», 2002 № 3-4

⁵ Ушбу манба, 47 бет.

маданиятига бебаҳо ҳисса қўшган. Қ.Жумажановнинг «Довқора атрофи жировлари куйлаган «Бўзўғлон» достони ҳақида»¹ сарлавҳали мақоласида муаллиф қорақалпоқ дostonларини қўшни халқлар дostonлари билан қиёслаш услубида ўрганади. Бу усул унга муайян янги имкониётлар берган.

Мустақиллик даври Қорақалпоғистон матбуотида халқ жировларининг фаолияти рус тилидаги даврий нашрларда ҳам ёритилди. Жумладан, Т. Тюгайнинг «Эшон қалъа меҳмонларни қутламоқда»², А. Коротковнинг «Сайра, дуторим»³ сарлавҳали мақолалари, К. Есемуратовнинг олима С.Баҳадирова билан ўтказган интервьюси⁴ мазкур мавзунинг у ёки бу қиррасини ёритиш билан боғлиқдир.

Хулоса тариқасида айтиш мумкинки, Қорақалпоғистон матбуоти жирова-бахшилар ҳаёти ва фаолиятини миллий қаҳрамонлар даражасида ёритишга ва тарихий факт ҳамда аргументлар асосида исботлашга ҳаракат қилмоқда.

Замонавий қорақалпоқ матбуотида жиров ва бахшилар ҳаёти ва ижоди муайян даражада ёритилмоқда. Бунда асосий тамойил – бахши ва жировларнинг ижодкор сифатидаги жуда катта мавқеини кўрсатиб бериш билан бирга, уларнинг халқ ҳаёти солномачилари сифатидаги фаолиятини тақдирлашдир. Бу мавзуда эълон қилинган аксари материалларда бахши ва жировларнинг алоҳида истеъдод соҳиблари экани кўрсатиб берилган. Айни пайтда, уларнинг маҳоратини белгиловчи мезонлар ҳам аниқланган.

Жиров ва бахшилар ҳақида ёзилган материалларда муаллифларнинг ўз миллий қадриятлари билан фахрланиш туйғуси ёрқин акс этиб туради.

Умуман олганда, Қорақалпоғистон матбуоти ўз халқидан чиққан ижодкор сиймоларининг ҳаёти ва фаолиятини етарли савияда ёритмоқда.

Муҳаббат СОЛИЕВА
(ЎзДЖТУ, ўқитувчи)

Ўрта асрларда давлат бошқарувида маъмурий коммуникациянинг аҳамияти

Жамият ва миллат шаклланишида қайси бир тузилма кўпроқ аҳамиятга эга, деган савол қўйилса, албатта биринчи ўринда давлат бошқаруви тилга олинади. Ўрта асрларда Марказий Осиёда оммавий коммуникация ёрдамида давлат бошқарувини бир қатор асарлар мисолида кўриб чиқиш мумкин. Масалан, Абу Наср Фаробийнинг “Фозил одамлар шаҳри” асарида муаллиф бу ҳақда шундай фикр билдиради: “Сохиби қонун қонунларни жорий қила олиши, фармон беришни билиши зарур, дейди. Агар у ўзи буюрган нарсани жорий этолмаса,

¹ ЎзРФА ҚФ «Хабаршысы», 2007 йил, № 5-6.

² Коротков А. Поёт, мой дугар. // «Вести Каракалпакстана». 1998. 7 март.

³ Есемуратов К. Поёт, мойбыз, громко звучащий мой! // «Вести Каракалпакстана». 2005. 10 сентябрь.

агар бошқалар бўйсунган нарсага ўзи амал қилмаса, у ҳолда унинг сўзлари қўл остидагиларга таъсир этмайди».¹

Демак, маъмурий коммуникациянинг муҳим вазифалари қонунларни тайёрлашдан ташқари давлат бошқарувини ва қонунларга амал қилишини таъминлаш, акс ҳолда, Фаробий айтганидек, унинг сўзлари қўли остидагиларга таъсир этмайди. Асарнинг бошқа бир жойида Фаробий шундай деб ёзади: «Афлотун, Соҳиби қонун биринчидан, қонунларни жорий қила олиши, иккинчидан фармон беришни билиши зарур, дейди»²

Муаллиф айтганидек, Соҳиби қонун тарихий анъаналарни, фалсафа, ҳуқуқ ҳақидаги асарларни ўрганиб, қонун чиқаришни уддалаши ва фармон тайёрлаш санъатини эгалламоғи шарт. Швейцариялик тарихчи Адам Мец «Мусульмон Ренессанси» асарида Афлотуннинг илмий қарашлари ҳақида яхши фикрларни айтади. Айнан, антик давр илми ва маданияти Марказий Осиёда яшаган ўрта аср олимларининг асарларида ўз аксини топган.

Бундай фикрларни Фаробийнинг “Фозил одамлар шахри” асарида ҳам кўриш мумкин: «Афлотун, Соҳиби қонун ёшлигидан бошлаб давлат ишлари бўйича фойдали машқлар қилиб юришга, давлат ишларининг тўғри ва нотўғрилиги ҳақида мулоҳаза юритишга ўрганган бўлса, у ҳолда вақти-вақти билан ўзи устидан назорат ўрнатиши ҳамда авваллари шугулланган ва ҳозир ҳам давом эттираётган машғулотирига сабот, кунт билан қараши зарурлигини тушунтиради»³

Фаробий асарининг мақсади - Афлотун каби олимларнинг дастлабки тарихий қўлёзмаларида айtilган манбаларнинг айнан керакли қисмларини ривожлантириб, шарҳлаш ва кейинги авлодларга етказишдир.

Бундан ташқари бошқа бир қанча асарларда ҳам давлат бошқаруви қандай бўлиши кераклиги ҳақида илмий фикрлар бор. Булар, биринчидан, давлат раҳбари нисбатига айtilган гаплар бўлса, иккинчидан, бевосита жойдаги раҳбарлар ҳақида фикрлардир. «Фозил одамлар шахри» асарида, шундай мисол келтирилади: «Ҳокимлар ўртасида табиий тартибни, ўрната олмаган қонун чиқарувчи кўп ўтмай масҳара бўлади ва ниҳоят унинг ишлари тушунарсиз бўлиб, чиқарган қонунлари у билан шаҳарнинг ўзи ҳам инкирозга юз тутиши мумкин»⁴

Давлат бошқарувида ҳокимлар фаолиятига қонун жиҳатдан эътибор берилганлиги боис асар жиддий аҳамиятга эга. Турли асарларда давлат бошқарувининг ҳар хил шакллари ҳақида фикр юритилади, жумладан, буйруқ ҳақида. Масалан, Наршахий шундай ёзади: “Ҳомукетдан келган бир киши амирнинг яқин кишиларидан бўлган» деган буйруқ бўлди»⁵

Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” асарида ҳам буйруқ асосидаги мулоқот шакллари учратиш мумкин. Масалан, «Амир Исмоил Самоний, Амир

¹ Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шахри. 20-б.

² Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шахри. 20-б.

³ Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шахри. 21-б.

⁴ Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шахри. 39-б.

⁵ Наршахий. Бухоро тарихи. 8-б.

Исмоил Лайсга: «Бу мавзени сен олгин. Абу-л-Ҳасан оризга айт, у ҳар йили Аби Исҳоқка йигирма минг дирҳам бериб турсин»-деб буйруқ берди»¹

Амалдорлар буйруқларни кўпчиликка етказиш зарур бўлганлиги туфайли оммавий коммуникациянинг бир тури ҳисобланади.

Наршахий асарида давлат бошқарувининг турли шакллари ҳақида мисолларни кўриш мумкин, “Бухоро тарихи” асари Инсоният тарихида ҳужжатли тарзда ёзилгани ва нодир манбалардан бўлганлиги учун ҳам унга эътибор катта. Масалан, бошқарув усули сифатида Бухоро амири ҳузурида ўнта девон бўлганлиги баён этилади.

Бугунги кунда уларни вазирликлар деб аташ мумкин, масалан, алоқа вазирлиги, ички ишлар вазирлиги ва бошқалар. Демак, Наршахийнинг ушбу асаридаги манбалардан кўринадиги, Бухоро аркида бундан кейинги даврларда яшаган амирларнинг ҳам подшоҳлик девонхоналари бўлган. Бу ҳақда Наршахийнинг китобида аниқ маълумот берилади, дастлабки девонлар тахминан VII асрларда пайдо бўлгани ҳақида маълумотлар бор.

Исмоил Сомоний қобилиятли раҳбар бўлганлиги ва давлатни ривожлантириш учун доимий курашгани, унинг доно вазирларининг фаолиятлари боис давлати кучли бўлганлиги, унинг даврида бундай девонлар катта аҳамиятга эга бўлган. Исмоил Сомоний бошқа амирлар каби маслаҳат кенгашлари ўтказган кўпчиликнинг фикрини эшитиб, қарор қабул қилган. Масалан: «Наршахий баён қилишича Бухоро аркида яшаган амирларнинг тахминан VII –аср ўрталаридан бошлаб подшоҳлар девонлари бўлган»². Амир бошқалар билан бамаслаҳат ишлар қилган, демак, ўша вақтда ҳам жамоатчилик билан боғланиш маълум бир даражада амалга оширилган.

Низомулмулк ўз асарида Исмоил Сомоний яшаган давр, шу билан бир қаторда қадимги даврлар тарихий тажрибасини, ўзидан олдинги ўтган адолатли подшоҳлар фаолиятини, шундай ёзди: «848 йилларда Бухоро амири Аҳмад ибн Холиддан “шаҳримиз атрофида девор бўлиши керак, токи биз кечаси дарвозаларни беркитиб, ўғрилар ва йўлкесарлардан тинч бўлайлик”- деб илтимос қилишди Хуросон халки»³. Бундай усулни биз халқ мурожаати деб баҳоласак бўлади. Адолатли подшоҳлар давлатни тўғри бошқариш мақсадида кўпчиликнинг фикрини эшитиб амалга оширган, жумладан оддий одамлар ҳам уларга ўз фикрини билдиришга имконияти бўлган. Бу ҳақда кўп асарларда далиллар бор. Масалан, Низомулмулкнинг “Сиёсатнома”асарида ёзишича: «Нўширавон буйруқ чикарди: «Бир занжирга кўнғирокларни шундай пастликда осилтириб қўйингларки, етти ёшли боланинг ҳам қўли етсин. Бирор-бир мутаазаллим саройга келса, эшик қаровулига иши тушмасину шу кўнғирок ипини тортсин ва Нўширавон эшитиб, унинг додини тинглаб чора қилсин»⁴ (Бу ерда муаллиф эшик қаровуллари аҳолининг баъзи бир хабарларни подшоҳга етказмаслигини назарда тутмоқда – М.С.).

¹ Наршахий Бухоро тарихи. 12-б

² Наршахий Бухоро тарихи. 69-б

³ Наршахий Бухоро тарихи. 37-б

⁴ Низомулмулк. Сиёсатнома. 45-б.

Соҳиби хабар, хабарни етказувчидир яъни, саройнинг ишончли ходими бўлиб, у подшоҳга раият аҳолининг кун давомидаги барча хабарларини етказиб турган.

Давлат бошқарувининг бундай усули ҳам оммавий коммуникация орқали амалга ошириладиган жараёндир. Агар хабар вақтида етказилмаса, салбий ҳодисаларга нисбатан чора кўрилмаса бу подшоҳ учун жиддий хато ҳисобланади. Подшоҳ бўлаётган воқеалардан вақтида хабардор бўлса ва адолат билан иш кўрса, унда у халқнинг ҳурматиға сазовор бўлган.

Худди шу асарда бошқа усуллар ҳам тилга олинган. Масалан, бир жойда Низомулмулк шундай деб ёзади: «Мажлисга келадиган кишилар сонини аниқлаб уларга кўрсатмалар берилган»¹. Демак, мажлисга келадиган кишилар тартиби ва ҳар бирининг қандайдир таклиф билан келиши шарт ҳисобланган бўлиши мумкин. Ортиқча одам келмаслиги, таклиф қилинган одамларнинг барчаси келиши, ҳар тоифа алоҳида йиғилиши, ҳар тоифага режалаштирилган маълумот алоҳида етказилиши, ва бу маълумотнинг етиб боришини кузатиш, унинг бажарилишини таъминлаш, назорат қилиш, бундай усуллар оммавий ахборот тарқатиш орқали, давлат бошқарувини таъминлаган.

“Подшоҳ раият ва лашкар аҳволидан тўла хабардор бўлиш ва уларга қанча харажат кетишини билиши вожибдир.

Агарда шундай бўлмаса, катта хато бўлади. Омиллар ситамкорликка қўл урадилар ва мамлакатда содир бўлаётган фасод ва золимликдан подшоҳнинг ё хабари бор ёки йўқ дейдилар. Агарда била туриб чора кўрмаса у ҳолда подшоҳ ҳам золимлик қилган ва ўзи зулму-ситамга розилик берган бўлади ва агарда билмаса, демак у гофилдир ҳар икки ҳолат ҳам яхши эмас. Шундай экан, соҳиби хабарга хожат сезилади”² - деб ёзади Низомулмулк. Муаллиф воқеаларни объектив ёритишга ҳаракат қилган, асар мазмунини анча пухта ишланган бўлиб, жалб этган манбалар ҳаётийлиги билан ҳам эътиборлидир. “Халифат иши олти кишидан иборат маслаҳат кенгаши бўлиб, булар Усмон, Али, Абдурахмон бин, Авф, Талха, Зубайр ва Саъид бин Ваққос. Беш кишидан иборат маслаҳат кенгаши номоз айтиш ихтиёрини бердилар. Ва Ҳазрати Усмонни саҳобалар иштирокида раисликка сайладилар. Ҳазрати Усмон раисликни қабул қилди ва халифа билан бирга жумъа ва байрам номозларини ўқидилар. Бу Ҳазрати Усмоннинг халифалиги даврида иттифоқ бўлганлигини кўрсатади”³.

Минучеҳр Амирга Ҳасан Муҳаддисни юборади. У амирга вақти-вақти билан хат ва оғзаки ахборотни етказиб турган. Буни айгоқчи деса ҳам бўлади, лекин аслида бу хабар етказиш усулларида биридир. Амирлар вилоятлардаги аҳволдан хабардор бўлиб аҳоли ўртасидаги муносабатлар, одамларнинг кайфияти тўғрисида маълумот йиғиб боришга ҳаракат қилган.

Низомулмулкнинг маълумотиға қараганда, агар бирон бир машҳур зодагонга лавозим бериш керак бўлса, вазир шартнома ёзган ва лавозим

¹ Низомулмулк. Сиясатнома. 66-б.

² Низомулмулк. Сиясатнома. 69-б.

³ Низомулмулк. Сиясатнома. 69-б.

эгасидан уни бажариш хакида фикр сўраган. Агар у ижобий фикр билдирса подшоҳ шартономага қўл қўйган, кейин шартнома халқ олдида эълон қилинган.

Саройда қайси бир лавозимга сайланган киши ишни ҳалол бажариш тўғрисида касам ичган ва шартномадаги барча шартларни бажариши хақидаги хужжатни халқ олдида ўқиб эшиттирилган.

Амирлар ўша вақтларда махсус муҳрга ёки узукларга ишланган шахсий муҳрларига эга бўлган. Бу узукларга усталар амир хоҳлаган тасвирларни тушурган. Муҳрда асосан амирнинг исми ёки бошқа бирон-бир тимсолни акс эттирган расм ишланган. Амирлар ёзган хатлари ёки буйруқлар ишончли бўлиши учун муҳрлаган. Масалан, Амир Масъуднинг қўлида феруза тошидан ясалган узук бўлган ва бу узукда амирнинг исми акс эттирилганлиги манбалардан маълум.

Бугунги давлат тизими билан ўша даврни солиштирилса, катта фарқ борлиги аён бўлади. Конституция бўлмаганлиги ёки ҳарбий қўшинлар бундай кучга эга эмаслигига қарамасдан, ахборот алмашув бўлган, гарчи у ҳажман унча катта бўлмаса ҳам. Фақатгина коммуникация жараёнлари ривожланган жойдагина давлат ривожланиши муқаррар. Давлат ривожланиши бўлган жойда ахборот алмашуви ҳам ўзига хос хусусиятга эга бўлади.

Абадан ДОСЫМБЕТОВА
(ҚҚМУ, оқытыўшы)

Ш. Сейтов лирикасында еркин қосықлар

Кескин өзгерислер, раўажланыўлар дәўиринде жасап атырган адамлардың курамалы кейпийтын, кеўил кеширмелерин сәўлелендириўде өз-өзинен жаңаша дәстүрлердин, жаңа формалардын зәрүрлиги туўылды. Батыс поэзиясына тән лирикалық форма болған еркин қосықлардың ХХ әсирдин 80-жылларында қарақалпақ әдебиятында массалық түс алыўы пикиримизди дәлийллейди. Шайыр Ш. Сейтов та дәўир ҳақыйқатлығын, өмир кубылысларын, инсан руўхый әлеми кеширмелерин сәўлелендириўде еркин қосық формасынан утымлы пайдаланады. Оның «Бир қыз соқыр жетелер», «Бердақ шайыр хәм оның монументи ҳаққында еки аўыз сөз» қосықларында еркин форма арқалы лириканың ўақыт хәм кеңсизлик бойынша шексизлик имканиятларын жүзеге шығарады. Бир шығармада бир неше дәўирлер көриниси хәм мәңгилик өмир түсиниги, бүгинги күн, өтмиш хәм «о дүнья» ҳаққындағы көркем ҳақыйқатлықларды сүўретлейди. Ш. Сейтов еркин қосықларының мазмуны кең хәм көп образлылыққа ийе.

«Кимге, неге керек?» қосығында қайталаў хәм риторикалық сораў усулларының жәрдеминде лирикалық қаҳарманның халық аралық жағдай хәм халықтың тынышлығы туўралы тәшўишли ой-толғаныслары бериледи. Географиялық кеңликлер, тәбият көринислери, тәбийий байлықлар, дүнья цивилизациясының жетіскенликлери – кулласы, болмысты кураўшы барлық нәрсе хәм ҳәдийселер дизип келинеди де, олардың бәри керексиз, қәлирсиз

ирселер сыпатында қаралып, халық тынышлығы биринши орынға алып ығылады.

Шайырдың «Туңғыш қасыл» деп аталған қосығында да көпқатламлы этикалық мазмун сәулеленген. Қосықтың тийкарға мазмуны туңғыш пахта ысылына хәм де туңғыш ақлығына байланыслы лирикалық қахарманның сезим йғыларын сүүретлеўге қаратылған. Усы тийкарғы мазмун қосымша шейтиўши хызметиндеги пикирлеўлер менен байытылған. Қосықта еркин эрма арқалы жеке турмыслық, социаллық ўақыя, ҳәдийселерди хәм дәўирдин шшы ҳақыйқатлығын—пахта монокультурасының үстемлигин береді.

Еркин қосықлардың дәстүрий қосықтан хәм прозадан өзгешелигин әлгийлеуігын оның тийкарғы компоненти ырғақ болып есапланады. Ш. Сейтов еркин қосықларына тән сыпат—олардың хәр биринде жаңа индивидуаль ырғақ көриниси пайда егиледи. Шайырдың «Сен ишип қойғансаң» қосығында ырғақ уйқас хәм қайталаўлардың қатнасы, синтаксислик бирликлердин айласыў көринисине байланыслы жүзеге келген. «Сен кемпир емессең» қосығында ырғақтың шөлкемлесиўинде қайталаўлар айрықша орын ийелейди. Қосықтың бәнтлик қурылысы да белгили уйқас системасы арқалы емес, ал қосық мазмунына байланыслы еркин ислетилген.

Шайырдың еркин қосықларында ырғақты жүзеге келтириўши компонентлердин бири сыпатында уйқас қатнастырылып, ол еркин көринисте: ырым орынларда хәлсиреген, яки түсирилген түринде ислетиледи. Элементар йталаў усылары болған аллитерация, ассонанс, анафоралар да өнимли елланады.

Жуўмақластырып айтқанда, Ш. Сейтовтың еркин қосықларында эрмалық элементлердин қолланылыўы хәр биринде өзине тән көриниске, ынамлылыққа ийе болып келеди. Бул ынамлылық қосық мазмунына ййкарланған болады. Шайыр еркин қосықларында оқыўшыларға лирикалық қахарманның кеўил дүньясындағы кеширмелерин, дәртлерин төгип салады.

Адиба ЎСАРОВА
(ЎзДЖТУ, тадқиқотчи)

**Оммавий ахборот воситаларида реклама:
қонун ҳужжатларига амал қилиниши таҳлили ва журналистлик
маҳорат**

Бугунги глобаллашув жараёнини, ахборотлашған жамиятни оммавий ахборот воситаларисиз тасаввур этиб бўлмаганидек, ОАВни ҳам рекламаларсиз тасаввур этиш қийин. Бирок шу ўринда ҳақли бир савол туғилиши тайин: АВда рекламани тайёрлаш ва тарқатиш билан боғлиқ муносабатлар қандай ртибга солинади? Ёхуд ОАВ бугунги кунда реклама тўғрисидаги қонун ҳужжатларига нечоғли амал қилмоқда? Мазкур мақолани ушбу масалага ййишламoқчимиз.

Реклама (лотинча "reklamо" — "қичқирмок" сўздан олинган бўлиб) мазмун-моҳиятига кўра, товарларнинг сифати, уларни сотиб олишдан кўриладиган наф ҳақидаги ахборотдир. Ўзбекистон Республикасининг "Реклама тўғрисида"ги Қонуни 4-моддасида реклама тушунчасига қуйидагича таъриф берилган: "реклама - бевосита ёки билвосита фойда (даромад) олиш мақсадида юридик ёки жисмоний шахслар, маҳсулот, шу жумладан товар белгиси, хизмат кўрсатиш белгиси ва технологиялар тўғрисида ҳар қандай шаклда ва ҳар қандай воситалар ёрдамида қонун ҳужжатларига мувофиқ тарқатиладиган махсус ахборот".¹

Реклама маркетингнинг таркибий қисми бўлиб, талабнинг ва истеъмолчилар дидининг шаклланишига таъсир кўрсатади. Реклама корхона имижини яратиш, харидорларга нима сотиб олиш ва уни нима учун сотиб олиш зарурлигини ҳал қилишда ёрдамлашиш мақсадида олиб борилади. Рекламанинг асосий вазифаси — харидорни қизиқтириш, мижозлар сафини кенгайтиришдан иборат. Айни пайтда реклама бир неча вазифани бажаради:

- маълумот берувчи;
- ишонтирувчи;
- эслатувчи.

Маълумки, рекламанинг пайдо бўлиши узоқ тарихга эга. Қадимий Юнонистон ва Римда оғзаки ва ёзма рекламадан кенг фойдаланилганлиги, ҳатто товар белгиси қўйилиб, тамғалаш йўли билан маҳсулотлар реклама қилинганлиги ҳақида тарихий манъбалар мавжуд. Профессор Ш.Абдуллаева ва Ш.Носировнинг қайд этишича, ҳозирги шаклдаги реклама илк бор АҚШда пайдо бўлган.² XIX асрнинг иккинчи ярмида АҚШда биринчи реклама агентликлари фаолият кўрсата бошлаган. Дастлаб ёзма реклама харидорларни дўкон ва унда сотиладиган товарлардан хабардор қилиш вазифасини бажарган. Бу иш тахталавҳа ёзиш ва витриналар ташкил этиш орқали амалга оширилган. Кейинчалик реклама потенциал харидорга нашрлар орқали мурожаат шаклига айланди — афишалар, газеталар, журналлар, китобларда ахборот-реклама эълонлари пайдо бўлди. Вакт ўтган сари реклама ишига оммавий ахборот воситалари (матбуот, телевидение, радио, кино) кенг жалб этила бошланди. Ҳаттоки юртимизда ҳам 1913-1914 йилларда Бехбудий муҳаррирлигида чоп этилган "Самарқанд" газетаси³ ва "Ойна" журналида⁴ мунғазам рекламалар бериб борилган. Бугунги кунда эса реклама бозорини ОАВсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Чунки ОАВ реклама тарқатиш ва жойлаштиришнинг энг қулай, арзон ва самарали воситасидир.

Мамлакатимизда реклама бозори, хусусан, рекламани тайёрлаш ва тарқатиш билан боғлиқ муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг "Реклама тўғрисида"ги Қонуни (1998 йил 25 декабрь), Вазирлар Маҳкамасининг "Реклама тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунини амалга оширишга

¹ Тўртинчи ҳокимият. Ўзбекистон Республикасининг оммавий ахборот воситалари, нашрлик ва матбаачилик фаолиятини тартибга солишчи қонуни ва қарорлари тўплами. — Т.: "Ўзбекистон", 1998. 63-бет

² Абдуллаева Ш., Носиров П. Маркетинг — бозор иқтисодиёти асоси. — Т.: "Молия", 1994. 14-б.

³ "Самарқанд" газетаси. 1913 йилдаги сонлари.

⁴ "Ойна" журнаси. 1914 йилдаги сонлари.

доир чора-тадбирлар ҳақида“ги (2000 йил 26 июндаги 243-сон) қарори ҳамда ушбу қарорга мувофиқ ишлаб чиқилган “Рекламани жойлаштириш тўғрисида Низом” ва бошқа қатор қонун ҳужжатлари асосида тартибга солинади.

Мазкур ҳуқуқий ҳужжатларнинг асосий вазифаси юргимизда юридик ва жисмоний шахслар ёки маҳсулотлар тўғрисида ахборот оқимиини шакллантириш, тадбиркорлик ва истеъмол маданиятини такомиллаштириш, рекламанинг давлат ва жамоат манфаатларига, ахлоқ ва маънавиятнинг умум эътироф этилган нормаларига, юридик ва жисмоний шахсларнинг ишчанлик обрўсига, атроф муҳит ҳолатига таъжовуздан ҳимояланиш чораларини таъминлаш, маҳсулотнинг характери, тайёрланиш усули ва жойи, истеъмол хусусиятлари, сифати ва бошқа тавсифлари, уни реализация қилиш шартларига кўра истеъмолчиларни жалғиғадаган ёлғон ёки ноаниқ маълумотлар реклама воситасида тарқатилишининг олдини олишдан иборатдир.

Айтиш жоизки, қонунийлик, аниқлик, ишончлилик рекламанинг муҳим принципларидир. Рекламадан фойдаланувчига зарар, шунингдек маънавий зарар етказмайдиган шакллар ва воситалардан фойдаланиш рекламага доир асосий талаблар ҳисобланади ва бу кўп жиҳатдан ОАВ фаолиятига ҳам даҳлдордир. Бинобарин, реклама, шаклидан ёки фойдаланиладиган тарқатиш воситаларидан қатъи назар, махсус билимларсиз ва техник воситаларни қўллашларсиз таниб олинадиган бўлиши лозим.

Амалдаги қонун ҳужжатларида рекламага доир қатор талаблар белгиланган бўлиб, хусусан, ОАВда жойлаштирилаётган ва тарқатиладиган рекламада қуйидагилар тақиқланади:

- ишлаб чиқарилиши ёки реализация қилиниши қонун ҳужжатлари билан тақиқланган маҳсулот тўғрисида ахборот тарқатиш;

- жинси, ирки, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеига қараб, бошқа ҳолатларга кўра камситиш ёки ўзга шахсларнинг маҳсулотини бадном этиш;

- қонун ҳужжатларининг бузилишига олиб келиши мумкин бўлган, фуқароларнинг соғлиғи ёки ҳаётига ва атроф муҳитга зарар етказувчи ёхуд зарар етказиши мумкин бўлган, шунингдек хавфсизлик воситаларига эътиборсизлик туйғусини уйғотувчи ҳаракатларга даъват қилиш;

- мажбурий сертификатлаштирилиши зарур бўлган ёки ишлаб чиқарилиши ёхуд реализация қилиниши учун махсус рухсатнома (лицензия) бўлиши талаб этиладиган маҳсулотни тегишли сертификати, лицензияси бўлмайд туриб реклама қилиш;

- агар муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги қонун ҳужжатларида бошқача қоида назарда тутилган бўлмаса, бошқа маҳсулот рекламасида қўлланиладиган умумий ечим, матн, тасвир, мусиқали ёки овозли оҳангларни айнан такрорлаш (таклид ёки ўхшатма қилиш);

- жисмоний шахснинг номи ёки тасвиридан унинг розилигисиз фойдаланиш;

- порнографияни тарқатиш;

- газеталарнинг биринчи ва охириги саҳифаларида, журналлар ва бошқа даврий нашрларнинг муқоваларида, шунингдек телерадиозшиғтириш

дастурлари чоп этиладиган ушбу нашрлар саҳифаларида алкогольли ичимликларни реклама қилиш;

- оммавий ахборот воситалари, тиббий, спорт, мактабгача таълим идораларида, транспорт воситаларида (махсус тамаки ва тамаки маҳсулотларини ташийдиганларидан ташқари), жумладан умумий фойдаланишдаги йўловчилар транспорт воситалари салонларида, шунингдек ташқи реклама воситасида тамаки ва тамаки маҳсулотларини реклама қилиш;

- реклама заставкалари товушларини, телерадиоэшиттиришнинг овоз баланглигига нисбатан юқорилаш (кўтариш);

- телевидениеда реклама қилиш мақсадида "югуриш сатрлари"дан фойдаланиш (реклама берилётган вақтдан ташқари);

- вояга етмаганлар учун мўлжалланган босма нашрларда тамаки маҳсулотлари ва алкогольли ичимликларни реклама қилиш;

- ишончсиз реклама;

- вояга етмаганларни маҳсулотни сотиб олишга чақирувчи ёки реклама қилинаётган маҳсулотни сотиб олишни сўраб учинчи шахсларга мурожаат қилишдан иборат бўлган реклама;

- тонгги соат 7 дан кеч соат 22 га қадар телевидение ва радио орқали ва 28 даражагача қувватга эга бўлган алкогольли ичимликларни реклама қилиш;

- фақат шифокорнинг кўрсатмаси (рецепти)га биноан тарқатиладиган; таркибида наркотик ва (ёки) психотроп моддалар бор бўлган, Ўзбекистон Республикасида тиббий қўлланишига рухсат этилмаган дори-дармон воситаларини реклама қилиш ва ҳ.к.¹

Таъкидлаш жоизки, юқорида қайд этилганлар қонун ҳужжатлари билан тақиқланган бўлса-да, баъзан ОАВда ушбу қоидаларга зид тарзда рекламалар берилётганлигининг гувоҳи бўламиз.² Масалан, 2006 йил 16 декабр куни намойиш этилган "Олтин тож" кўрсатувида "Реклама тўғрисида"ги қонун (17-моддаси 4-банди) талаби қўпол тарзда бузилди. Яъни мазкур кўрсатув 14-ёшгача бўлган болаларга мўлжалланган дастур бўла туриб, кўрсатувда бир неча марта "Айлин" компанияси маҳсулотларининг рекламаси берилди. Худди шундай ҳолат "Бола тилидан" кўрсатувида ҳам тақрорланди.³ Яъни кўрсатув ҳамкори "Турон Линк" пейджер хизмати ва реквизитлари (телефон рақамлари), фирма белгиси реклама қилинди. Шунингдек, "Саломатлик сирлари" кўрсатувида "Ципрадел 500" ҳамда "Эссел Форте" дори воситалари катнашчилар томонидан катта афзалликларга эга эканлиги, бошқа дори-дармон воситалари билан муҳофафала таққослашга йўл қўйилди.⁴

¹ "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами" 2007 йил, 17-18-сон, 188-модда.

² Қўбида келтирилган барча мисоллар ЎзР Олий Мажлис Қонунчилик палатаси Ахборот ва коммуникация технологиялари масалалари қўмитасининг 2007 йилги иш режаси асосида "Реклама тўғрисида"ги ЎзР қонунини ижроси юзасидан Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси тизимида ўтказилган назорат-таҳлил фаолияти доирасида аниқланган ва йўл қўйилган қонунбузарликларни бартараф этиш юзасидан тегишли тавсиялар берилган Назорат-таҳлил фаолияти ЎзР Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитаси мутахассислари иштирокида ўтказилган.

³ "Бола тилидан" кўрсатуви. ЎзТВ, 2006 йил 16 декабр сони.

⁴ "Саломатлик сирлари" кўрсатуви. ЎзТВ, 2006 йил 16 декабр сони.

2006 йил 16 декабр куни соат 22³⁰ да бошланган “Таманно” кўрсатувида “лойиха бош ҳомийси “Деск Инвест” корхонаси, лойиха ҳомийлари «Родинджинс» дўкони, “Рахванджи кардс” компанияси, “Бютисс” тўй либослари салони” ҳаракатланувчи сатрларда реклама қилинди. Ўша куни соат 20³⁵ да эфирга узатилган “Давра” ахборот дастурида ҳам реклама мақсадида “Студия “Ройсон электроникс” корхонаси томонидан жихозланган” мазмунидаги ҳаракатланувчи сатрлардан фойдаланилди. Бу ҳолатлар ОАВ томонидан “Реклама тўғрисида”ги қонуннинг 17-моддаси талаблари бузилганлигини кўрсатади.

Шу ўринда эслатиб ўтмоқчимизки, қонунчиликда телерадиодастурларни яратишда, бошқа оммавий ахборот воситалари учун материаллар тайёрлашда, театр-концерт, спорт тадбирлари ва бошқа тадбирларни уюштиришда ҳомийлар қатнашиши мумкинлиги белгиланган. Бироқ шуни унутмаслик керакки, реклама телевидение ва радио, аудиовизуал маҳсулот билан боғлиқ бўлган ва ҳомийлик хизматларидан фойдаланилаётган тақдирда, ҳомийлар тўғрисидаги ахборот дастурнинг бошланишида ва охирида қисқа ва аниқ қайд этилиши лозим. Шунингдек, ҳомийнинг номи (номланиши) ёнида ёки ҳомийнинг ўрнига унинг товар белгиси (хизмат кўрсатиш белгиси) кўрсатилиши ҳам мумкин. Аммо янгиликлар тўғрисидаги телерадиодастурларда ҳомийларнинг хизматларидан фойдаланишга йўл қўйилмайди. Демак, “Давра” дастури ижодкорлари бу ҳолатни эътиборда тутишлари лозим.

“Реклама тўғрисида”ги қонуннинг 18-моддаси босма оммавий ахборот воситаларида реклама масаласига бағишланган бўлиб, босма оммавий ахборот воситаларидаги рекламанинг ҳажми, мавзусини шу оммавий ахборот воситаларининг ўзлари мустақил белгилаши қайд этилади. Аммо обуна бўйича тарқатиладиган босма воситалар обуна шартларида нашрнинг умумий ҳажмидаги реклама миқдорини кўрсатишлари шарт қилиб белгиланган.

Шунингдек, реклама йўсинидаги хабарлар ва материалларни бериб боришга ихтисослашмаган даврий босма нашрларда реклама даврий нашр бир сони ҳажмининг 40 фоизидан ошиб кетмаслиги шарт, модомики, реклама ҳажми шу миқдордан ортиб кетгудек бўлса, қолган реклама бепул илова тарзида берилиши керак. Бу қоида қонун талаби ва сўзсиз ижро этилиши лозим, акс ҳолда муқаррар жавобгарлик юзага келиши шубҳасиз. Аммо амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, ОАВ бу қоидаларга тўла амал қила олмаяпти. Масалан, мамлакатнинг бош наشري “Халқ сўзи” газетасини олиб кўрайлик. Газета асосан обуна йўли билан ўз ададини шакллантиради. Бироқ обуна шартларида реклама миқдори кўрсатилмаган. Натижада муайян ададга обуна қилинган газета таҳририяти йил давомида рекламага зўр беради. Газетанинг 3-4 саҳифалари асосан реклама ва тижорат материаллари ҳисобига тўлдирилади ва бу қонунда назарда тутилган рекламага ихтисослашмаган “даврий нашр бир сони ҳажмининг 40 фоизидан” анча ошиб кетади. Газетанинг байрам сонларини эса асосан реклама ва тижорат материаллари, байрам табриклари эгаллайди.¹ Бу

¹ Қарап: “Халқ сўзи” газетасининг 2005-2006 йил сонлари.

ҳолат нафақат қонун талабларига зид, балки истеъмолчиларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини бузиш ҳам ҳисобланади.

Телерадиоташкилотларда эса рекламага ажратилган кўрсатув (эшиттириш) вақти кўрсатувнинг (эшиттиришнинг) ҳар бир соатига 10 фоиздан ошиб кетмаслиги лозим (аммо бу талаб ихтисослашган рекламавий каналларга татбиқ этилмайди). Хўш, мамлакатимизда жадаллик билан ривожланаётган хусусий ва давлат телерадиоташкилотлари бу қоидаларга нечоғли амал қилишмоқда? Мисолларга мурожаат қиламиз. “Тошкент” телеканалида соат 18⁴⁵ да эфирга узатилган “Гваделупе” 40 минутлик сериали 2 маротаба реклама жойлаштириш учун узиб қўйилди.¹ “Спорт” телеканалида эса 25 минутга мўлжалланган “Файзли ошхона” телекўрсатувида 2 маротаба реклама намоён этилди. Шу билан бир қаторда кўрсатув ўртасида “HANSA” фирма белгиси дастур ҳомийси эканлиги юзасидан реклама берилди.²

“Реклама тўғрисида”ги қонуннинг 17-моддасига кўра, 45 минутдан ортиқ давом этадиган концерт-томоша ва спорт дастурлари, кино- ва телефильмлар реклама учун тўлиқ 45 минутлик вақт оралиғида кўпи билан бир марта узиб қўйилиши мумкин. Реклама бу кўрсатувларнинг (эшиттиришларнинг) бошланиши олдидан ва (ёки) улар тугаганидан сўнг жойлаштирилиши мумкин. 10 минутдан кам давом этадиган телекўрсатувларга (радиоэшиттиришларга) умуман, 10 минутдан ортиқ давом этадиган телекўрсатувларга (радиоэшиттиришларга) эса бу телекўрсатувларнинг (радиоэшиттиришларнинг) муаллифлик ҳуқуқи эгаси билан келишмасдан туриб реклама жойлаштирилишига йўл қўйилмайди.

Давлат анжуманлари ва маросимлари олиб кўрсатилаётган (эшиттирилаётган) пайтда уни узиб, рекламани кўрсатиш (эшиттириш) тақиқланади. Шунингдек, давлатнинг расмий тадбирлари, маросимлари, республика Президенти, Бош вазир, Олий Мажлис Сенати аъзолари ва Қонунчилик палатаси депутатлари, ҳукумат аъзоларининг нутқларини узиб, реклама бериш мумкин эмас.

Бундан ташқари теле- ва радио- дастурларнинг реклама қисмлари товушини кўрсатув ёки эшиттириш товушига нисбатан бандроқ қилиш ҳам тақиқланади.

Телекўрсатувларнинг бошловчилари, дикторлари ва бошқа қатнашчилари реклама учун ажратилган вақтдан ташқари пайтда маҳсулотни била туриб намоён қилиш ёки унинг истеъмол хусусиятларини бевосита ёки билвосита тавсифлаш ҳуқуқига эга эмас. Бироқ “Дунё таомлари” кўрсатувида бошловчи томонидан бир неча маротаба ахборот никоби остида “Моя мечта” маҳсулотлари сифати, мазалилиги юзасидан маълумот (реклама) берилди. “ТВ шифокор” кўрсатуви ўртасида “Ципрадед 500” дори воситаси ҳомийлиги реклама қилинган. Шу билан бирга кўрсатувда бошловчи ва қатнашувчилар орқа планида “Ципрадед” дори воситасининг катта ҳажмдаги ишитли

¹ ЎзТВ, “Пойгаҳт” телеканали, 2006 йил 16 декабр.

² ЎзТВ, “Спорт” телеканали, 2006 йил 17 декабр.

рекламаси ўрнатилган бўлиб, ажратилган вақтдан ташқари пайтда маҳсулот намоиш қилинган.

Телевидение ва радио ходимларига ахборот никоби остида реклама билан шугулланиш, яъни маҳсулот ишлаб чиқарувчининг реквизитларини, жойлашган манзилини, телефон рақамини, маҳсулотнинг тижорат белгиларини кўрсатиш ҳам тақиқланади. Ушбу қоидага зид тарзда “Бола тилидан” кўрсатувида¹ “Турон Линк” пейджер хизмати ва реквизитлари (телефон рақамлари), фирма белгиси реклама қилинган.

Реклама, уни тарқатиш шакллари ёки воситаларидан қатъи назар, бошқа ахборотдан реклама деб ҳисоблаш мумкин бўладиган даражада ажратилган бўлиши лозим. Хусусан, телевидение ва радиодаги реклама бошқа дастурлардан унинг бошланиши ва охирида аудио-, видео-, аралаш воситалар ёки бошловчиларнинг шарҳлари ёрдамида ажратиб қўйилиши шарт. Аммо бугунги кунда ТВ дастурларида ва FM радио эшиттиришларида бу нормаларга қўп ҳам амал қилинмаяпти. Айниқса, ЎзТВнинг “Ахборот”, “Давр”, “Пойтахт” информацион дастурларида бу қоида деярли ҳар куни бузилаётганини учратиш мумкин.² Масалан, 2006 йил 17 декабрь куни эфирга узатилган “Ахборот” дастури тугамасдан, яъни “Об-ҳаво”дан олдин рекламалар жойлаштирилган бўлиб, унда “Доктор МОМ” дори воситаси рекламасида ишлаб чиқарувчининг номи, қўллаш учун асосий кўрсатмалар берилмаган. “Об-ҳаво” тўғрисида ахборот берилиш вақтида боши ва охирида “Об-ҳаво” хомийси Иммунал дори воситаси” қайд этилган. “Давр” дастури эса “Доктор Дон” дори воситаси рекламаси бир неча марта амалга оширилган. Жумладан, 15 дақиқалик кўрсатувда реклама бериш мақсидида 2 марта кўрсатув узиб қўйилди. Бу ҳолат ўша куни эфирга узатилган “Пойтахт” дастурида ҳам кузатилди. Ушбу дастурларнинг эртаси кунги чиқишларида ҳам ушбу қонунбузилиш ҳолатлари такрорланди. Аслини айтганда, мамлакат қонунчилиги янгиликлар (ахборот-таҳлилий) телекўрсатувлари ва радиоэшиттиришларида хомийларнинг хизматларидан фойдаланишни тақиқлайди. Аммо амалиётда бунинг аксини кўрамыз?!

2006 йил 17 декабрь куни намоиш этилган “Дунё таомлари” кўрсатувида ҳам “Моя мечта” маҳсулотлари аудио, видео, бошқа воситалар ёки бошловчининг шарҳи ёрдамида дастурдан ажратилмади, мувофиқлик сертификатлари юзасидан маълумотлар берилмади. ОАВ бош муҳаррирлари ва реклама-маркетинг бўлими ходимлари шуни унутмасликлари лозимки, амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ, маҳсулотга қизиқишни шакллантириш ва маҳсулот реализациясига қўмаклашиш учун маҳсулотнинг муайян маркасига (моделига, артикулига) ёки унинг ишлаб чиқарувчисига истеъмолчининг эътиборини атайин жалб этувчи, шунингдек мазкур маҳсулотни ишлаб чиқарувчи ёки таркатувчи шахсга тааллуқли маълумотлардан (реквизитлардан) иборат ахборот материали, муаллиф ва таҳририят материали ҳам реклама

¹ “Бола тилидан” кўрсатуви. ЎзТВ. 2006 йил 16 декабрь соғи

² “Ахборот”, “Давр”, “Пойтахт” информацион дастурлари. ЎзТВ. 2006 йил 17 декабрь соғи

ҳисобланади ҳамда у “Реклама” ёки “Реклама ўрнида” руқно остида жойлаштирилмоғи шарт.

Шунингдек, мажбурий сертификатладиган маҳсулотлар рўйхатига кирувчи маҳсулот факат “Ўзстандарт” агентлиги ёки сертификация бўйича аккредитация қилинган органлар томонидан берилган мувофиқлик сертификати мавжуд бўлган тақдирдагина реклама қилинади, яъни мувофиқлик сертификатисиз рекламага йўл қўйилмайди. Табиийки, бу шарт сертификатлаштириш талаб этилмадиган маҳсулотларга нисбатан тадбиқ этилмайди. Башарти маҳсулот мажбурий сертификатланиши лозим бўлган ҳолларда, маҳсулот рекламасида “товар (товарлар) сертификатланган”, агар маҳсулотни ишлаб чиқариш ёки сотиш лицензияланиши лозим бўлса, маҳсулот рекламасида “хизмат кўрсатиш лицензияланган” ёки “хизматлар лицензияланган” ахбороти илова қилиниши лозим. Бироқ бугун реклама жойлаштирилаётган исталган оммавий ахборот воситасини кузатсангиз, айнан ушбу норма бузилаётганлигига гувоҳ бўласиз. Масалан, 2006 йил 16 декабрда “Ўзбекистон” телеканалида эфирга узатилган “Ассалом Ўзбекистон” дастурида соат 6⁵⁶да “Фруктовый сад” рекламасида, соат 7¹¹да “Қўшиқ кодини SMS орқали 4747 рақамига юбор. JMI.UZ” рекламасида, соат 7¹²да концерт дастури хомийлари “ТЕХАСО” мойи ҳамда “Аъло ўйинчи” лотереяси рекламаларида хизматлар лицензияланганлиги ёки маҳсулот сертификатланганлиги ҳақидаги маълумотлар берилмади.¹ Бу каби қонунбузишлиш ҳолатлари 2006 йил 17 декабр кунги эфирда ҳам айнан такрорланди. Қолаверса, ҳар икки кунги дастурда ҳам 30 дақиқа эфир вақтида 3 мартадан реклама берилган, шунингдек мазкур рекламалар видео ёки бошловчининг шарҳи ёрдамида дастурдан ажратилмаган.

Тадқиқотимиз объекти ҳисобланган оммавий ахборот воситалари рекламани тайёрлаш ва тарқатишда самарали, қулай, арзон ва муҳим восита деб саналар экан, унинг ҳуқуқ ҳамда мажбуриятлари хусусида ҳам эслатиб ўтишни лозим деб топдик.

Авалло шуни айтиш лозимки, ОАВ рекламани тайёрлаш ёки тарқатиш юзасидан юридик ва жисмоний шахслар билан шартнома тузиш ҳуқуқига эга. Жисмоний шахсларнинг хусусий эълонларини чоп этишда реклама берувчилар билан турли шаклларда битим тузилиши мумкин (бланк-буюртмалар, аризалар ва бошқа) ва бунда реклама берувчининг паспорт маълумотлари кўрсатилиши кифоядир.

Реклама тайёрловчи ва тарқатувчи оммавий ахборот воситаси реклама берувчилан тегишли лицензияни талаб қилиш (қонун ҳужжатларида белгиланган ҳолларда), оммавий оферта йўлланган шахсдан акцепт олганидан сўнг реклама берувчи шартнома тузишдан бош тортганда, бу шахсни шартнома тузишга мажбурлаш тўғрисидаги ҳамда реклама берувчининг шартнома тузишни асоссиз равишда рад этганлиги туфайли етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш тўғрисидаги талаб билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Реклама тайёрловчи ва тарқатувчи ОАВ қонунда белгиланган реклама фаолияти ва

¹ “Ассалом Ўзбекистон” дастури. 2006 йил 16 декабрь сони.

хомийлик қоидаларига риоя қилишга, ахборот ёки бошқа материалларни берган шахс тўғрисидаги маълумотларни унинг розилигисиз ошкор қилмасликка, реклама берувчи қонун ҳужжатларининг бузилишига олиб қилиши мумкин бўлган ахборот берган тақдирда реклама берувчини бу ҳақда вақтида хабардор этишга мажбур. Шунингдек, реклама тайёрловчи ва тарқатувчи ОАВ реклама материалларини (босиб чиқарилган ва нашр қилинган материаллар, намуналар, видео ва аудиокассеталар, CD ва ҳоказо) реклама нашр қилинган (эшиттирилган) охириг қундан бошлаб бир йил давомида сақлашлари шарт.

Хулоса ўрнида шунини айтиш мумкинки, ОАВ, хусусан, Ўзбекистон телевидениесида ҳамма вақт ҳам реклама тўғрисидаги талабга риоя этилмаяпти. Бу эса, аввало, томошабинларнинг истеъмолчи сифатида ҳуқуқларини бузиш ҳисобланса, иккинчидан, ОАВда рекламани жойлаштириш ва тарқатиш билан боғлиқ қонун талабларига зиддир. Бунга эса асло йўл қўйиб бўлмайди. Демак, ОАВ бош мухаририлари бу масалага жиддийроқ эътибор қаратишлари, мутасадди органлар эса етарлича мониторинг олиб боришлари зарур.

Жупар ҚАНИЯЗОВА
(ҚҚМУ, оқытыўшы)

Монолог-қаҳарман ишки дўнъясының ашылыўы (Ш.Сейтовтың «Халқабад» роман-тетралогиясы мысалында)

Монолог-бул «руўх диалектикасын» сәўлелендириўши баслы поэтикалык усыллардан болып, жазыўшы сол аркалы өз қаҳарманларының ишки кеширмелерин терең психологиялык анализге тартады. Қаракалпак әдебияттаныўында монологлар көркем шығармада қаҳарман психологиясын ашыўдың усылларынан бири сыпатында ўйрениледди.(1)

Бизге мәлим, қаҳарманлар аўыр руўхый, драмалық хәм гейде трагедиялык жағдайлар да ғана өз аўхал хәм кеширмелерин ишинен талқылайды. Жазыўшы ишки монологты қолланар екен, дәслеп қаҳарманлардың тап сондай қурамалы, гүйзелисли аўхалын, оны тап сондай халатқа түсиўге мәжбүр еткен қыйын шараят хәм жағдайларды таңлайды.»(2)

Жазыўшы Ш.Сейтовтың «Халқабад» роман-тетралогиясындағы ишки монологларда, жәмийетлик сиясий өзгерислер, карама-қарсылықлар хәм оларға болған қаҳарманлардың мүнәсибети анық сәўлеленген. Әсиресе, Избасканның характерин жаратыўда жазыўшы монологтан утымлы пайдаланған. Авторлық сыпатламаларсыз-ақ ондағы мергенлик, сыншыллық, жаўызлық х.т.б қәсийетлер оның монологларында оқыўшыға белгили болады. («Шар бузыў», 1-китап, 3-4-бетлер)

Избасканның алдап-суўлаўларына ерип, олардың «ойынына» кирген Толыбай («Шар бузыў», 25-бет, 1-китап) менен Есбергенниң («Машакатлы асырым лар», 2-китап, 379-бет), Бердикәримниң («Машакатлы асырымлар», 2-китап, 3-бет) монологларында оған деген ғәзеп пенен бул қаҳарманларға тән нәпсиқайлық, қорқаклық сыяклы индивидуал қәсийетлер де сезиледи. «Усы түбиме Избасқан жетейин деп тур. усыны ғана өлтирип тыныш тапсам қәйтеди!

...оның айтқанын қылсаң сени хукимет олтиреди, айтқанын қылмасаң оның өзи келип бауызлап кетеди, кәйткенде де сум әжел аш қасқырдай анталап келген еке-енн...» деген Толыбайдың монологында әри ғәзеpli, әри шарасызлық жағдайы бериледи. («Шар бузуй», 1-китап, 25-бет)

Романда тарийхымыздағы ең ауыр жыллардың хақыйкатлығы өз бояуы менен қахарманлардың монологларында бериледи. Мысалы, «Өрдек қырғыннан соң» романындағы куу далада районнан киятырған Мәдияр менен Сайымбеттің монологын алып қарайык. Екеуі де бир-бирине ишиндеги ойларын актарып сырласқысы келеди, бирақ бир-биринен гүманланады. «НКВД»ның кулағы жердің кулағынан да көп. Мудамы шенеп сөйлеп жүргениң, қорқып күлип жүргениң... Қарап турсаң еркин сөйлеу, еркин күлиу деген қалып баратыр. Биреуді биреуге аңлытып қойған заман бул. Енди буның қаяғы еркинлик болды, дейди Сайымбет акыры шыдай алмай («Өрдек қырғыннан соң», 3-китап, 14-бет). Ал Мәдияр оған гүманланып қарайды: «Таслақтың аулағында маған алдам-қалам сөз айтыуын кара! Заманға тил тийгизиу Сайымбетке тән қасийет емес» («Өрдек қырғыннан соң», 3-китап, 6-бет). Сайымбет хақыйкатлык, әдиллик тәрепдары. Басы кетсе де тууры сөзди айтады. Бирақ дәуир қаталлығы оның минез-кулкын өзгертип жибереди. Қоркып, иштен гүйзелiske түседи. Илажсызлыктан Мәдиярға жарылады. Мәдияр да өз көзи менен нахақтан қамалып атырғанларды көреди, бирақ дәуир сиясатын кәте деген пикирге бармайды. Ишиндегисин айта алмай төңбекшиген Мәдияр, Сайымбет, Қунназарлар да бәрхама шенеп сөйлеп жүргени. Сонда да оларда жаңа хукиметке, оның алып баратырған сиясатының дурыслығына исеним сөнбеген. «Көзимнің алдында өсти, есейди. Мәдиярдың зыянкес болыуы мүмкин емес. Енди колхозды өзи қурып, бугырлым аяғынан турғызып, зыянкеслик ете ме, ай, яга! Әй, яга! Ал Қарабеков дурыс сөйлеген болса, Мәдияр зыянкес онда! Бул қалай болды, үхх, ислепп жүргенинің бәри дурыс еди ғой. Жақ-жақ, хәзир төрт батрак қол қойып, «пәленше душпан» десе, туғыянсыз кетип атырған заман. Бул сондайдан тауып атырған жоқпекен...» («Машақатлы асырымлар», 2-китап, 323-бет). Бул монологларда деми ишине түскен ел басшыларының колхозластыруу исиндеги адасыуларын, қоркынышлы репрессия, урыс жылларындағы иштен толғанып, иштен қыйналыулар шебер сүүретленген.

Ш.Сейтов «Халқабат» роман-тетралогиасында ишки монологты, көбинесе, бирер хақыйкатлыктың ушын қыйналып таба алмай атырған қахарман образының рууҳый дүньясын ашыуда қолланады хәм бул усыл арқалы қахарман характериндеги көп қырлылықты, турақлылықты, характердің өсиу, өзгеріу процессин көрсетеди.

Әдебиатлар

1. Есенов Ж. Шеберликтің сырлары. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986.
2. Шодиев Н. Рухият рассоми. Тошкент: «Фан», 1977, 9-бет.
3. Сейтов Ш. Халқабат. Роман-эпопея. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989, 648 бет.
4. Сейтов Ш. Халқабат. Роман. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.
5. Сейтов Ш. Халқабат. Роман. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981.

Портретлик очеркте мийнет адамы образының сәулеленіуі

Портретлик очерктің тийкарғы орайында қандай да бир шахс хэм оның өмири, жәмийетлик турмыстағы орны хэм хызметлери сүүретленеди. Бундай мазмунды өз ишине алатуғын материаллардың ўазыйпасы – оқыўшылар массасына қахарман ҳаққында социал әхмийетке ийе хабарды жеткерийү. Автор усындай сападағы очеркти таярлаў процессинде тийкарынан, қахарманның ишки руўхый дүньясын хәр тәреплеме үйрснеди, заман қахарманларына тән сыпатларын жаратып берийүге ҳәрекет етеди.

Портретлик очеркте – орайда шахс турады хэм оның ишки, сырткы көринислерине сөзлер аркалы штрихлар тартылады. Әлбетте айтып өткенимиздей, бунда шахсты үгит-нәсият етиў биринши планға қойылады. Усы қәсийетине бола, очеркке «жаўынгер жанр» атамасы берилген. «Жаўынгер жанр» атамасының берилиўи, бизиң ойымызша, екнши жер жүзилик урыс дәўирине туўра келеди. Бул дәўирде очерк жанры аркалы майданда мәртлик көрсеткен батырлар көркемлик пенен үгит-нәсият етилип, баскаларға үлги етип корсетилди хэм көпишилик сол қахарманларға уксағысы келип, еликлей баслады. Демек, очерк күши бул дәўирде теңи жоқ жаўынгерлик хызмет аткарды.

«Портретлик очерк – мийнет адамы туўралы очерк. Сонлықтан очерк авторы өз шығармасына мийнетке үлгили, адамгершилиги де, үлги боларлық қахарман излестиреди», - дейди қарақалпақ очерклери бойынша изертлеў жүргизген илимпаз Ө.Хожаниязов (қараңыз: Ө.Хожаниязов «Очерк ҳаққында пикирлер», «Әмиўдәрәя» журналы, 1962 ж) Бирак, буның менен портретлик очеркте тек мийнет адамы ғана сөз етиледи, деген тар түсиник келип шықпаўы тийис. Тийкарынан алғанда, портретлик очеркте автор қахарманның жаратылысын терең түсинийү лазым. «Портретлик очеркте автор қахарманды оның өзинси де көбирек түсинийү, билиўи керек», дейди В.Перцов. Қахарманның сырткы көриниси онша әхмийетке ийе емес, әхмийетлиси – оның ҳақыйкат Ким екенлигин ишки сезим, ой-дүньясы аркалы танысытырыў. Екиншиси, қарақалпақ очерклериниң көпишилигинде қахарман образын ашып берийүде курғақ баянлаўлар, көркемлеўсиз берилген факт хэм цифрларға жол қояды. Оның мийнетке қатнасы жалаң түрде бериледи, яғный көбинше, қахарман мийнет қыйыншылығын сезбей, пүткил өмири даўамында хеш сүринбей, өсип бара берген болады. Әлбетте, бундай баянлаўлар оқыўшы ушын исенимсиз шығады. «Авторлар ислеп шығарыўдың жетискенликлериниң гүрестен ибарат екенлигин умытпақта. Очерклеримизде мийнет процессни романтикалық – лирикалық бояўларда көтеринки руўхта сүүретленеди, қахарманлар мийнет қыйыншылықларын улыўма сезбейди», деп билдирген өзбек алымы О.Тоғаевтың пикирин (қараңыз О.Тоғаев «Қахрамон – ижтимоий ходиса». Т. 1985. 17-бет) бүгинги очерклеримизге де қарата айтыўға болады. Лекин, очеркшилеримиз арасында очерктің көркем үлгилерин жасаған дөретиўшилер де аз емес. Көрнекли публицист Т.Хулайбергеновтың «Ана –

жер, айыпла мени» очерки («Эмидэрья» журналы, 2000-жыл №3-сан) усыган мысал бола алады.

«Алымлар адасса, адамлар адасады» деген накыл менен басланган шыгармада экологиялык проблемалар да сөз етиледі, лекин қахарман портрети биринши орында турады хэм оның экологиялык проблемаға болған көз-қарасы аркалы образы ашылады. Шыгармада мий айландыарлық цифрлар, фактлер емес, ал тек зәрүрли деталлардан, образлы фактлерден пайдаланған...

Қахарманның ишки дүньясын ашып бериўде очеркши ўақия деталларынан, қахарманның монологынан, диалогтан пайдаланыў мүмкин.

Мәселен, усы очеркте мына бир деталға нэзер аўдарайык: «Кейс», «Класс» комбайнларын алған хожалық ҳаўа-райының қолайсыз келиўинен сол шет елдин техникаларын бузып алады. Оларды оңлаў ушын сол комбайн шығарыўшы заводтың қәнигелери келиў керек болады. Қәнигелерди шақыртады. Олардың биреўи Ташкентте, бири Самарқандта жүрген сон кешигип келе алмай қалады. Тақаты шыдамаған басшы аўыл жигитлеринин қолына бузылған техникаларды тапсырады. Аўыл жигитлери демде оңлап шығады. Кейин, кешленип болса да «американский» қәнигелер келеди. Келип жай-жағдайларды еситкенде қатты таңланады хэм тоңқылдасады.

«Сизлердин бас аўырыўыңыз қашан жазылады деп күтип отырамыз ба? Мен күткеним менен ҳаўа райы бизде «қонақтың» кеўлине қарап отырмайды» деди исинип турған Генжекең англичан тилинде. Ашыўдың пәти менен бираз сөйледі. Гейде тек ара-тура қаракеңнің «импортный» сөзлери қосылып кеткени болмаса (буларды қарақалпақшалап айтты, онысыз сөздин жүйеси үйлеспейди-дә), бәрин англичанша айтты. Денесине ылайық «командировский голос»қа ийе жигиттин күйинишли, бирақ орынлы гәплерине шоршынған америкалы қәнигелер бир-еки адым кейин басып «йес-йес» деп басларын шулғып мақуллаўға мәжбүр болды, «наў» деп қарсылық билдире алмады. Дурысы, сол-дә, ҳақ гәпке ким ўәж айта алады, делинеди очеркте.

Англичанша сөйлеген қахарман деталы аркалы автор оның Самарқанд мәмлекетлик университетиниң шет тиллери факультетинде оқығанын билдиреди. Әлбетте бул утымлы шыққан. Әдетте, көпшилик очерклерде қахарманның өмир жолын сүүретлеўде әпиўайы усыллардан пайдаланады. Мәселен, ол пәлен жылы туўылды, түүен деген оқыўда оқыды, оны мына жылы питкерди хэм т.б. Очеркист Т.Худайбергеновтың пикирди көркем деталлар менен билдириўи оның дәретиўшилиқ шеберлигин көрсетеди. Жоқарыдағы келтирилген деталдан және қахарманның қызба минези. мийнетке ықласы балент инсан екенлиги хэм халқымызға тән типик характердин образы ашып берилгенин көремиз.

Солай етип, очеркши очерк жазыўда жаксы нәтийжеге ерисиў ушын яғный қахарманның ишки дүньясын ашып бериў ушын мынадай элементлерге итибар бергени мақул:

- қахарманның мийнетке қатнасы, яғный мийнет қыйыншылықларын исенимли тәриплеў;
- келтирилген фактлерге теңеў жасаў, фактлерди жанландырыў;
- қахарманның монологын шебер бериў;

- автор қахарман менен болған диалоглардан жәмийетлик әхмийети барларын сайлап алыу.

- автордың очеркке тийкар болған ямаса косымша көркемлик түс беріу ушын қолланылған ҳәдийселерге объектив көз-қарасы.

Әлбетте, очерк жазыу ушын өмирден типик образ табыу – машқалалы ҳәдийсе саналады. «Таза беллетристикалық шығармаларда қахарманды таңлау емес, ЖАРАТЫУ әхмийетли орын тутса, очеркте қахарманды хәм ТАҢЛАУ хәм ЖАРАТЫУ проблемасы әхмийетли дөретиушилиқ процесс саналады» (О.Тоғаев «Қахрамон ижтимоий ходиса». Т. 1985. 3-бет) Демек, очеркте қахарман таңлаудың өзи жазыушыдан үлкен шеберликти, мийнетти талап етеди. Очеркши қахарманды жақсы таңлай алмаса яки оның үлги боларлық қәсийетлерин ашып бере алмаса оқыушылар тәрепинен исенимсиз оқылыуы мүмкин, яғный «мен де очеркке қахарман болыуға арзыйды екенмен-дә» деген қыялға барыуы мүмкин, және де мийнет сүүретленбесе де «мына кәсіп дым аңсат екен-ғо» деген ушқары ой хәр кимнің басына келиуи итималдан жырак емес.

Солай екен, мийнет адамын портретлик очеркте сәулендириуде, ен дәслеп, очеркшиниң зор шеберлиги зәрүр. Себеби, заман туўғызған жаңалықлар, алдыңғы қатарлы мийнет адамлары хаққында өз ўақтында жәмийетшиликке дәрхал хабарлау жүдә әхмийетли журналистика процесси саналады. Ақыры биз «Информациялар әсир»инде жасап атырмыз. Мағлыұматтың көплиги соншелли, оқыушылардың итибарын анаў яки мынаў гәплер менен таратыу кыйын. Сонлықтан, очеркшилер де жазыу шеберлигиниң заманагөй усылларынан хабардар болып барыуы лазым.

Инабат АЛЛАМБЕРГЕНОВА
(ҚКМУ, оқытыушы)

Қарақалпақ халық аңызларының тематикасы

Миллий руўхый мйрасларымыздың бири қарақалпақ халық аңызлары көп тараўлы фольклорлық дөретпелердің белгили жанры сыпатында хронологиялық (дәуирлик), тематикалық хәм мазмунлық жақтан хәр кыйлы түрлерге бөлинеди. Олар тарийхый-жәмийетлик, сиясий, мәдений, экономикалық орталықтың тәсиринде бир неше дәуирлик қатламлардың елеули ўақыялық белгилерин өз мазмунларына жәмлестиріп үлгерген. Ата-бабаларымыздың басып өткен жоллары, турмыс кеширмелери, үрп-әдет дәстүрлери, этирапты қоршаған дүньяға көз-қараслары кем-кемнен қәлиплесип, белгили бир бағдарда раўажланыуға ерискен болса, солардың мазмунларын өзіне тән усылда сәулендиретуғын халық аңызлары да дәуир талапларына бейимлесип барған хәм аңызлардың тематикалық жақтан байып барыуына тийкар салған. Мысалы ерте дәуирдеги диний исенимлерге, әскерий дүзим қатнастарына байланыслы аңызлар, мәмлскетлик қәуимлик бирлеспелердің пайда болыуы, қәуимлердің, урыулардың пайда болыуы олардың атамалары хаққындағы аңызлар, көшпели хәм ярым көшпели қәуимлердің турмысынан

дәрек беретугын ел, жер, суу, тау, дарья, көл атамалары, көсемлердің, урыұбасылардың, жырау, баксы, бийлердің хэм.т.б. атамаларына байланысly, кәсип-өнерге тийисли аңызлар қәлиплескен.

Аңызлардың тематикасы туұралы фольклор изертлеушилери орталыгында хәр қыйлы пикирлер орын алған. Мәселен, В.К. Соколова аңызлардың фактлерге тийкарланғанлыгын есапқа алып, оны тарийхый хәм белгилй орынлар, объектлерге байланысly аңызларды топонимлик деп үлкен еки түрге бөлип қарайды. Ол биринши топардагы аңызларға тарийхый ўақыяларға қатнаскан адамлар хәм тарийхта ат калдырган шахслар хәққында аңызларды, екинши топарға тарийхый хәдийселер менен байланысly болған ауыл-ел атамаларының келип шыгыұын сөз ететугын мөкан жай орынлары, ширкеу атамаларына дәрек аңызларды киргизеди(1.273). К.В.Чистов ғайры тәбиййй күшлер қатнасетугын аңызлардың узак дәўирлик қәлиплесу басқышларын есапқа алып оларды тарийхый, космогониялық, этнонимлик, зоогониялық (хайуанларға байланысly-И.А), топонимлик, ландшафтлық хәм.т.б. деп бир неше түрлерге бөлип үйрениўди усыныс етеди (2.23). Әлбетте, бундай бөлиниўлер арқалы аңызлардың барлық өзгешеликлери есапқа алынады. Бирақ усы жанр бойынша әмелий ислер алып барыўда хәзирги дәўир ушын К.В.Соколованың аңызларды «тарийхый» хәм « топонимлик» деп екиге бөлип қарағанлыгы анағурлым утымлы(3.160) дегенде пикирлер басым орын ийелейди. Хәқыйкатында да, алымлардың көпшилиги аңызларды усы үлкен еки түрге бөлип қараўды мақул көреди. Өзбек изертлеушилери де аңызларды тарийхый хәм топонимикалық түрлерге бөлип тематикалық өзгешеликлерин аныклап берген(4.179). Буны топонимлик аңызларды арнаўлы изертлеген У. Саттаровта мақуллайды (5.3). У. Жуманазаров «Өзбек фольклори ва тарихий вокелик» деген монографиясында аңызларды үш түрге бөледи. Олар этнонимлик, тарийхый, топонимлик деп белгиленген (6.179). Изертлеуши шәртли рәўиште қәўим, урыў атамаларын сөз ететугын аңызларды этнонимлик деп атап, ол хәққында бир қатар илимий бақлаўлар алып барған. Деген менен, илимий изертлеулердің басым бөлегинде аңызларды жоқарыда атап өткен еки түрге бөлип изертлеу дәстүрге айланған.(7.31)

Қарақалпақ халық аңызларын үйрениўшилерде тийкарынан тарийхый аңызлар хәм топонимлик аңызлар деген дәстүрли бөлиниўди басшылыққа алады. Олардың тематикалық түрлерин анықлаўда аңызлардың жеке өзлерине тән тәреплерине нәзер аўдарып, олардың тийкары тарийхый ўақыялар менен, тарийхый шахслар менен, тарийхый географиялық орынлар менен байланысly екенлигин атап өтеди.

Қазақ халық аңызларының миллий тәреплерине дәрек өзгешеликлерин белгилеўде топонимлик хәм тарийхый аңызларға косымша «күй аңызлар», «шешендик сөздер». «шежире» ни де киргизиў мүмкин екенлигин атап өтеди.(8. 157-159)

Түркмен фольклор таныўшылары аңызларды миллий талапларға муўапықластырып үш түрге бөлип изертлейди. Онда «тарыхы ровоятлар», «топонимлик ровоятлар», «этиологик ровоятлар» сыяқлы тематикалық өзгешеликлерге ийе аңызлар өз алдына ажыратылып үйрениледи. (9. 119).

Көрип турғанымыздай аңызлардың тематикалық бөлиниўлери ҳәр қыйлы болып, олар көбирек миллий факторлар тийкарында өзгерислерге ушырап отырады. Қарақалпақ аңызлары да өзине тән миллий сыпатламаларға ийе болған халықлық сюжетлери менен дараланып турады. Әлбетте, биз көншилик алымлар мақуллаған тарийхый хәм топонимлик аңызларды тийкаргы тематикалық бөлиниўлер дәрежесинде қабыл етиў менен бирге қарақалпақ халық аңызларының жеке өзгешеликлерин есапқа алыў мақсетке муўапық болады деп есаплаймыз.

Қарақалпақ халық аңызларын этнонимлик, топонимлик, тарийхый ўақыялар менен байланыслы шахслар ҳаққындағы аңызлар деп үлкен үш түрге бөлиў имканиятымыз бар. Бул бөлиниўлерде қарақалпақ халық аңызларның сюжетлик мазмунларын толық халында өз ишине қамтый алмайтуғынлығында айтып өтиўимиз зәрүр. Мәселен, дәрәя, теңиз, көл, атамалары гидронимлик сыпатламаларды талап етеди. Ал оларды топонимлик аңызлардың қатарына жатқарыў тәжирийбеге айланған. Сондай-ақ, ерте дәўирлерден санамыздан орын алып қиятырған ҳәр қыйлы диний исенимлерди сөз ететуғын аңызлар, шарўашылық, дийханшылық, балықшылық сыяқлы өнер кәсипке тийисли аңызлар шәртли түрде тарийхый аңызлар топарынан орын алыўға мәжбүр. Қарақалпақ аңызларының тағы бир мазмунлық өзгешелиги олардың қурамына халық намаларының аталыў себеплерин түсиндириўге бағдарланған нама аңызларының орын алыўы менен белгиленеди. Бундай дәретпелер казак халқында «Күй аңыз» деп аталып басқа түркий халықлардың фольклорында жүдә сийрек ушырасады.

Әдебиятлар

1. Соколова В.К. Русские исторические предания. М., 1970. 273 с.
2. Чистов К.В. Прозаические жанры в системе фольклора. Минск, 1974. 23 с.
3. Прозаические жанры русского фольклора. Хрестоматия, составитель В.Н. Морохин, М.: «Высшая школа», 1977. 160 с.
4. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсаков Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Ўқитувчи», 1990. 179-б.
5. Саттаров У. Ўзбек халқ топонимик ривоятлари. НДА(АҚД) Т., 2002. 3-б.
6. Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. Т., 1993. 179 б.
7. Ўзбек фольклори очерклари. Т. II, Оғзаки проза, халқ театри. Т.: «Фан», 1989. 31-б.
8. Каскабасов С.А. Казахская сказочная проза. Алма-ата: «Наука». 1990. 157-159 с.
9. Баймырадов А. Түркмен фольклор прозасының тарыхы. Ашхабад: «Ылым», 1982. 119-б.

Взаимовлияние традиционного и онлайн-телевидения

«... в Сети каждый человек может одновременно
стать телеканалом без лицензии».¹

С появлением телевидения в Интернете на информационном рынке произошли коренные изменения: онлайн-телевидение вступает в решительную конкуренцию с традиционным телевидением. Этот процесс характерен сегодня для многих стран. Наблюдения показали, что пользователи Интернета все больше времени стали проводить во всемирной электронной Сети. Они сократили время просмотра традиционных телевизионных программ или вообще перестали смотреть таковые.

В связи с этим перед традиционными СМИ встала новая проблема, связанная с поиском рыночной ниши. Если до появления онлайн-СМИ телевидение больше было ориентировано на предоставление своевременных аудиовизуальных новостей, радио предназначалось для слушателей, находящихся в дороге или домашней обстановке и предоставляло им дифференцированные программы, материалы газет в основном были рассчитаны на информационное и аналитическое чтение, то появление онлайн-телевидения в определенной степени нарушило существующий баланс. Причина в том, что телевидение из Сети вобрало в себя различные особенности традиционных средств массовой информации. Кроме того, первое опередило традиционные СМИ по оперативности распространения сведений и интерактивной коммуникационной модели. Вопрос, как должно традиционное телевидение переориентироваться, чтобы найти оптимальную рыночную нишу в условиях конкуренции с новым телевидением из Сети, сегодня остается одним из самых актуальных.

Появился и новый способ сотрудничества между онлайн- и традиционным телевидением. Так, на страничках телевидения из Сети пользователи могут найти специальные разделы со ссылками на сайты, включающие в себя источники традиционного телевидения. Онлайн-телевидение поддерживает тесную связь с традиционным, являясь архивом или так называемой «библиотекой» последнего. Так как традиционное телевидение обладает богатым информационным ресурсом, то, по крайней мере на данном этапе, основным источником информации для онлайн-ТВ остается традиционное телевидение. Подтверждением этого могут служить в нашей стране телеканалы «Ёшлар» и «ТРК Узбекистан».

С развитием Интернета возник также вопрос: будет ли традиционное телевидение вытеснено телевидением из Сети? Телевидение в Сети сконцентрировало в себе почти все особенности традиционного, которому

¹ Николай Петропите, директор Лаборатории СМИ Массажусетского технологического института

присущи такие свойства, как интерактивность, индивидуализация пользования и глобальная коммуникация. Кроме того, количество пользователей онлайн-телевидения растет, что уже говорит о росте аудитории, – и это несмотря на то, что телевидение из Сети находится в стадии становления.

Влияние онлайн-СМИ на традиционные средства массовой информации очевидно. Последние развиваются под влиянием новых информационных технологий. Появление компьютерных сетей открыло перспективу для традиционных СМИ в новой информационной среде. Сегодня компьютерные технологии способны подключать видеоизображение и голос любого телезрителя или группы телезрителей к общему разговору и действию по их желанию. Особое развитие эти технологии получили в США.

«Первые попытки использования компьютерных технологий на российском телевидении были предприняты в программах Ленинградского телевидения – «Музыкальный ринг», «Общественное мнение» в конце 80-х годов»¹. На этом этапе использовалась лишь одна форма обратной связи, которая объединяла традиционное и онлайн-телевидение – анонимное голосование.

«Современный телезритель отличается от того, каким он был 10 лет назад. Нынешний пользователь очень сильно загружен, и у него остается гораздо меньше времени на сидение у голубого экрана с бутылкой пива. Статистика гласит: среднестатистический потребитель проводит у экрана телевизора на 15% меньше времени, чем в конце 90-х»². Становится ясно – телевидение должно отнимать у занятого горожанина минимум времени и доставлять максимум полезной информации. Хорошо бы, чтобы ТВ давало возможность вести диалог со зрителем в прямом эфире и отражать его мнение, с тем, чтобы пассивный потребитель превращался в активного участника творческого процесса. И здесь на помощь приходит Интернет. Именно Интернет предлагает то, чего ранее не было у традиционного телевидения, – возможность выбора.

Интернет готов дать ответ почти на любой запрос пользователя – что, где, когда, зачем и почему. Сегодня пользователь Сети может не только прочитать интересующую его информацию, но и увидеть ее, услышать, а при желании, став интерактивным участником, вмешаться в ход событий. Телевидение из Сети дает шанс побывать там, где пользователь Интернета никогда не был и вряд ли будет. Увидеть то, что по кабельному и спутниковому телевидению не показывают и, может быть, не покажут никогда. «Хочу видеть здесь и сейчас!» – и пользователь Сети включает кнопку «On» на дисплее компьютера, подобно тому, как остальные люди в поисках зрелищ переключают каналы на своих телевизорах. Онлайн-телевидение – это принципиально «новое» телевидение. Оно отвечает на запросы потребителей, учитывая при этом их

¹ Побережникова Е. В. Телевидение взаимодействия. Интерактивное поле общения. М.: Аспект Пресс, 2005. С. 85-86.

² Владимирова М. Интерактивное телевидение: пассивного зрителя сменил активный. Журналист, 2007. №4
С. 51. www.journalist-virt.ru

индивидуальные пожелания. И тех, кто желает видеть то, что он хочет «здесь и сейчас» становится все больше.

Потребительская модель и модель вещания принципиально другого телевидения существенно отличается от иных концепций традиционных СМИ. Модель онлайн-телевидения открыта для любого субъекта - держателя прав, потому что она основана на существующей в Веб модели: каждый может опубликовать информацию, которая глобально доступна другим. Издателем может стать как традиционная теле- или кинокомпания, так и любитель. В модели онлайн-телевидения у издателя есть прямой канал коммуникации с потребителем, независимо от Интернет-провайдера или кабельного оператора. Подход онлайн-ТВ оказывается настолько независимым от пользовательского оборудования, насколько это вообще возможно. Доступ потребителя к ТВ не ограничен его телевизором в гостиной. Благодаря открытым стандартам и форматам, у телевидения из Сети может быть такое же будущее, какое у Веб сегодня.

Онлайн-телевидение – это новое, это рост, а не перестройка. Сетевое ТВ уже сегодня работает на существующей инфраструктуре, включая ADSL, broadband, WI-FI, кабельных и спутниковых каналах. Онлайн-телевидение использует модель глобальной доступности, где видео и телевизионный сервисы могут физически предоставляться на одном континенте и быть доступными на другом, пока это не противоречит правам на распространение контента.

Необходимо заметить, что онлайн-телевидение, в отличие от традиционного медиа, уже интегрирует в жизнь пользователей, как в целом глобальные сети сегодня. Механизмы публикации, доступа и поиска ресурсов в Интернете, в ближайшем будущем прочно воссоединятся с миром видео и телевидения. Сетевое телевидение обещает значительно более широкий выбор медиа-продуктов, программ и передач, чем мы привыкли видеть на обычном телевидении, и значительно больший спектр в индивидуализации теле-интернет-сообщества.

Таким образом, можно отметить, что на наших глазах формируется новое телевизионное сообщество. Потребности пользователей сетевого телевидения равняются их возможностям. Эти люди хотят быть независимыми и могут себе это позволить. Они хотят знать то, что интересует именно их и у них есть возможность получить нужную информацию. Они готовы платить за скаченные килобайты, и смотреть то, что надо им. Кто он, Потребитель онлайн-телевидения? И главный вопрос – почему телевидение в Сети стало стремительно развиваться? На наш взгляд, онлайн-телевидение – больше, чем успешный рекламный проект. Это – новое социальное явление.

Телевидение из Сети как социальное явление формирует несколько важнейших процессов, которые в той или иной степени коснутся людей, даже весьма далеких от мира компьютерных технологий. Прежде всего, мы говорим о процессе мировой глобализации, который позволяет передавать информацию из одной точки земного шара в другую с молниеносной скоростью. Онлайн-телевидение передает информацию быстрее, чем обычное телевидение.

Преимущества – вещание из любой точки мира, трансляция любого события. Сегодня новости ценятся на вес золота, порой в буквальном смысле этого слова. Поэтому сетевое телевидение, в отличие от традиционного, развиваясь, будет все теснее объединять страны, правительства, корпорации, людей и, как следствие – информацию о происходящих в мире событиях.

Кроме того, процесс глобализации, формируемый телевидением из Сети, затрагивает и техническую сторону дела. Переход на онлайн-телевидение заставляет по всему миру создавать новые технологии, которые качественно иначе будут транслировать телевизионное вещание.

Важно обозначить аспект, являющийся преимущественным отличием онлайн-телевидения от традиционного, – интерактивность. Р. Пакер и К. Джордан в своей работе «Мультимедиа: от Вагнера к виртуальной реальности»¹ обнаружили интеллектуальную неразрывность в том, что касается переосмысления коммуникации на основе интерактивности и многомерной выразительности. Интерпретируя эту мысль, М. Кастельс в значительной степени разделяет возникновение новой модели коммуникации, а в сущности – новой культуры, считая, что ее можно определить на основе одновременного протекания следующих пяти процессов: «Интеграция: комбинирование художественных форм и технологий с образованием гибридной формы выразительности. Интерактивность: способность пользователя непосредственно воспринимать медиа и общаться через СМИ с другими людьми. Гипермедиа: связывание отдельных элементов медиа друг с другом для создания шлейфа индивидуальных ассоциаций. Погружение: опыт симуляции модели трехмерного окружения. Повествовательность: эстетические и формальные стратегии, проистекающие из вышеуказанных концепций и имеющие своим результатом нелинейные формы повествования и репрезентации»². Следовательно, тесный контакт пользователей, взаимообмен видеоклипами или видеопродукцией ведет к пониманию потребительского спроса и предложения.

Основной процесс, который создает онлайн-телевидение, – это конвергенция. Происходит слияние традиционных СМИ и их онлайн-версии. Конвергенции на технологическом уровне постепенно сильно изменяет структуру и экономику СМИ. Процесс влияния конвергенции происходит в несколько стадий. Сначала конвергенция возникла на технологическом уровне. По мере преодоления различий в содержании разных видов СМИ возникла вторая стадия конвергенции – конвергенция медиаструктуры, т.е. появилась возможность и необходимость слияния бывших разрозненных отраслей и индустрии: индустрии традиционных СМИ и телекоммуникационной индустрии. Таким образом, техническая конвергенция вначале вызвала слияние рынков, а потом преобразовала медиаэкономику. В настоящее время уже появились конгломераты и большие холдинги, в которые объединяются не

¹ Packer, Randall and Jordan, Ken (ed.). *Multimedia: From Wagner to Virtual Reality*. New York, W.W.Norton. 2001.

² Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / Пер. с англ. А.Матвеева, под ред. В.Харитоновой – Екатеринбург: У Фактория. 2004 – С. 234-235

только традиционные СМИ, но и новые медиа. Информационно богатые рынки СМИ переживают сегодня процесс конвергенции с другими, прежде изолированными рынками – телекоммуникаций, производства домашней электроники, компьютеров, программного обеспечения.

Несомненно, что телевидение из Сети, как социальное явление, создает новую модель бизнеса, который может принести солидные доходы. Привлекая большое количество аудитории к телевидению из Сети, бизнесмены за счет повышения спроса, а затем и предложения увеличивают количество платных сетевых телеканалов¹. В результате конкуренции традиционного с онлайн-овым телевидением, последние разрабатывают и продвигают применение нового привлекательного контента в режиме онлайн – документальные фильмы или анимации, предоставленные потребителями. Это позволит бизнесменам увеличить свои доходы, а зрителям – больше выбирать. Примером может стать сетевое телевидение Корбина-ТВ с телеканалом "КиноСоплест", который представляет собой прекрасную возможность как для самореализации молодых дарований, так и для популяризации нового, но очень перспективного жанра – Интернет-кино. Продолжительность фильмов составляет не более 30 минут. Пользователи присылают интересные ролики, любительское и профессиональное видео, снятое ими на работе или дома, на отдыхе или в институте, грустное и веселое, с юмором и серьезное. И каждая кинозарисовка может быть размещена на онлайн-овом телевидении. Возможно, для кого-то это первый шаг в мир большого Интернет-кино. Тогда как, по словам генерального директора «АртМедиаГрупп» Игоря Золотаревского, «лидеры качественной документалистики традиционного телевидения – телеканалы РЕН-ТВ и НТВ не могут позволить себе снимать документальное кино в достаточном количестве из-за нехватки ресурсов и заинтересованной аудитории»².

Появление онлайн-ового телевидения продиктовано самой жизнью. Во всем мире наступил кризис государственного ТВ, централизованные формы вещания уходят в прошлое. «Новое» телевидение предполагает более гибкую и индивидуальную форму общения потребителя, в том числе большую степень интерактивности. Кроме того, как считают эксперты, сегодня существует достаточное количество интересного широком массам контента, который не может появиться на телевидении, но в Сети займет свою нишу.

Интернет-представительства телерадиокомпаний находятся в поиске новых форм работы в мультимедийной сетевой среде и трансформируются под ее воздействием. Примером этого могут служить серверы CNN Interactive и ABCnews, созданные лидерами рынка телекоммуникаций США компаниями Си-Эн-Эн и Эй-Би-Си. Они ведут вещание в Интернете в режиме реального времени, однако, в силу технических сложностей, основная часть информации появляется пока в текстовом виде. Преимуществом вещания в Интернете является большая оперативность, отсутствие ограничения объема, возможность предоставления дополнительных сведений по обсуждаемой теме, а также

¹ Николас Дж. Карр. Блеск и нищета информационных технологий. Удар по индустрии / Пер. с англ. – М.: Секрет фирмы, 2005. – С. 93.

² Станислав Т. Расцвет телевидения, которого еще нет. Журналист. 2007. №10. С. 49-51.

возможность «отложенного восприятия», отсутствующая у традиционных аудиовизуальных СМИ.

Как отмечают исследователи Узбекистана, в частности, представители Высшего инженерно-педагогического института (ВИПИ) при Ташкентском государственном техническом университете, на сегодняшний день в стране существует только два телевидения, которые осуществляют свою деятельность, помимо традиционного вещания, в режиме онлайн – это телеканал «Ёшлар» и «ТРК Узбекистана». К сожалению, не всегда пользователям удаётся удовлетворить своё любопытство при изучении или просмотре данных каналов в Интернете, сидя у мониторов своего компьютера. Главная причина – в слабой скорости подачи данных интернет-провайдером (например, при скорости 33,6 Кбит/с телеканалы («Ёшлар» и «ТРК Узбекистана») в режиме онлайн даже не открываются). При более высокой скорости, что бывает очень редко, телевидение из Сети транслируется с частыми перебойми и с плохим качеством, связанные с низкой пропускной способностью серверов Узбекистана в Интернете. Чем больше пользователей сидит в одно и тоже время за одним интернет-провайдером, тем ниже скорость подачи данных. По словам специалиста по IT-технологиям при МИДе Узбекистана, Фуата Файрушина: «По состоянию на 1 ноября 2007 года число пользователей услуг сети Интернет в Узбекистане превысило 1,9 млн., по сравнению с 2006-м годом оно увеличилось почти в два раза. То есть 72 пользователя на 1 тыс. жителей Узбекистана»¹. Сколько же всего пользователей телевидения из Сети пока что остается загадкой.

Что же касается России, то, к примеру, петербургский провайдер SkyNet, основной специализацией которого является развитие домашних сетей, с начала 2007 года запустил во всех районах своего действия услугу трансляции телепередач и видео по IP-сетям (IPTV) (видео-по-запросу). На данный момент она предоставляется в тестовом режиме, в рамках которого проходит техническая проверка работы сервиса и отладка возможных неисправностей. Сразу с начала года пользователям были доступны три общероссийских канала: ОРТ, НТВ и MTV, сегодня к ним добавились еще ТНТ и «Спорт», затем их число возросло до 16. По мнению многих аналитиков, такие проекты в этой стране нежизнеспособны. По крайней мере, телевидение из Сети в России начнет окупаться только тогда, когда его ежедневная аудитория будет составлять несколько тысяч человек в день. А это может случиться только после принципиального изменения ситуации в экономике. У россиянина вместо традиционного телевизора дома должен появиться универсальный информационно-развлекательный терминал на базе персонального компьютера (ПК), совмещающий в себе телевизор, телефон, почту, телеграф, оборудованное рабочее место, место детских игр, домашний кинотеатр и тому подобное.

¹ Азимов Т. Перспективы развития электронной коммерции и веб-банкинга в Узбекистане
<http://gazetabiz.ru/uz/index.php>

Во всем мире переход на DTV (Digital TV) уже идет, но пока еще нет ясного представления о том, чем оно выгодно для вещателя, рекламодателя, потребителя. Хотя успехи перехода на цифровое вещание впечатляют. Так, по словам аналитика агентства «J'son & Partners» Татьяны Стародубцевой, "рынок проникается сравнительно динамично. По состоянию на 2006 год уровень проникновения цифрового ТВ в России составил 13%. Однако недостаток качественного контента – это актуальная проблема, особенно с учетом интенсивности открытия новых каналов: в прошлом году запускалось примерно по одному новому каналу в неделю"¹.

Жизнь стремительно вносит коррективы, особенно в сферу развития информационных технологий. К примеру, европейская медиакомпания «Joost»² объявила о подписании рекламных контрактов с тридцатью одной компанией. Реклама будет размещаться на новом телевизионном канале, который будет транслироваться полностью в Интернете. «Как сообщает «Reuters», этот телеканал в данный момент эксплуатируется в тестовом режиме, в течение ближайших нескольких месяцев начнет полноценное вещание.

Появление нового канала связано с определенной интригой. Дело в том, что крупные медиаигроки давно говорят, что считают рынок онлайн-телевидения весьма перспективным из-за рекламных возможностей и большого потенциала роста. «Joost» не мог запуститься, пока не собрал достаточно большой рекламный пакет. Однако, по мнению экспертов, такой сервис может зарабатывать не только на рекламе. Помимо обычной рекламной модели, источниками заработка для владельцев телеканала может стать также платный доступ к сервису или создание платного доступа к сюжетам определенной тематики, например, финансовой».³ Онлайн-телевидение является идеальной платформой для маркетинга и распространения медиа-продукции. Кроме того, Интернет способствует появлению распределенной среды для совместной работы и создания медиа-продукции.

В газете «Коммерсант» приводятся следующие данные по числу пользователей⁴ телевидения из Сети в США:

- 16% - смотрят телевизионные передачи через Интернет
- 10% - смотрели телевизионные передачи через Интернет год назад (в 3-м квартале 2006 г.)
- 77% зрителей используют этот вид телевидения для просмотра передач, которые они по каким-либо причинам не смогли или не успели увидеть по обычному телевидению.

Количество британцев, которые смотрят телепрограммы через сеть в прямом эфире:

- 2,9 млн человек (10% пользующихся Интернетом)
- 5,3 млн – будет в 2008 году

¹ Бурсак А. Забыли про контент /Broadcasting – телевидение и радиовещание. – 2007. - 04.06.

² Компания Joost основана Янусом Фрином и Никласом Зеттстремом, которые участвовали в создании сервиса Skype, ныне принадлежащий eBay. Резиденция компании в Люксембурге.

³ Мухоматulli Т. Телевидение уходит в Интернет // http://www.gazeta.ru/2007/04/27/ga_237913.shtml

⁴ <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=817912>

Названные зрителями онлайн-телевидения США причины, почему они делают это:

- 60% - из-за удобства
- 36% - чтобы избежать рекламы
- 12% - из-за портативности компьютера
- 4,5% - предпочитают просмотр на компьютере
- 28% - другие причины.

Профессор МГУ Е.Л.Вартановой в своей книге «Медиаэкономика зарубежных стран» пишет, что конвергенция СМИ – помимо многих других явлений – означает резкое увеличение числа каналов, по которым распространяется содержание СМИ. Для телевизионной индустрии это означает переход к практике многоканальности, в условиях которой содержание становится все более самоценным. Активно развивающийся процесс разделения современной телевизионной индустрии на две основные группы предприятий – вещателей и производителей программ, означает, что сегодня формируется самостоятельный рынок телеконтента. На этом рынке особое значение приобретает фигура тележурналиста, который должен обладать новыми навыками и компетенцией. К ним, прежде всего, относятся технические знания и умение, однако наряду с ними все большее значение приобретает и понимание журналистом рыночных реалий, знание им современной производственной цепочки в телеиндустрии.

Современное вещание все больше определяется индустриальным способом производства и не случайно многие зарубежные исследователи отмечают, что, несмотря на активно проникающий в редакцию процесс конвергенции, менеджмент на телестанциях становится все более контролируемым и структурируемым. На сегодняшний день возникло глобальное соперничество между нововведениями современности и традиционными подходами. Глобализм связан с утратой контроля и значительными потерями с точки зрения сохранения набора лояльностей, составляющих любую конкурентную национальную идентичность.

Список использованной литературы:

1. Побережникова Е.В.. Телевидение взаимодействия. Интерактивное поле общения. М.: Аспект Пресс, 2005. С. 85-86.
2. Packer, Randall and Jordan. Ken (ed.). Multimedia: From Wagner to Virtual Reality. New York: W.W.Norton. 2001.
3. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе. /Пер. с англ. А.Матвеева по ред. В.Харитонов. – Екатеринбург: У-Фактория, 2004. – С.234-235.
4. Карр Дж. Николас. Блеск и нищета информационных технологий. Удар по индустрии / Пер. с англ. – М.: Секрет фирмы, 2005.- С.93.
5. Владимирова М. Интерактивное телевидение: пассивного зрителя сменит активный. Журналист, 2007. №4. С.51.
6. Становая Т. Расцвет телевидения, которого еще нет. Журналист. 2007. №10. С.49-51.
7. Азимова Т. Перспективы развития электронной коммерции и веб-банкинга в Узбекистане. <http://gazetabirja.uz/index.php>

Повесть жанрының тәбияты хәм көркем стиль

Өзбек повестиниң қәлиплесиў хәм раўажланыў жолларын изертлеўши А.Абраров повесттиң жанрлық тәбиятынан, яғный оның гүррин менен романның ортасында туруышы «орташа проза» екенлигинен келип шығып, оны романға өтиўдеги бир көпир, басқаша айтқанда повестти көбинше жазыўшыны «үлкен проза»ға таярлаўшы дәретиўшилиқ лаборатория сыпатында қарайды (1). Сондай-ақ, бул көзқараслар өзбек тилинде шыққан «Әдебий түрлер хәм жанрлар» үш томлығында жанрдың тәбиятын анықлаўда басшылыққа алынып, көп жағдайларда эпиканың бул жанры жаңа әдебий дәўирди баслап беретуғынлығы хәм өзиниң артынан үлкен көркем формаларды–роман хәм эпопеяларды ертип келетуғынлығы оның типологиялық белгилериниң бири сыпатында көрсетиледи (2).

Қарақалпақ повестиниң жанр эволюциясын изертлеўши Қ.Камалов повесттиң бундай жанрлық тәбияты туўралы «Бул–прозадағы тутас әдебий шеберликке қарай тасланған үлкен бир адым. Қәлеген әдебияттың тарийхына көз жиберсек, повесттиң раўажланыўы массалық түс алмай турып прозада әдебий шеберлик массалық түс алмайды хәм роман кең масштабы, көп формалы болып раўажланбайды» (3) деп жазады. Дурысында да повесть жазыўшылардың көркем шеберликке жетисиўинде дәретиўшилиқ лаборатория, басқаша айтқанда олардың «үлкен проза» тараўына өтиўинде «трамплин» ўазыйпасын атқарады.

Қарақалпақ прозасының жанрлық-стилик жақтан байыўы 1960-70 жылларда дәретилген лирико-психологиялық шығармалардың есабынан болғанлығы хәммеге мәлим. XX әсир карақалпақ әдебияты тарийхында бул бағдарда У.Пиржанов, К.Смамутовлар дәслепки гүрринлерин дәреткеннен соң орташа прозаға кол урса, ал жазыўшы Ш.Сейитов бир қатар повестьлеринен кейин «Ығбал сокпақлары» лирико-психологиялық романын жазды.

Изертлеўши А.Аманова карақалпақ прозасында қәлиплескен бул жаңа стиллик бағдарды гүррин жанры көлеминде карастырып, И.Юсуповтын «Сейдан ғаррының геўиши» гүрриниң лирико-психологиялық сўўретлеўдин жақсы үлгилеринен болғанлығын тастыйықлайды хәм ол карақалпақ гүррининде «Сўўретлеўдин бул түрине сонын ала, әсиресе, 60-жыллардағы жас жазыўшылар бет бура баслады. Нәтийжеде лирико-психологиялық сўўретлеў белгили бир стиллик бағдар болып қәлиплести» (4) деп белгилеп көрсетеди.

Демек, 1960-70 жылларда киши хәм орта эпикалық жанрда көринген стиллик изленислер карақалпақ прозасында тутас әдебий шеберликтин артыўына тәсир жасады. Буннан соңғы дәўирде көркем прозамызда повесть дәретиўде бурыннан бар миллий тәжирийбелер менен әдебий дәстүрлердин синтези нәтийжесинде Г.Есемуратованың «Жийрен» (1980), Е.Өгенбергеновтың «Қумар» (1986), Ш.Сейитовтың «Исине тиркелип тигилсин!..» (1986) лирико-психологиялық повестьлери дәретилди. Ал

қарақалпақ әдебиятында Е.Өтепбергеновтың «Кумар» повестин айырым әдебиетшілер қара сөз бенен жазылған поэма, қара сөз бенен жазылған қосық деп бағалады (5). Бул жағдай қарақалпақ повестин үйрениу дәрежесин жетилистириуди, еле де тереңлетиуди талап етеди.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Аброров А. Становление и развитие узбекской советской повести. АДД. Т., 1975. С.10.
2. Адабий турлар ва жанрлар. 3 жилдлик. 1 жилд. Масъул мухәррир Н. Раҳимжонов. Т.: «Фан», 1991. 166-бет.
3. Камалов Қ. Қарақалпақ повести (жанрдың эволюциясы). Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978. 90-бет.
4. Аманова А. Жанрдың мүмкиншиликлери // «Әмиўдәрья». 1987. № 9. 104-бет.
5. Есенов Ж. Мухаббат ҳам ар-намыс қосығы // «Әмиўдәрья». 1987. № 6. 104-бет; Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебиеттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлиги. Нөкис: «Билим», 1994. 203-бет.

Икрам МАМБЕТОВ
(ҚКМУ, аспирант)

Қарақалпақ поэзиясында ишки форма

Бүгинги күни қарақалпақ әдебиеттануы илиминде поэзиялық шығармалар жанрлық ҳам көркем формалық жақтан изертленип атыр. Ал ХХ әсирдин 30-жылларындағы қарақалпақ поэзиясын жанрлық ҳам көркем формалық жақтан изертлеу бүгинги күнимизде изетлениуин күтип турған әхмийетли мәселелерден бири. Себеби әйне усы дәуирден баслап әдебиатымызда үлкен бурылыс жүз берген еди. Бул дәуирде дәретиўшилиқ пенен шугылланған шайырларымыз миллий поэзиямызға көп жаңалықлар енгизди. Олар жәхән әдебиатының жанр ҳам көркем формаларын миллий әдебиатымызға алып кирди. Олардың бай тәжрийбелеринен үйренди ҳам халқымызға таныстырды. Белгили алым А.Шарафатдинов усы дәуирдеги өзбек әдебиатын сөз қылғанда усындай кубылысларға унамлы баға берген еди. «Махсуд Шайхзода жәхән классиклериниң мийрасын үгит-нәсият қылды, олардың дәретиўшилиги менен өзбек оқыўшыларын таныстырды. Усы процессте өзи де өзбек ҳам жәхән классикалық поэзиясы менен терең танысты. Булардың барлығы Шайхзода поэзиясының дәретиўшилиқ шеңберин кеңейтти, поэтик шеберлигиниң өсиўинде үлкен хызмет атқарды. Сол тийкарда 30-жылларда Шайхзода дәретиўшилигинде жана басқыш басланды» деген еди.

Шынында да бул дәуир шайырларымыз ушын жаңа басқыш еди. Усы дәуирде поэзиямызда көркемлик изленислер хәуиж алды. Шайырларымыз жәхән поэзиясындағы көркем форма үлгилерин миллий поэзиямызға енгизиуди баслады.

Форма-бул шығарманың эстетикалық күшін пайда етиўши тәрепи. Ал көркем шығарманың ишки формасы дегенде көркемлеў қураллары хәм усылары, интонация, көркем сөз ҳ.т.б. түсиниледи. Демек шығарманың ишки формасы дегенде айрықша, мазмунды жеткеріў хызметі түсиниледи.

Жаксы-жаман гүллән исти,
Көрсетер ол салып күшти,
Қәлеми найза, тили шанышқы,
-Булар кимлер?
-Хабаршылар

Х.Ахметовтан алынған бул мысалда «қәлеми найза», «тили шанышқы» сыяқлы көркем сүўретлеў қураллары арқалы шайыр образды барынша көркем, тәсирли етип жеткерген. Себеби бул қолланылған сүўретлеў қураллары арқалы шайырдың айтажақ пикириниң оқыўшыға түсиникли хәм оқыўшының тезден қабыллап алыў мүмкиншилигин жаратады. Сондай-ақ бул жерде шайырдың жаңалығы қосыққа бәнт дүзиўде көринеди. Шайыр «Булар кимлер» деген сөзди өз алдына бөлип алып «Хабаршылар» деген сөзди келеси қатарға жайластырыўы қосықтың тәсиршенлигин арттырыў ушын қолланылған. Себеби бул сөзлерди өз алдына бөлип оқысақ қосықтың тәсиршенлиги артып барады.

Улыўма жуўмақлап айтқанда, ХХ әсирдиң 30- жылларындағы қарақалпақ поэзиясында ишки форма хәм оның сыртқы форма менен тығыз байланысыўы поэзиямызда қунлы шығармалардың пайда болыўына өз тәсирин тийгизди. Ишки форма менен сыртқы форманың өз-ара байланысы мазмунды жағынан жоқары талғамға ийе болған көркем шығармаларды пайда етиўи сөзсиз.

Мухтабар Қурбонова
(ЎзДЖТУ, аспирант)

Мисрда партиялар фаолиятининг матбуотда намоён бўлиш шакллари

Умумэътироф этилган қондалардан бири шуки, сиёсий партиялар давлатнинг ички ва ташқи сиёсатини ишлаб чиқиш, шакллантириш ва амалга оширишда тўғридан-тўғри ва билвосита иштирок этади.

“Ижтимоий қатлам ва гуруҳлар манфаатларини шакллантириш, уларни интеграциялаш ва қарорлар қабул қилишда фаол ифодалаш фуқаролик жамияти институтлари томонидан амалга оширилади. Бу институтлар ичида энг фаоли, сиёсий манфаатларни ифодалаш ва ўткази олиш ҳукуки ва имкониятларига эга бўлгани – сиёсий партиялардир.”¹

Сайловларда ғалаба қозонган партиялар ўзларининг юқори органлари, парламент фракциялари воситасида давлат қарорларини қабул қилиш ва уларни амалиётда қўллаш жараёнларида қатнашади. Мухолифат партиялар эса ҳукумат қарорларига айланиши мумкин бўлган муқобил қарорлар лойихаларини ишлаб чиқади ва илгари суради. Шу тарзда партиялар сиёсий қарорларни қабул қилиш

¹ Ўзбекистон жамиятини демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилиш йўлида. Т..
Akademiyi. 2005 99-б

жараёнига фаол таъсир кўрсатиш имконига эга бўлади. Партияларнинг сиёсий кураши ҳам фақат электорат оркалигина амалга оширилиши лозим.

Ғарб сиёсатшунос олимларининг талкинича, сиёсий партиялар – расман институтлашган ва давлат ҳокимияти ва бошқарув тизими устидан назорат қилиш учун курашда иштирок этиш мақсадларига функционал ихтисослашган ташкилотдир. XX асрнинг сўнгида Ж.Лапаламбара ва Ж.Андерсоннинг “Бошқарув ва сиёсат энциклопедияси” да қуйидаги таъриф келтирилади: “Партия расмий мақомга эга ва расмий ташкилот бўлиш билан боғлиқ, марказни чекка жойлар билан боғловчи ва давлат органларига ўз номзодларини сайловлар воситасида ўтказишга қодир бўлган исталган гуруҳдир”¹. Бундан кўриниб турибдики, ҳар қандай партия фаолияти сайловлар жараёнида янада жонланади.

“Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси” нинг 21-моддаси, 3-бандида халқ иродаси ҳукумат ҳокимиятининг негизи бўлмоғи лозим, бу ирода вақти-вақти билан бўладиган ва сохталаштирилмаган сайловларда ўз аксини топиши, ушбу сайлов ялпи ва тенг сайлов ҳуқуқига кўра, яширин овоз бериш эркинлигини таъминлайдиган бошқа тенгма-тенг шакллари воситасида ўтказилиши кераклиги алоҳида таъкидланган. Демократия йўлини танлаган ҳар бир мамлакатнинг сайлов қонуни юқоридаги тартибга уйғун тарзда яратилганини эътироф этиш лозим.

Ўзбекистоннинг бу борада янада юксак тараққиёт чўққиларини забт этишида жаҳоннинг ривожланган давлатлари қатори дунё цивилизацияси ўчоқларидан бири бўлган ва узоқ давлатчилик илдизларига эга Миср Араб Республикаси да бугунги сиёсий ҳаёт ва партиялар фаолияти ҳамда мазкур масалаларнинг мамлакат ҳаётининг кўзгуси – матбуот нашрларида акс этиш жараёнини таҳлил этиш ҳам ўзига хос тажриба аҳамиятига эга бўлади.

Бугунги кунда Миср Араб Республикасида йигирмага яқин сиёсий партиялар фаолият юритиб келмоқда. Улардан омма эътиборини жалб этгани етакчи мавқега эга бўлганлари сони ўнтани ташкил этади. Булар: “Ал-вафд”, “Ал-гад”, “Ат-тажаммуъ”, “Либераллар”, “Адолат”, “Мустақиллар”, “Ёш Миср”, “Миср-2000”, “Миллат”, “Миллий аҳиллик”, “Ватан”, “Социал конституцион”, “Демократик федерация”, “Ижтимоий бирдамлик”, “Араб социал” партиялари ҳамда Миср Халқ демократик партиясидир. Улар мамлакат ва араб давлатлари ҳудудидаги муаммоли вазиятларга нисбатан бефарқ эмасликларини ўз дастурларида ифодалаганлар ва бугунги кунгача мазкур лойиҳалари доирасида кўплаб тадбирларни ишлаб чиққанлар.

Миср Араб Республикасининг сайлов қонунчилигида ҳам демократик ҳуқуқий давлатга хос хусусиятлар ўз ифодасини топган бўлиб, бу, энг аввало, сайловчилар ҳуқуқларини кафолатланишида ва сайловларнинг кўппартиявийлик асосида ўтказилишида. сайлов комиссияларини ўзига хос шакллантириш тартиби ва уларнинг таркибига бирон-бир партияга мансуб шахсларни киритмаслик қоидаларининг ўрнатилганлигида кўзга ташланади.

¹ Қаранг: Кирғизбосов М. Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, мафқуралар, маданиятлар. Т.: Шарк, 1998. 30-32-бетлар

Ҳар қандай ҷамиятда демократик сайловлар тараққиётга янги куч берувчи омил бўлиб хизмат қилади.

“Сайловлар давлатнинг халқаро майдондаги обрӯ-эътиборининг кўзгуси”¹ экан, бу даврда, энг муҳими, партияларнинг мамлакат сиёсий аҳволини яхшилашга қаратилган лойиҳалари ижроси ўз баҳосини олишидир. Албатта, бунда уларнинг фаолияти борасидаги тарғибот-ташвиқот ишлари муҳим аҳамиятга эга. Бу бевосита оммавий ахборот воситалари орқали амалга оширилади.

“ОАВ бозори нуктаи назаридан Миср араб дунёсида етакчи ўринни эгаллайди. Ушбу мамлакатда чоп этиладиган нашрлар жуда нуфузли ва оммабоп бўлгани боис кенг ўқувчилар доирасига эгадир”².

Бугунги кунда МАР матбуотида “Ал-Аҳром”, “Ал-Аҳбор”, “Ал-Жумҳурия” газеталари етакчи ва нуфузли нашрлар ҳисобланади. Улар хорижий ОАВ томонидан нафақат мамлакат, балки бутун араб дунёсининг ҳолис ва тезкор ахборот манбаи сифатида ҳам баҳоланади. Мамлакат ҳудудига оид қатор материаллари билан оммани тезкор янгилликлардан бохабар қилиб боровчи нашри сифатида “Ал-Аҳбор” газетаси, Республиканинг чекка ҳудудларидаги воқеа-ҳодисаларга, хусусан, муаммоли вазиятларга ўз муносабатини билдирувчи газета деб “Ал-Жумҳурия” тан олинади. Нафақат араб олами ҳақида, балки ўзгараётган дунёда бўлиб ўтаётган оламшумул воқеа-ҳодисалар ҳақида тезкор материали билан иштирок этувчи манба эса “Ал-Аҳром” газетаси ҳисобланади. Ушбу нашрнинг эътиборли жиҳати шундаки, у МАР оммавий ахборот воситаларининг илк намуналаридан ҳисобланади. Ташкил этилганига 130 йил тўлган мазкур нашр бугунги кунга келиб корпорация даражасига етган. Асосий кундалик нашридан ташқари ўнлаб ихтисослашган даврий нашрлари, бир неча тилларда ҳафталик газеталар, ойномалар сифатида чоп этилади. Шунингдек, “Ал-Аҳром” ўттизга яқин хорижий мамлакатларда ўз ваколатхоналари ва мухбирлик пунктларига эга.

Газетанинг самарали фаолияти МАР сиёсий ҳаётидаги туб ўзгариш, яъни 2005 йил мамлакат тарихида илк бор кўппартиявийлик (муқобил) асосида ўтказилган президентлик сайловлари орқали яна бир бор ўз исботини топди. Сайлов кампанияси ташкил этилиши билан боғлиқ илк материални нашр 2004 йил 18 декабр³ саҳифаларида эълон қилди.

МАР матбуотининг ёритишича, амалдаги президент Ҳусни Муборак 1981 йил собиқ президент Анвар Саодатнинг ҳаётига тажовуз қилинган (6 октябрь) дан бошлаб 24 йил мобайнида президентлик лавозимида иш юритиб, навбатдаги сайловда у олтинчи марта ўз номзодини қўйганди. Биринчи бор кўпномзодлик асосида ўтказилган президентлик сайловларига тайёргарлик ҳам бир неча муддат аввалдан бошланди. Унга ҳозирлик қўришда, аввало, мамлакат бош Қонуни, яъни конституциясини қайта қўриб чиқишга эътибор қаратилди. “Миср Араб Республикаси президентлик сайловларини ўтказиш тартиби тўғрисида”ги Қонуни Миср Халқ Кенгашида 2005 йилнинг 15-17 июль

¹ Қирғизбос М. Фуқаролик ҷамияти, сиёсий партиялар, мафқуралар, маданиятлар. Т.: Шарк, 1998. 10-6.

² Эҳромлар мамлақати Ўзбекистон Президентининг гаширифини қутлайди. // Ўзбекистон овози. 2007. 17 апрель.

³ Марказий сайлов комиссияси ахбороти // “Ал-Аҳром” 2004. 18 декабрь. 1-саҳифа.

кунларида 5 марта кундузги ва кечки мажлисларда депутатлар томонидан қайта муҳокамага қўйилди. Ушбу мунозараларни “Ал-аҳром” газетаси мунтазам ёритиб борди. Унга кўра, 17 июль куни Халқ Мажлисида “Ватан” партиясидан 44 та, “Ат-Тажаммуъ” партиясидан 3 та, “Ал-Вафд” партиясидан 2 та, “Ал-Фад” партиясидан 3 та, “Либераллар” партиясидан битта ҳамда “Мустақиллар” партиясидан 22 та, жами 75 та аъзолар қатнашиб, қонуннинг 60 моддаси устида кескин мунозара олиб бордилар.

Миср сайлов кампаниясида жуда кўп партиялар қатнашди. 30 июль куни чоп этилган нашрларда эса мазкур партиялардан 3 таси сайловда ўз номзоди билан иштирок этмаслигини, балки Халқ демократик партияси номзоди, амалдаги президент Хусни Муборак номзодини қўллаб қувватлашлари билдирганлари қайд этилган.

“Оммавий ахборот воситаларини эркинлаштиришнинг ижтимоий-сиёсий асослари деганда, аввало, матбуотнинг эркин фаолият юритиши учун яратилган шарт-шароитлар тушунилади.”¹

Демократик характерга эга бўлган сиёсий партияларнинг асосий функцияларидан бири бу – ҳокимиятни сайловлар воситасида шакллантириш жараёнларида фаол иштирок этиш ҳамда қуйи ташкилотлар дастурлари, партиявий йигинлар ҳулосалари, оммавий ахборот воситаларидаги фаол иштироки воситасида жамоатчилик фикрини шакллантириш ҳисобланади.

Сайлов кампаниясини ёритишда Миср матбуотида Марказий сайлов комиссияси ахборотлари мунтазам таништириб борилгани ҳам аҳамиятлидир. Ушбу материалларда номзодлар ва электорат учун тушунтириш ишлари, шунингдек, партияларнинг ички тартиби билан боғлиқ масалалар муҳокамаси ҳам бериб борилди.

МАРда ўтказилган сайловнинг яна бир ўзига хослиги шундаки, унда партиялардан 22 та шахс ўз номзодлигини қўйган ва Халқ кенгаши (парламенти)нинг Қонунчилик палатаси томонидан сайлов кампаниясига доир қонун лойиҳаси устида олиб борилган мунозара натижасида улардан 10 таси асосий сайланиш рўйхатига киритилишидир. Чунки сайлов кампанияси бўйича хориж тажрибалари ўрганилганда уларда кўпи билан 5 ёки 6 номзод иштирок этиши кузатилган.

Миср матбуоти партиялар фаолиятига доир қизгин ишини уларнинг сайлов ташвиқоти бўйича материалларидаги ҳолислик ва ҳаққонийлик мезонлари асосида ҳам кўриш мумкин.

Матуботда берилган материаллар шунинг кўрсатадики, мазкур даврда МАРда конституцион ўзгартишлар, халқаро алоқалар, ишсизлик, таълим, сугурта ва камбағаллик масалалари давлат бошқарувида кўрилувчи асосий масалалардан бўлган. Чунки асосий даъвогарлик қилган 10 номзоднинг деярли барчаси ўз сайлов дастурига ана шу муаммолар счимиға эришиш масаласини киритган.

¹ Ўзбекистон жамиятини демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох қилиш йўлида. Т. “Akademiyu”, 2005. 238-б.

Миср матбуотида ёритилишича, сайловда Халқ демократик партияси номзоди Муҳаммад Хусни Муборак 88,5% овоз билан қайта сайланган. Ундан кейинги ўринларда сайлов кампаниясида кўпчилик, ҳатто жамоатчилик томонидан ҳам кучли номзод сифатида тан олинган “Ал-Ғад” партиясининг етакчиси Айман Нур 7,3% ҳамда “Ал-вафд” партиясининг вакили Нўмон Жумъа 2,8% овоз тўплаган. Бундан ташқари, мазкур сайловга яна 7 партиядан номзодлар иштирок этган.

Сайлов кампаниясида муваффақиятни кўлга киритишда партия етакчисининг роли юқори. У ўз партияси мавқеини ошириш, жамоатчилик эътиборида бўлиш учун турли ишларни амалга оширади. У айниқса ОАВ билан яхши алоқаларни йўлга қўйиши керак. Бу мазкур сайлов кампанияси мисолида ўз исботини топди.

МАР сайлови тарғиботида босма нашрларнинг электрон нусхалари фаолияти асосий манба сифатида хизмат килди. Шу жиҳатдан бугунги кунда сайлов жараёнида ахборотни кенг жамоатчиликка тарқатишда электрон ОАВ тизимини яхши йўлга қўйиш, улардаги маълумотларни ўз вақтида янгилаб туриш ва айниқса, электрорат билан билвосита мулоқот уюштириш каби имкониятлардан уғумли фойдаланиш имкони яхши йўлга қўйилган.

Номзодларнинг сайлов ташвиқотини олиб бориш учун белгиланган муддатдан оқилона фойдаланишлари уларнинг ютуққа эришишларида катта аҳамиятга эга. Бу МАР сайловларида уч номзод сайловолди ташвиқотини рухсат берилган вақтдан бошлагани ва натижада юқори овоз олгани орқали ўз исботини топди.

Умуман, МАРда илк бор муқобиллик асосида ўтказилган сайлов кампанияси даври жаҳоннинг турли мамлакатларида ёритиб борилишида мамлакат матбуотининг салмоғи устун келди. Бу жаҳон оммасига мазкур давлатнинг сиёсий тизими ва унда ҳаракатланаётган партиялар ҳақида батафсил ахборот тарқатишга имкон яратди. Бу эса уларнинг матбуотда намоён бўлиш шакллари ичида муҳими сифатида баҳоланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох қилиш йўлида. Т.: “Akademiya”. 2005.
2. Акбаров А., Нишонов М. Осие ва Африка мамлакатларида вақтли матбуот. Т.: Ўзбекистон, 1973.
3. Почепцов Г.Г. Имидж: от фараона до президента. Киев. 1997.
4. Қирғизбоев М.Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар. Т.: Шарқ, 1998.
5. Ғаффоров Н. Н.Жамоатчилик билан ишлаш – Паблик Рилейшнз. Т.: “Zar qalam”. 2002.
6. «Ал-Ахром» ва “Ал-Жумхурия” газеталарининг 2005 йил таҳламлари.
7. “Халқ сўзи”, “Ўзбекистон овози” газеталарининг 2007 йил апрель-май сонлари таҳламлари.
8. www.ahram.org.eg, www.egpressoffice.ru, www.pronline.ru,
www.presidency.gov.eg, www.gazeta.ru.

Адабий алоқалар янги босқичда

Ўзбек ва қорақалпоқ халқлари асрлар давомида бакамти яшаб, бир бирига яқин табиий, диний, маданий, маънавий ва ижтимоий шароитларни бошидан кечириб келаётган халқлардир. Ўтган асрнинг охириги ўн йиллигида рўй берган муҳим сиёсий ўзгариш – ушбу туб-томири бир халқларнинг мустақилликка эришиб, алоҳида мамлакат мақомига эга бўлиши мавжуд муносабат ва робиталарнинг янада ривожланишига олиб келди.

Бу йилларда Алишер Навоийнинг 660, Захириддин Мухаммад Бобурнинг 620 йиллиги, Ажиниёз Кусибой ўғлининг 170, Бердақ Қаргабой ўғлининг 170 ва 180, Ғафур Ғуломнинг 100, Абдулла Қаҳҳорнинг 100, Зулфиянинг 90, Тўлепберген Қаипбергенов ва Иброҳим Юсуповнинг 70, Абдулла Ориповнинг 60 йиллик юбилейлари Республика раҳбариятининг махсус қарорлари асосида бутун мамлакат бўйлаб катта тантана сифатида нишонланди. Мамлакатимиз пойтахти Тошкент, Қорақалпоғистон Республикаси пойтахти Нукус шаҳарларида, шунингдек, барча вилоятлар марказидаги олий ўқув юртлиари, илмий тадқиқот институтлари, халқ таълими тизими муассасалари, академик лицей ва касб-хунар коллежларида илмий-назарий анжуманлар, шоир ва ёзувчилар иштирокида адабий кечалар ўтказилди. Мазкур тадбирларда халқ эътирофини қозонган сўз усталари ҳаёт ва ижодлари, асарлари радио ва телевидение ва бошқа замонавий ахборот алмашиш воситалари орқали кенг миқёсда тарғиб ва ташвиқ қилинди.

Шуниси қувонарлики, ушбу жараёнда қардош халқ ижодкори ҳаёти ва ижодини ўрганиш, тадқиқ қилишга интилиш тантаналарнинг барча босқичларида кўзга ташланиб турди. Профессор А.Ҳайтметовнинг Ажиниёз ҳақидаги, академик Т.Мирзаев, Б.Назаровларнинг Ажиниёз ва Бердақ ҳаёт ва ижодлари, профессор Ю.Пахратдиновнинг Абдулла Қаҳҳор, Филология фанлари докторлари Қ.Жаримбетов, Қ.Ўразимбетовларнинг А.Навоий, Бобур, филология фанлари номзоди Ф.Салаевнинг Бердақ ҳақидаги маъруза ва мақолалари фикримизнинг далилидир.

Мустақиллик даври адабий ҳамкорлигида таржимачилик ҳам алоҳида ўрин эгаллади. Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ ёзувчиси, Ўзбекистон Қаҳрамони Тўлепберген Қаипбергенов қаламига мансуб «Қорақалпоқ достони» тарихий трилогияси ва «Қорақалпоқнома» роман-эссесининг янги таҳрирдаги таржимаси, Ўзбекистон халқ шоири Муҳаммад Юсуф шеърларининг Бозорбой Сейтаев томонидан қилинган ўғирмалари, шоир Бахтиёр Генжемуратов ва Минайхон Жуманазарова асарларининг Рустам Мусурмон томонидан амалга оширилган табдиллари давр таржимачилигида муҳим ҳодисалар сифатида эътироф этиш мумкин бўлган ҳодисалардир.

Шунингдек, мамлакат раҳбарияти, Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон ёзувчилар уюшмалари ташаббуслари билан ташкил этилиб, бугунги кун адабий жараёнида анъанага айланиб улғирган «Ақчақул илҳомлари», ҳар икки йилда

бир марта мамлакатимиз сўлим гўшаси Зоминда ўтказиладиган ёш ижодкорлар семинар-танлови, Зулфия мукофоти номзодларини танлаш тадбирлари ҳам икки адабиёт орасидаги ҳамкорлик такомилени тасдиқловчи далиллардир.

Эътироф этиш керакки, ўтиш даври мураккабликлари бадиий таржима намуналарини чоп қилиб, қардош халқлар орасида тарқатишга муайян маъно ва даражада монелик қилмоқда. Маълум ижодкорлар юбилейларини ташкиллаштириш ва ўтказиш ҳақидаги қарорларда уларнинг асарларини чоп қилдириш ҳам назарда тутилади ва махсус маблағ ажратилади. Шу ўринда таржима асарларини нашр эттириш ҳам назардан қочирилмаса нур устига аъло нур бўларди.

Турганбай КЕРУЕНОВ
(ҚКМУ, изертлеуши)

Классикалық поэзияда мўражат мотивлери ҳаққинда

Классик шайырлардың көп ғана қосықларында шынлықты сүүретлеу менен бирге оларға диний мазмунның да синдирилгенін көриўге болады. Бул жағдай орта эсир әдебиятында да кең орын алған. Суўфийшунас алымлар тасаўўыф ҳаққында сөз еткенде ең биринши суўфийлерден Робиа ал-Адавияның (713-718 жж. аралығында туўылған ҳәм 801- ж. қайтыс болған) тәлиятларын талқыға тартады. Робияның жеке тилеги Қуданың дийдарына жетисиў, ҳақ кеўилден «фи сабилилах» («Алланың жолында») болыў екен. Сонлықтан классикалық әдебияттағы мўражат қосықлары, яғный Аллатаалаға мўражат етиў Робияның иләхий қосықларынан басланған. Робиа өз шығармаларында биринши болып, паний дүньяны тәрк етип, таўхид руўхы менен жасаў ҳәм Қуда дийдарына жетисиў ҳаққындағы пикирлерин жазған. Оның кәлбинде Қудайға ышқыдан басқа сезимлер орын алалмаған. Буны тасаўўыфшунас илимпаз Аннамария Шиммел де өз мийнетинде белгилеп өткен.

Өзбек илимпазы Ҳ.Болтабаев гейбир Батыс қәнигелериниң тасаўўыф жолын муўтазила тәлиятаты менен байланыстырганын айтады. Муўтазила - сөзиниң мәниси «узақласыў. кетиў» дегенди аңлатады. Олардың тәрәпдарлары Восил ибн Аъта (700-749 жж.), Амр ибн Убайдлар (769 ж. қайтыс болған) болып, олар ҳәкимликлерден узақласып, диний ислер менен шуғылланған. Ал тасаўўыфтың Хорасанда тарқалыўы ҳәм өз алдына тәлиятат ҳалына келиўи Ибрахим Адхам (776-ж. қайтыс болған) аты менен байланыстырған.

IX әсирде Жунайд Бағдадий тасаўўыфты исламның логикалық даўамы деп түсиндирген болса, ал Абу Язид (Баязид) Тайфур ал-Бистамий оны илимий (Қуръаны) тийкарлаўға ҳәрәкет еткен. Сонлықтан, фана (пәний) ҳәм тарыйқат түсиниклеринс биринши рет Қуръаны Кәрим тийкарында «Шатхйят» атлы китапта Баязид Бистамы тәрәпинен түсиник берилген.

Ал X-XII әсирлерге келип, тасаўўыф тәлиятаты бойынша бирқанша көркем шығармалар да пайда болған. Сонлықтан, усы дәўирден баслап,

тасауыфтың руұхый, илимий хәм әмелий тийкарлары қәлиплескен. Мине, руұхтың тийкары теориялық жақтан қаралғанда шәрият, тарыйқат, маърифат, хақыйқат басқышлары болып, оған жети мақам бойынша (тәўбе, вараъ, зухд, фақр, сабыр, тәўекел, ридо) жетисиў мүмкин екен.

Усындай тасауыф тәлийматлары түркий классикалық әдебиятында да кең сәўлеленген. Мәселен, Ахмед Яссаўий, Алишер Науайы, Мақтымқулы х.т.б. шығармаларында Аллаға мүрәжат етиў хаққындағы пикирлер көркем сәўлеленген. Усы орында XIX әсир қарақалпақ шайырларының дәретиўшилигинде де Қудаға мүрәжат етиў дәстүри көринетугынын айтыўымыз керек. Буның баслы себеби илимпаз Қ.Жәримбетовтың дурыс белгилегени сыяқлы “Бул дәўирде дүнья, жәмийет хәм олардың қурылысы туўралы түсиниклер диний акыйдаларға хәм диний философия шеңберинде жүргизилди. Билим бериўдиң барлық басқышлары диний мазмунда болды.” Сонлықтан XIX әсирде жасаған қарақалпақ шайырлары Әжинияз, Бердақлардың қосықларында Алланы излеў, шәрият жолын тутыў, инсан өзін кәмил етиў, пәклениў х.т.б. сыяқлы суўпылық тәлийматының түсиниклери кең қолланған. Әсиресе Әжинияз шайырдың дәретиўшилигинде бул идеялар пүгин бир концепцияға айланған еди. Оның “Шықты жан”, “Елди көрер күн бармекен”, “Бир пәрий” х.т.б. айырым қосықларында Аллаға мүрәжат етиў, оны қыдырыў сыяқлы мотивлер ушырасады. Усындай мазмундағы қатарлар Бердақтың дәретиўшилигинде де бар. Бирақ Әжинияз менен салыстырғанда оның қосықларында ышқы-мұхаббат аз орын алғаны көзге тасланады. Олар бул мотивлерди өз дәўири ушын хызмет еттиреді. Мүрәжат қосықларында лирикалық қахарман тек ғана өз мәпи ушын гүреспейди, ал халқының да турмысын ойлайды. Сонлықтан XIX әсир қарақалпақ классикалық әдебиятында мүрәжат қосықлары кең орын алған.

Султан ПАХРАТДИНОВ
(ҚҚМУ, магистрант)

«Бозуғлан» дәстанындағы көркемлеў қураллары

Аўызеки әдебиятымыздың көлемли жанрларынан бири болған дәстанлардың тилинде әсирлер даўаында қәлиплескен халық тилинің бай үлгилерин көрсеміз. Дәстанлардың көркемлик өзгешелиги бәринен де бурын оның тилинде сезиледи. Яғный, дәстанның тили улыўма халық тили тийкарында пайда болып, оның ең бахалы ғәзийнелеринен есапланады. Оларда әсирлер даўаында қәлиплескен, өткир мәнилиги хәм анықлығы, сулыўлығы жағынан айырылып туратуғын халық тилинің айрықша бир көркемлигин көреміз.

Биз сөз етпекши болып отырған «Бозуғлан» дәстаны да басқа қарақалпақ қахарманлық дәстанлары сыяқлы белгили бир дәўирдиң жемиси болып калмастан, бир неше дәўирлерди басынан өткерген, усы дәўирлер даўаында

ески дәуірдегі тилдің сөзлік қурамы хәм грамматикалық қурылысы сол халында сақланып қалмастан, тилдің байыу процесине байланыслы үлкен өзгерістерге ушыраған. Сонлықтан да күтә ерте дәуірлерде дөреген бул дәстан хәзирги заман тилиниң уқыпшылығына ылайық өзиниң мазмунын, көркемлігин ашып береді.

«Бозуғлан» дәстаны тилдің сүүретлеу қураллары жағынан күтә бай хәм хәр түрлі. Олар халқымыздың әсирлер дауамында хакыйкый турмыс кубылысы хәм тәжірийбеси тийкарында пайда еткен көркемлеу қураллары сыпатында дәстанның тилине өзгеше бир көркемлик бағыш етип, уақыяларды раң-бәрең бояулар менен сүүретлеуде айрықша орын тутқан.

Мәселен, гипербола, теңеу, эпитет, метафора, метонимия, синекдоха хәм т.б. сыяклы дәстанларға тән болған көркемлеу қураллары «Бозуғлан» дәстанында да шебер қолланылған.

Теңеу-әдебиятта көркем сүүретлеудің бир түри болып, шығармада сүүретленип атырған хәдийсени айрықша атап көрсетіу ушын, екинши бир нәрсе менен салыстырып көрсетіуши сөз қуралы. Белгили фольклорист алым профессор Қ.Максетов «Теңеу»-бул дәстанның мазмуны менен органикалық байланысқан қарақалпақ эпосларындағы көркем сүүретлеу қуралы екенлигинин гүуәсы боламыз»-деген еді.

«Бозуғлан»да теңеулер хәр қыйлы жағдайларға байланыслы көркемлик пенен қолланылады. Мәселен:

Әрман менен тоғыз жасқа толыппан,
Ғарға яңлы бир ағашқа қоныппан. (15-б)

Түйе яңлы көк тас,

Бозуғландай балаға,

Мысқап ауыр салмады. (28-б)

Омырауынан қара тер,

Буршақ яңлы төгилди. (41-б)

Бул мысаллардағы «ғарға яңлы», «түйе яңлы», «буршақ яңлы» теңеулеринде адамда яки предметлерди екинши бир нәрсе менен салыстырып көрсетеді.

Сондай-ақ дәстан уақыяларын баянлауда салыстырыу ушын сөзлерге – дай, -дей, -тай, -тей қосымталары жалғанып, тилимизде көплеп ушырсатуғын теңеулер де қолланылған.

Нардай күшине толды. (23-б)

Полат дойнақ кызады,

Жай тосындай жайнады. (54-б)

Көргенлер естен танады,

Иши оттай жанады. (76-б)

Усылайынша теңеулер дәстанда әһмийетли хызмет атқарып, хәр бир уақыяны, образларды хәр тәрепкеме безетилген сөзлер менен сүүретлейді.

Қарақалпақ дәстанларында дәстан сюжетиндегі уақыяларды көркемлеп сүүретлеуде өнимли қолланылатуғын көркемлеу қуралларының бири-бул гиперболалар. Гипербола-көркем шығармада анау яки мынау нәрселерди,

шәраятларды, көринислерди, персонажлары, олардың ис-хәрекетлерин шеннен тыскары бөрттирип көрсетиү. «Бозуглан» дәстанында:

... айдары ат басындай. (13-б)

Мың адамға тай келер,

Бозугланның бир басы. (30-б)

Аўзынан шыққан демлери сары алтындай пуўланып. (38-б)

Көзлери ойнакшып гәўхарлар шашқан. (44-б)

Бийгүнә халқымның көзде жасы көл болды. (71-б)

сыяклы гиперболалық сүүретлеўлер қахарманлар образын жаратыўда, сөз етилген ўақыяларды көркемлеп бериүде қолланылғанлығын көремиз.

Дәстанда көркемлеў қуралларының бири-эпитетлер де шебер қолланылып, оның көркемлігин хәр тәреллеме байытып турады. Эпитет-предмет яки хәрекетке тән болған белгини, қәсийетти, сапаны айрықша анықлап, оны образлы етип көрсетиү ушын аўыспалы мәниде қолланылған сөзлер болып есапланады.

Эпитетлер дәстандағы қахарманлардың образларының бир-бири менен тығыз байланыста екенін, барлық ишки хәм сыртқы затлардың белгилерин, сапасын ашыўда образлы көркем сөз ретинде қолланылады. Мысалы:

Солыпты ашылмай бағында гүлим.

Әрманда бели бүтилип, қабырғасы сөгилип. (15-б)

Жыласып кетип барады,

Қызыл жүзлери солады. (19-б)

Сондай-ақ «ақ найза», «қарағай найза», «алтын ер», «тилла ер», «бадама көз ақ саўыт» хәм т.б. эпитетлер ушырасады.

«Бозуглан» дәстанында көркемлеў қуралларынан бири метафоралар да жийи гезлеседи. Метафораларда салыстырылатуғын нәрселердің ишки хәм сыртқы уқсаслықлары есапка алынады, затлар тереңлестірилмей, ал уқсас тәреплери кесип айтылады хәм мегзетиледи. Бундай мегзетиўлер дәстанда мынадай көринислерде ушырасады.

Ашылыпты бағыңызда қызыл гүл. (41-б)

Патшаның атқан оғы едим. (57-б)

Халық әйлеген нәзер салсаң мен қулға. (97-б)

Ерлерден асқан ер екен,

Кеўили әрманлы шер екен. (113-б)

«Бозуглан» дәстанының тилинде метафораға бираз жақын келетуғын метонимиялар да қолланылған. Метонимия-поэтикалық сөзде пикирди ямаса белгили бир предметти соған усас екінши нәрсе менен аўыстырып көрсетиү.

...жасы алпысқа жеткенше ата дерге тырнағы болмады. (12-б)

Әйне тоғыз жасында,

Журтымнан қашқан қулыным. (70-б)

Жолықтың зордың пәтине. (110-б)

Дәстанда берілген бул метонимияларда «тырнақ», «қулыным» сөзлери перзент мәнисин, «зор» сөзи күшли мәнисин береді.

Улыұма алғанда «Бозұғлан» дәстанының тили мине усы сыяклы көркемлеу куралларына байлығы менен халық дәстанларының айрықша бир дөретпеси сыпатында қәлиплескен.

Толғанай ЖАРИМБЕТОВА
(ҚҚМУ, магистрант)

**Баспа сөзде спорт темасын сәулендириуде жанрлар
синтези мәселеси (Қарақалпақстан баспа сөзи мысалында)**

Хәзирги заман Қарақалпақстан баспа сөзинде спорт тематикасына байланыслы материалларды жәриялау хәм оны аудиторияға тез жеткерип беріу газета редакцияларының баслы принциплеринен бири болып есапланады. Сонлықтанда газета-журналлардың хәр бир санында миллий спорт, балалар спорты хәм спорт жаңалықтарына бағышланған материалларды арнаулы рубрикалар астында үзликсиз берип барыу дәстүрге айланбақта.

Күнделикли басылымларда сәуленген спорт темасындағы мақалалар журналистика жанрларының хәмме түрлеринде өз көринисин тапқан. Атап айтканда информациялық (хабар, есабат, интервью, репортаж), аналитикалық (корреспонденция, мақала, рецензия, баспа сөз шолыуы), көркем публицистикалық (очерк, сүүретлеме) жанрларда жәрияланған.

Спорт материалларын таярлауда журналистлердің журналистика жанрларынан пайдаланыу шесберлиги айрықша орынды ийелейди. Себеби газета бетлеринде жәрияланған материаллардың көпшилигин белгилі бир жанр формасына киргизип болмайды. Бул типтеги журналистлик материалларды жанрлық көз-қарастан анализ етсек, ол бир неше жанрлар элементлеринен куралғанлығы хәм айрықша композициялық дүзиліске ийе екенлиги мәлим болады.

Газета материалларының жанрлық жақтан бундай бирлесиуі хақында изертлеуші Қ.Қалекеев «Заманагөй журналистика жанрлары хәм оның синтези мәселеси» атлы мақаласында «Бүгинги күнде баспа сөз жанрлары терең талқылауды хәм салыстырмалы үйрениуді талап етеди. Себеби күнделикли баспа сөз материаллары көбинесе курамалы формада жазылады. Әдетте бундай материалларда бир неше жанр элементлери хәм белгилери бирлескен формада келеди. Соның ушында бундай бирлесиуі усылларын жанрлар синтези деп атау мүмкин»¹ - деп көрсетеди.

Қарақалпақстан баспа сөзинде спорт темасындағы материалларды жәриялауда интервью хәм корреспонденция жанрлары көбирек ушырасады.

Мысалы, «Қарақалпақстан жаслары» газетасының 2003-жыл, 30-октябрь санында хабаршы С.Әжимовтың «Жас палуанлар шығар елимнен» деген

¹ Қалекеев Қ. «Заманагөй журналистика жанрлары хәм оның синтези мәселеси». // Әмнұдария 2006 № 5-6. 134-б.

корреспонденция жанрындағы материалы жәрияланған. С.Әжимовтың бул дәрәтпеси композициялық жақтан үш бөлімнен ибарат.

Корреспонденцияның биринши бөлімінде интервью жанрының элементлери ұшырасады. Мысал ушын, кирис бөлімінде Гөне қала аймағындағы № 25-28 автоколонкаға қараслы спорт сарайында жайласқан Қарақалпақстан Республикасының Кәсіплик аўқамлары дене тәрбиясы, спорт жәмийетиниң балалар хәм жас өспиримлер хәрәкети, улыўма бул жұмыс орнында спорт жаңалықлары, оған қалай дыққат аўдарыўлары бәри усы спорт сарайдың директоры Ө.Ережепов тили менен бериледи, лекин журналист сораўы жасырын формаға ийе. Материалдың тийкарғы бөлімінде болса, тийкарғы фактлер анализи көрсетилген.

«Еркин Қарақалпақстан» газетасының 2007-жылы, 20-октябрь санында журналист Д.Абибуллаевтың «Қарақалпақ спортының пидайысы» атлы мақаласы жәрияланған. Журналист өз шеберлигинен пайдаланып, мақала қаҳарманы ветеран-спортшы Әлимбаи Исмаиловтың өмир баяны, спортқа кирип келиўи хәм Еркин гүрес спорт түри бойынша Өзбекстан Республикасы жеңимпаз болғаны, және бирнеше шәкиртлер таярлап шығарғаны хаққында сөз етиледі. Журналист бунда интервью хәм корреспонденция жанрының элементлеринен колланыўы менен бирге көркем-публицистикалық жанры белгилеринен де шебер пайдаланған. Мәселен, «1981-жылы Төрткүл қаласында Өзбекстан ҳаял-қызлар спартакиадасы өткерилип, онда республикамыз сайланды командасы биринши орынды ийеледи. Сапалақ палўан Шамуратовтың кубогы ушын дастурий жарыс өткерилип, онда биринши орынды ийелеген палўанларға спорт шебери дәрежелери берилди» деп көрсетеди. Журналист өз мақаласында бул информацияларды тек қаҳарман менен ғана саўал-жуап формасында жазып қоймай, ал бул адамды таныған-билген шәкиртлеринен блиц-опрос жанры арқалыда қаҳарман характерин ашып берийге хәрәкет еткен. Сонлықтанда биз Д.Абибуллаевтың «Қарақалпақ спортының пидайысы» атлы мақаласын корреспонденция- интервью- блиц-опрос жанрларының синтезинен пайда болған деп айта аламыз.

Жуўмақлап айтқанда, Қарақалпақстан баспа сөзинде жәрияланған спорт тематикасындағы материаллар жанрлық көз-қарастан бир қанша курамалы формаға ийе болды. Журналистлер спорт темасында таярлаған материалларын көбирек интервью хәм корреспонденция жанрларын синтезлеген усулда сәўлендирди.

Малика БЕРДАМБЕТОВА
(ҚҚМУ, магистрант)

Рекламаның тәсиршенлиги

Экономикалық тараўдың хәр бир жаңалығы, ондағы өзіне тән өзгерислер реклама етилиўине көзимиз үйренген. Себеби, реклама күнделикли турмыс тәризимиздиң ажыралмас бир бөлегине айланып, өмиримизге сиңип кеткен.

Реклама тек экономикалық емес, социаллық хәдийсе де. Реклама адамларға жаңаша экономикалық пикирлеу, социаллық ўақыяларды тереңирек аңлаўға имканият береді.

Жәмийеттиң барлық тараўларына кирип баратырған реклама, оның социаллық орайларына хәм онда жасап атырған инсанлардың минез-кулқына өз тәсирин көрсетпекте. Әсиресе, рекламаның инсанның санасына, дүньяға көз-қарасларына хәм бахалаўға болған тәсирин үйрениў әхмийетли. Реклама өнімлер хәм хызметлер ҳаққында хабарды беріў менен шекленбейди, ал жәмийеттеги ғалаба-сиясий хәм басқа мүнәсибетлер, әсиресе, еркек хәм хаяллардың өз-ара қатнасы ҳаққындағы мағлыўматты беріўши тийкар болып қалмақта. Бүгинги күнде реклама өнімлери хәм хызметлери қарақалпақ шаңарағында қабыл етилиўи, оған болған қатнасы, баха беріўи қәлиплеседи. Ерлер хәм хаяллардың шаңарақта хәм жәмийетте атқарып атырған хызметлерине сай орны бар. Нәтийжеде экономикалық хәм социаллық мәселелерде рекламаға болған қатнасына тәсир етеди. Көбирек күнделикли зәрүрликлер, балалар тәрбиясы хәм үй жумыслары менен хаяллар шугылланады. Соның ушын берилип атырған рекламаға хаяллар тәрепинен итибар берилиўи, оған қызығыўшылық ояныўи ерлерге салыстырғанда бир қанша жоқары көринеди. Реклама мағлыўматлары хәм хызметлери ҳәр түрли болыўына қарамастан, ондағы көпшилик мәселелер хаяллар топарына қаратылады, себеби жоқарыда айтып өткеніндей, социаллық турмыста ерлерден гөре хаяллардың хызмет дәрежеси бир қанша кен. Шығыс халықларына тән болған пазыйлетлердин бири сонда, белгили бир жаңалықларды қабыл етиўде конформлыққа берилиўшилик бар. Бул өз нәўбетинде менталитет қәсийетлериниң рекламаны түсиниўге тәсирин белгилейди. Белгили бир түсиник хәм билімлерди өзлестириўде социаллық қәдириятлар, тәжирийбелер, стереотиплер күшли әхмийетке ийс. Усы орында қарақалпақ шаңарағында әўладлар мийрасы, бай тәжирийбе хәм қәдириятлар сондай қәлиплескен, енди олар рекламаға болған адекват қатнасты қәлиплесиўинде белгили дәрежеде тәсир етиў күшине ийе. Рус психолог илимпазы В.В.Бойко өткерген изертлеўлерде ерли-зайыплылардың миллий қәдириятларды шаңарақта қәлиплесиўине тәсирин үйренген, оның нәтийжеси бойынша ерлер ушын материаллық хәм руўхый қәдириятларға қатнасы бирдей болса, ал хаяллар ушын руўхый қәдириятлар биринши орында турыўи анықланған. Бул еркеклердин көбирек қәсиплик хызмети менен, хаяллардын болса үй жумысларда бәнт болыўи менен түсиндириледи. Өне усы қәсийет қарақалпақ шаңарақларына ла тән болып, үйде мәдәний-руўхый орталықты дүзиўде семья ағзаларының минез кулық хәм санасына тәсир етиўде хаялдың тутқан орны әхмийетке ийс. Бундай стереотиплер рекламаны қабыл етиў процессинде ерлер хәм хаялларда сезилерли өзгешеликти келтирип шығарады.

Шет ел илимпазлары Ф.Деймс, Энджел Роджер Д. Белекузл Пол У, Миннарлар тәрепинен орынланған тәжирийбеде шаңарак ушын сатып алынатуғын өнімлерге минез кулықтың тәсири үйренилген. Оның нәтийжелерине сүйенсек, ол яки бул өнімди сатып алыўда шаңарак хызметлериниң үйде тутқан роли, зәрүрликлер хәм тәжирийбеси әхмийетли

роль ойнауы көрсетилген. Қарақалпақ шаңарақларында доминант қарар қабыл етиушілер көбірек үй ийесі еркек есапланады. Хаяллар болса көбірек экспрессив роль ойнап, семьяның эстетикалық, эмоционал зәрурликлерін белгилейді, өнім сатып алыуда үйдің басқа ағзаларын қоллап-қууатлаушы ұазыйпасын атқарады. Улыұма хәм тәртіпке шақырыушы қарарлар қабыл етиуде хаяллар қатнасы бир қанша активлирек көринеди. Рекламаның қанша көп яки аз қабыл етиуде семьяның үлкен яки кишилигине тәсир етеди. Балалары ер жеткен үлкен шаңараққа салыстырғанда, еле балалы болмаған жас хожалықларда рекламадан пайдаланыу бир қанша кеңирек, оларда түрли реклама мағлыұматларына тәсири хәм бахалау шеңбери үлкенирек.

Өспиримлик дәуири хәр қандай жаңаланыуға умтылып қәлиплеседи. Сонлықтан, өспиримлер хәм жаслар тәрепинен реклама мағлыұматларына көбирек итибар бериледи. Мәселен, жаслар хәр қандай жаңалық сылагында модалар рекламасын тез қабыл етеди. Бул өз нәўбетинде реклама мағлыұматларынан көбирек пайдаланыуға шәраят жаратады. Семьяда рекламаға көбирек исеним билдириушілер хаяллар хәм балалар есапланады. Бул рекламаның қаншелли эмоциональ бояу менен байытылғанына байланысly. Еркеклерде жаңа мағлыұмат анық дәлийллер менен тийкарланғанда ғана исеним пайда етиуи мүмкин.

Көпишлик реклама мағлыұматлары «Еркеклерге тән», «Хаялларға тән» болған тәреплерін өзінде жәмлейди. Мысалы, печеньелер хәм тортлар балалар тымсалын, пардоз әнжамлары, шырайлы машиналар хаяллар тымсалын белгилейди. Реклама мағлыұматларында мине усы байланысқа тийкарланып ис жүритиледи. Себеби, эмоциональ зәрурликти талап етсе ғана рекламадағы өнімге талап артады.

ХУЛОСА

Анжуманга тақдим этилган материаллардан кўриниб турибдики, ўзбек ва қорақалпоқ адабиёти ва журналистикаси нихоятда бой тарих ҳамда анъана, кўп қиррали мазмун ва шаклларга эга. Шунинг учун уларни битта тадбир доирасида ўрганиб чиқишнинг иложи йўқ. Ҳатто ўрганилган муаммолар ҳам ҳаммаси етарли даражада ёритилди, деб айтилмаймиз

Конференция нафақат факультет ва бўлим профессор-ўқитувчилари, шу билан бир каторда барча талабалар учун ҳам ўтказилади. Анжуман дастурига мувофиқ, умумий йиғилишдан кейин мутахассислар ўз илмий ахборот ва муҳокамаларини бир неча шуъбаларда давом эттирадилар. Шуъбадаги иштироқчиларнинг асосий қисмини эса талабалар ташкил этадилар.

Албатта, тадқиқотчилар назаридан четда қолиб кетган мавзулар ҳали кўп. Буларнинг ичида Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон классик адабиёт ва журналистика намуналари, машҳур ёзувчи ва журналистларнинг ижодий лабораториялари, журналистикани “тўртинчи ҳокимият” даражасига етказиш масалалари, ахборот асрида хорижий ва миллий журналистика ривожланишининг қонуниятлари, матбуот, радио ва телевидениеда миллий хусусиятларнинг акс эттирилиши, ахборий хуруж шароитида миллий кифёни сақлаш муаммолари, мустақиллик даври журналистикасининг ҳуқуқи ва этикаси, ОАВда ёшлар тематикаси, нашрлар ва вэб-сайтлар дизайни ва бошқалар. Айтиш жоизки, журналистиканинг эртанги кунини белгилайдиган интернетни ҳам астойдил ўрганиш вақти келди. Демак, бундай анъаналарни давом эттириш мақсадга мувофиқдир.

“Ёшлар йили”да ўтказилаётган анжуманимизда анча ёшлар қатнашмоқда, улар иштироқчиларнинг деярли ярмини ташкил этмоқда. Ёш олимлар журналистика ва адабиёт илмига кириб келиши – яхши натижа. Чунки улар бизнинг келажагимиз, қолаверса, ахборот асри илмини, ахборот асри муаммоларни дурустрок тушунадилар.

Нукус ва Тошкент университетлари ўртасида журналистика ва адабиёт соҳаларидаги ҳамкорликни янада кенгайтириш ва янги шаклларда амалга ошириш ҳам назарда тутилган.

Конференция якунлари бўйича тўпламнинг иккинчи қисмини чоп этилиши режалаштирилмоқда.

Тадбир ташкилотчилари унда қатнашган барча профессор-ўқитувчилар ва талабаларга ўз миннатдорчилигини билдирадилар.

ЖУРНАЛИСТИКА ВА АДАБИЁТ: КЕЧА ВА БУГУН

(илмий мақолалар тўплами)
1-қисм

© “Юрист-медиа маркази” нашриёти

